

ઉપોદ્ધાત

૧

‘આ ‘યોગશાસ્ત્ર’ ગ્રંથ હેમાચાર્યે’ એ તે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ગુજરાતના રાજા ચૌહુકચ કુમારપાલના’ કહેવાથી રચ્યો હતો. વળી, એ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોકની ટીકામાં તેમણે જ ઉમેર્યું છે કે, ‘કુમારપાલરાજાને યોગોપાસના પ્રિય હતી, અને તેણે અન્ય યોગગ્રંથો પણ જોયા હતા. તેણે તે બધાથી વિલક્ષણ એવું યોગશાસ્ત્ર પોતાને સંભળાવવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, તેથી આ યોગોપનિષદ હેમાચાર્યે વાળીગોચર કરી છે.’

કુમારપાલના પુરોગામી સિદ્ધરાજ જયમિહના કહેવાથી હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે જ ‘સિદ્ધહેમ’ નામનું પોતાનું સુત્રસિદ્ધ વ્યાકરણ રચ્યું હતું. પરંતુ તેની અને આ ગ્રંથની રચનાના પ્રયોજનમાં ફેર છે. ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણ તો હેમાચાર્યે વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની જાણતમાં ગુજરાત દેશની પરોપજીવિતાનો અપવાદ ટાળવા માટે રાખેલો આગ્રહથી

અચુ હતુ મિદ્ધગજ માનના દેન શ્રીતીને ત્યાથી
 મિદ્ધલક્ષ્મીની માથે તેની માહિત્યવજ્ઞીને પણ વાનવાનુ
 ચૂક્યા નહોતો ત્યાનો માહિત્યબડા તપાસતી વખતે
 સિદ્ધગજના નેરામા માનવાના ગજ બાજે એવુ
 'ભોજન્યાકગણ' આવ્યુ હતુ માનવાનો ગજ આવા આવા
 શાસ્ત્ર ગ્યનારા માહિત્યજ દનો, એ નગી મિદ્ધગજને
 પોતાની ગણુપનુ મડ આધુ આ યુ પગનુ, ત્યારે તેને
 હાંવામા આવ્યુ ૬, ગુજગતમા તમજ પાડણીની પા'શાળાઓમા
 પણ એ જ વ્યાકગણ રીખવવામા આવે ૬, ત્યારે તેના
 ગ્યાભિમાનમા તનુ અદેશાભિમાન પણ ઉમેગયુ, અને
 ગુજગતની આ પરાપણવિતા કાર્ષ પણ પ્રગરે દૂર કરવાનો
 તેણે નિશ્ચય કર્યો આ અગાઉ તેનો હેમાચાર્ય નાથે
 મેળાપ થઈ ચૂ.ચો હતો, એટલે તેણે તેમની દ્વારા એ
 નિશ્ચય પાઠ પાડવાનુ નક્કી કર્યું હેમાચાર્યને પણ એ
 મામતમા વિશેષ કહેવુ પડે તેમ નહાતુ તેમણે તરત જ ને
 મામ હાથ ધર્યું, અને પગિણામે 'મિદ્ધદેમ' વ્યાકગણ
 ગુજગતને મર્યુ

પરતુ, 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્યવાની કુમારપાવની વિનતિ,
 પોતાનુ નામ અમર થાય તે માટે ૬ તેના ખીજ કોઈ
 હેતુમત નહોતી 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથની રચના જ એના
 પ્રકારની છ, કે જેથી નેવો કોઈ હેતુ પાઠ જ ન પડે
 હેમાચાર્યે લખેલા અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથો તો, તે તે વિષયને લગતા
 પૂર્વેના તમામ ગ્રંથોની તાગરણીગપ, તથા અભ્યાસીને
 અનુદાન થાય તેની નવી ગોપરણી યુક્ત હોઈ, તે તે વિષયના
 ગ્રંથોમા નામ કાઢે તેના છે ત્યારે આ ગ્રંથ તો તેમ

કરવાને બદલે જુદી જ પદ્ધતિ ગ્રીકારે છે. યોગદર્શનના અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે તેની એક પણ વસ્તુ તેમાં નથી. એટલું જ નહિ, પણ આ અથવા વાચી જવાથી યોગ વિષયક કશું નવું જાણવાનું પણ મળે તેમ નથી. આ અથની રચનાનો હેતુ જ જુદો હતો. આમાં હેમાચાર્યને શાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે પોતાની કુશળતા મતાવતી જ નહોતી, પરંતુ પોતાના શિષ્ય કુમારપાવને મન્દુપ થઈ પડે તેવી વિશિષ્ટ યોગમાધના મતાવતી હતી. ઉપર જણાવ્યું તેમ, કુમારપાવ પોને યોગોપાસનાના મોખ્ખા હતા. પરંતુ, તેને માથે ગુજરાતનું સૌથી મોટું સામ્રાજ્ય નક્કન કરવાનું આ યુ હતું. બીજા યોગમથો મુખ્યત્વે મન્યામી કે તેના નિવૃત્ત મનુષ્યને ખ્યાલમાં રાખી લખાયા હતા. પરંતુ, કુમારપાવને તો તે મધ્યથી 'નિલક્ષણ' એટલે કે પ્રવૃત્તિયુક્ત ગૃહસ્થને લગતું યોગશાસ્ત્ર જોઈતું હતું. અને હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' જોયા પછી એમ લાગે જ છે કે, તેમણે ગૃહસ્થનું યોગશાસ્ત્ર આપવાની કુમારપાવની માગણી અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે. આપણે પછીથી જોઈશું તેમ કુમારપાવ ૫૦ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, અને વીસ વર્ષથી માડીને ત્યારસુધીનો મધ્યો સમય તેણે છૂપી રીતે દૂર દૂર બટકવામાં ગાળ્યો હતો. તે દરમિયાન મુખ્યત્વે તેણે કદારનાથ જેના તીર્થોની યાત્રા વારંવાર કરી કરી હતી. તેની મિતિમાં જુદા જુદા મતોના મહવાસથી તેનામાં યોગોપાસના કે નિવૃત્તિની ઝંખના જાગી હોય તો નવાઈ નહિ. પરંતુ જીવનના પાછલા ભાગમાં જ્યારે બધું બદલાઈ ગયું, અને તેને ભાગે લગભગ આખા હિંદુસ્તાન જોટલું

વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યું, સારે પણ હેમાચાર્ય
જેવા યોગીના સમર્થતા તેની જૂની યોગસાધનાની વૃત્તિ
નગૃત થઈ હોય, એમ બનવાનો પૂરો મબવ છે

હેમાચાર્યજીએ પણ અનુભવી અને કુશળ ગુરુની પેરે
કુમારપાલની ગ્રંથિત લક્ષ્મી રાખી, તેને જોઈએ તેવું જ
યોગશાસ્ત્ર રચી આપ્યું છે. યતિધર્મને તો શરૂઆતમાં
તેમણે પચીસેક જેટલા શ્લોકોમાં જ (૧,૧૯-૪૬) પતવી દઈ,
પછી ગૃહ્યધર્મને જ વિસ્તાર્યો છે. અવગત, તે ગૃહ્ય
ધર્મમાં તેમણે નવું કંઈ બતાવ્યું છે, એમ નથી.
'ઉપાસકદશાસુત્ર' વગેરે જૈન અગ્રથોમાં વર્ણવેલ અભ્યુત્થાન,
ગુણ્યત્વ અને શિક્ષાત્વતઃપી ઉપાસકધર્મ જ તેમણે તેમાં
પૂરેપૂરો સમાવ્યો છે.^૧ તેમની પોતાની નવીનતા હોય, તો
તે એ છે કે, એ ઉપાસકધર્મને પીઠ્ઠિકાએ લઈ, તેની ઉપર
તેમણે ધ્યાન, સમાધિ વગેરે અન્ય યોગાગોની ઇમારત ખડી
કરીને, આખી યોગસાધનાને મળગ કરીને નિરૂપી છે.
એટલે વાસ્તવિક એવું બન્યું છે કે, જૈન ઉપાસકધર્મ યોગના
શરૂઆતના યમ-નિયમ વગેરે અંગોને મથાને ગોઠવાઈ ગયો
છે, અને તેની જ ભૂમિકા ઉપર તેમજ તેના પછીના ભાગ
એ બાકીનો ધ્યાનયોગ ગોઠવાઈ જઈ, આખી યોગસાધના
મ પૂર્ણ બની છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અન્ય શાસ્ત્રીયગ્રંથોની બાબતમાં પણ
તેમના મતમાં જ તેમના ઉપર સારી પેઠે આક્ષેપો કરવામાં

૧ એ બધાની સરખામણી માટે જુઓ આ માળાનું
'ભગવાન મહાવીરના દસ ઉપાસકો' પુસ્તક, તથા તેમાં તે શબ્દો
ઉપરના ટિપ્પણો

આવ્યા હતા કે, આમાં તમારું નવું શું છે ? હેમચંદ્રાચાર્યે
એ ટીકાનો જવાબ પોતાના ‘પ્રમાણુભીર્માસા’ ગ્રંથની
શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે : ‘પાણિનિ, પિંગલ,
કણ્વાદ, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યોએ પોતાનાં સૂત્રો લખ્યાં,
ત્યાર પહેલાં તે વિષયનાં ખીજાં સૂત્રો હતાં જ. તો પછી
તેમને પણ તમે શા માટે તે ગ્રંથના કર્તા કહો છો ?
વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે, આ બધી વિદ્યાઓ અનાદિ
છે. પરંતુ તેમનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે કે વિસ્તાર
કરવામાં આવે, એની અપેક્ષાએ તે નવી નવી થાય છે; અને
તે તે લોકોને તેમના કર્તા કહેવામાં આવે છે.’ જગતમાં
વાસ્તવિક એવું નવું કેટલું અને શું હોય છે ? જે હોય તેનો
વિસ્તાર કરવો, કે તેને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિર્બિંદુથી ગોઠવવું કે
અર્થવું, એમાં જ લેખકની નવીનતા કે મૌલિકતા રહેલી હોય
છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ની આખતમાં પણ આ જ વસ્તુ લાગુ પડે
છે. તેમાં નવીન જ શોધવા જઈએ તો કશું નથી. જે
કાંઈ છે, તે જુદે જુદે દેકાણેથી એકત્રિત કરેલું છે. પરંતુ,
જુદી જુદી સામગ્રીને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિર્બિંદુથી રમૂ કરવામાં કે
એકત્રિત કરવામાં જ લેખકની પ્રતિભા રહેલી છે.

એ બધું તો ટીક. રામ્મ હુકમ કરે તે પ્રમાણે સર્વ
પ્રકારની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ગોઠવી આપે એવા ખંડિતો તો
હંમેશાં મુલબ્ધ રહેવાના. પરંતુ, ‘યોગશાસ્ત્ર’નો વિષય એવો
વૈયક્તિક અનુભવને લગતો છે, કે ગમે તે માણસ-તેનો ક્રમ
ગમે તેમ ગોઠવી આપે, તેથી માધકને શાંતિ ન જ થાય.
એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય કે, આ પ્રમાણે તમે જે સાધના
ગોઠવી આપી, તે યથાયોગ્ય છે તેની સાબિતી શું ? એના

જવાબમાં જ આચાર્યશ્રીએ કદાચ જણાવ્યું છે કે, 'શાસ્ત્ર-સમુદ્રમાંથી, ગુરુને મોઢે સાંભળ્યા અનુસાર, તથા સ્વાનુભવને લક્ષમાં રાખીને આ શાસ્ત્ર મેં રચ્યું છે.' એટલે કે, આ વ્યવસ્થાને પુરાણાં શાસ્ત્રોનો, પાતાના સમર્થ ગુરુ દેવસૂરિના ઉપદેશનો અને પોતાના જાત-અનુભવનો ટેકો છે. આ ગ્રંથ કોઈ પોચાપંડિતે પોતાના યજ્ઞમાનને ખુશ કરવા કે તેની જીવનપ્રવૃત્તિને વાંધો ન આવે, બલકે ઉત્તેજન મળે એ ધરાદાથી રચી આપેલું મનસ્વી શાસ્ત્ર નથી. પરંતુ, તે સાચા અર્થમાં યોગશાસ્ત્ર છે, એવું કહેવાનો આચાર્યશ્રીનો ધરાદો છે. પરંતુ, એ બધું ચર્ચા પહેલાં આપણે એ ગ્રંથના નિર્માણમાં કારણભૂત જે જે મુખ્ય પાત્રો — હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ — તેમના વિશે વિશેષ માહિતી મેળવીએ.

૨

ગુજરાતનો પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)માં અપુત્ર મરી ગયો, ત્યારે તે પોતાની પાછળ એક મહાસામ્રાજ્ય મૂકતો ગયો. તે સામ્રાજ્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તરમાં અજમેરની પેલી પાર સુધી, વાયવ્યમાં કચ્છ અને સિંધ સુધી, ઈશાનમાં મેવાડ સુધી, પૂર્વમાં માલવા સુધી અને દક્ષિણમાં (નિઝામ હૈદરાબાદમાં આવેલા) કલ્યાણ સુધી વિસ્તરેલું હતું. સિદ્ધરાજ આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો પિતા કણુદેવ ગુજરી ગયો હતો. પરંતુ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધીના ૪૯ વર્ષના ગાળામાં તેણે માલવા જીત્યું; રાક્ષસોનો રાજા કહેવાતા બામરા

જૂતને (ખર્ગરકને) નમાવ્યો, મૌરાષ્ટ્રના ગજને હરાયો તથા કેદ પકડ્યો, સિંધુરાજને ઉખાડી નાખ્યો, તથા કથ્યાણુના પન્મદ્દને દબાવી દીધો પણ, ગુજરાતમાં તેની કીર્તિ પ્રચળા નિજેતા તરીકે જ નથી મનનાઈ રહી તેણે પોતાના જમાનામાં અપાત્ય અને માહિત્યનો જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો, તથા પોતાની પ્રચળ ઇચ્છાથી ગુજરાતને અન્ય પ્રાંતો જેટલું જ સાહિત્ય અને અપાત્યની ગાયતમાં મશહૂર કરી દીધું, એ જ અત્યારે નો તેના નામ માટે ચિરંમરણીય થયું છે 'પ્રમથચિંતામણિમા' દાહ્યા એક શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે

મહાલયો મહાયાત્રા મહાસ્થાન મહાસર ।

ચત્ક્રત સિદ્ધરાજેન ક્રિયતે તન્ન કેનચિત્ ॥

‘સિદ્ધરાજે જે મહાલય મધાયા છે, જે મહાસ્થાન કરી છે, તથા જે મહાસ્થાન અને મહાસરોવર નિર્મ્યાં છે, તે ખીજ કોઈથી થઈ શકે નેમ નથી’ આમાનું ‘મહાલય’ તે તો મરગતી નદીના કિનારા ઉપરનો સુપ્રસિદ્ધ રુદ્રમહાલય કે રુદ્રમાળ છે સિદ્ધરાજે ત્યાં આગળ જ મહાલીંગનું પણ એક આનંદ બધાવી, પોતાની પ્રગ્નના તમામ પથો પ્રત્યેનો પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે ‘મહાયાત્રા’ તે તો સિદ્ધરાજે પગે ચાલીને દેવી સોમનાથની યાત્રા છે ત્યાં આગળ જ તેને શિવજીએ કહ્યું કે, તું અપુત્ર મરી જઈશ, અને તારી પત્ની તારા કાકાના દીકરા ત્રિબુવનપાનનો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આસે, એનું હૃમયદ્રાગાર્ય જણાવે છે સોમનાથથી પાછા ફરતા તે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો, અને ત્યાં સોમનાથના મહિરમાં જઈ પૂજા કરી હતી ‘મહાસરોવર’ તે પાટણનું મહામયિગ તળાવ તે મરોવગની આજુગાજુ

તેણે મત્રશાળાઓ ખાંધી હતી, અને ને વિદ્યાર્થીઓથી બંધાયેલી રહેતી. તેની નજીક જ તેણે જુદી જુદી વિદ્યાઓના આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્યામંડો ખાંધ્યા હતા. આ દાનશાળાઓ જ ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ 'મદારથાન' હશે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે.

કુમારપાલ ૨૦ વર્ષનો હતો ત્યારથી પાટણ છોડીને નાસી છુટ્યો હતો. સિદ્ધરાજના તેના પ્રત્યેના આલુગમનાં ઘણાં કારણ બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે, વાન્તવિક રીતે કુમારપાલ જ ગાદીનો સાચો વારસ હતો. બામદેવને ક્ષેમરાજ અને કર્ણ એ બે પુત્રો હતા. તેમાં ક્ષેમરાજ મોટો હતો, એટલે તેને જ ગાદી મળવી જોઈએ. પરંતુ ને ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી, તેણે પોતાની રાજપુત્રીથી ગાદી કર્ણને સોંપાવી. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પિતાની મારવારમાં રહ્યો. કર્ણે ત્યારે ગાદી જયસિંહને આપી, ત્યારે તેણે દેવપ્રસાદ સાથે માયાળુ વર્તન રાખવાનું સૂચવ્યું હતું. કારણકે, ખરો ગાદીપતિ તો તે જ હતો. દેવપ્રસાદ પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાલને જયસિંહની સંભાળમાં મૂકીને કર્ણની માથે જ મસ્તકતી નદીને કિનારે મરણ પામ્યો. કુમારપાલ એ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર હતો. તેના આપદાદાઓએ રાજગાદીનો હક રાજપુત્રીથી જવા દીધેલો હતો; પરંતુ તેથી કુમારપાલનો હક ફક્ત થયો ગણાય નહીં. અને તે કારણે જ એ બે વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગ્યું હોવું જોઈએ.

કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગોમાં રખડવામાં ગાળ્યાં. એક વાર એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં

ઉજ્જવનના મોચીની દુકાને જયસિંહના મરણની ખબર તેને મળી. એટલે સાગસો જ તે અણહિલપુર પાછો આવ્યો, અને પોતાના બનેલીની મદદથી રાજગાદીએ આવ્યો.

કુમારપાલ ન્યારે નાસતો ફરતો હતો, ત્યારે તેને ઘણા લોકોએ મદદ કરી હતી. 'પ્રાચીન પ્રબંધસંગ્રહ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ખંભાતમાં તે એક વાર છૂપી રીતે આવેલો, ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે ખંભાતના ઉદયન મંત્રીની સાથે તેનું ભવિષ્ય બાખ્યું હતું કે, વિ. સં. ૧૧૯૯ના કાર્તિક વદી બીજને દિવસે આ માણસ અણહિલપુરનો રાજા થશે. આ પછી હેમચંદ્રે તેને ઘણી વાર વિવિધ મુશ્કેલીઓમાંથી જતાવ્યો હતો. ઉદયન મંત્રીએ રાજાની બીકથી તેને કાંઈ મીઠી મદદ નહિ કરી હોય, એમ જનવાજોગ છે.

'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૫૦ વર્ષનો હતો. એટલે તેનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હોવો જોઈએ. તેનો ગત્યકાળ વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધીનો એટલે કે ૪૧ મ ૧૧૪૩થી ૧૧૭૪ સુધીનો છે. કુમારપાલના અમલના શરૂઆતનાં વર્ષો નો બહુ ગરમડિયા ગયા ; પરંતુ, તે પોતે પ્રથમના નાસભાગના દિવસોમાં બહુ ફરેલો તેમજ ઘડાયેલો હોવાથી, ટૂંક સમયમાં જ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવી ગયો. એટલું જ નહીં પણ તેના વખતમાં ગુજરાતનું માત્રાન્ય સાથી છેવટની ક્ષણે પહોંચ્યું. તેણે દિલ્હી, કાશી અને કાકણના રાજાઓને હરાવ્યા. તેથી ગુર્જર માત્રાન્ય દક્ષિણમાં કાંચી સુધી પહોંચ્યું. ઉત્તરમાં દિલ્હીનો ગઝન

વિશલદેવ તેનો ખાંડિયો હતો. પૂર્વમાં માલવા અને મેવાડ તેના તાબામાં હતાં. તેમજ હેમચંદ્રાચાર્યે 'પ્રાકૃત દ્વાયત્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેની હદ્દમત તે તરફ ગોંડ દેશ મુધી પહોંચી હતી. પશ્ચિમમાં સિંધ તેના તાબામાં હતું જ. એટલે કુમારપાલ આખા ભાગતવર્ષનો સમ્રાટ બન્યો હતો, એમ એક રીત કહી શકાય.

પોતાના રાજ્યની શરૂઆતના વર્ષો આમ વિગ્રહમાં ગાળ્યા બાદ, જૌદ્ધ મસ્રાટ અંગાકની પેઠે જ કુમારપાલને પણ હિંસા તરફ આલુગમો પેદા થયો. એમ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત તો હેમાચાર્ય માથેનો તેનો વધનો જતો પરિચય જ હશે. પરંતુ, પોતાની શરૂઆતની મુસાફરીઓમાં તે કાંઈ જ શીખ્યો નહીં હોય એમ ન કહેવાય. કુમારપાલ અને હેમાચાર્યના મમકાલીન, એટલું જ નહીં પણ કુમારપાલના અંગત મિત્ર સિદ્ધપાલને ત્યાં રહીને જ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' ગ્રંથ લખનાર સોમપ્રભાચાર્ય જણાવે છે કે, 'વિગ્રહમાંથી પરવાર્યા બાદ કુમારપાલમાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઊભી થઈ. તેને લાગ્યું કે, આજ મુધીની બધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈને, અત્યારે જે બધું મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પૂર્વકર્મને બળે જ બન્યું હોવું જોઈએ. તો આ જન્મમાં પણ મારે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ, કે જેથી મારો આવનો જન્મ પણ મફત થાય. મનુષ્યત્વ મળવું બહુ અઘરું છે. તેને મફત તેમજ માર્યક કરવાનો રસ્તો શોધી આ પ્રશ્ન તેણે ઘણા પંડિતોને પૂછ્યો. બધા પંડિતો હિંસાપ્રધાન યજ્ઞ કરો એમ જ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ તેને લાગ્યું કે, આ પ્રમાણે કરતાપૂર્વક પાંચે દ્રિય ઝીવોનો વધ કરીને યજ્ઞ કરવા. તેમાં ધાર્મિકતા કે પુરુષાર્થ-

પણ શું છે?' અતે તેના પ્રધાન વાઝ્મટદેવે તેને આ બાબતમાં હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ સેવાનું મૂચવ્યું.

આપણે અગાઉ જોઈ આવ્યા ત્રીજે ૩, કુમારપાવને આ પહેલાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યની મુલાકાત થઈ હતી. તેમજ તેમણે તેને કેટલીક વાર બચાવ્યો પણ હતો. પરંતુ તેમના પ્રત્યે ગમે તેટલી કૃતજ્ઞતાની લાગણી હોવા છતાં, આવા અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ તે મદ્દગાર થઈ પડ્યો, એવું તેને લાગ્યું નહીં હોય. તેથી તેને વાઝ્મટદેવની મૂચનાની બાંહેધર પડી. પરંતુ, પછી ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યનો તેને સાચો પરિચય થયો, ત્યારે તેણે તરત જ પોતાની જાતને તેમના શબ્દોમાં મોંપી.

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર પોતાનું જીવન ધડવાનું એક વાર શરૂ કર્યા બાદ, તેની અસર તેના રાજગૃહીવટમાં પણ થાય એ સમજી શકાય તેવું છે. કુમારપાંડવ યજ્ઞોમાં અને બીજી ધર્મક્રિયાઓમાં પશુવધ બધ કરવાની 'અમારિયોપણા' પ્રવર્તાવી. મૃગયાનો રિવાજ પણ બધ કરાવ્યો. તથા મલ્લ, છૂલકીડા તેમજ પશુપખીઓની માઠમારીની રમતોની પણ બધી કરી ઉપરાંત ત્યાં સુધી અપુત્ર મરી જનારાની બધી મિલકત ગાંધઓ વધ સેતા હતા, તે ગિવાજ પણ તેણે વિધવાઓનો કકળાટ અને તેમની અમદાયતાને લક્ષમાં લઈ બધ કર્યો.

મિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાંડવ પણ ઘણાં મદિરો બધાવ્યાં તેમજ સમસાધ્યાં. તેણે મોમેશ્વર અને કેદાગનાથનાં મદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો, અને અવધમાં આવેલા શંબુની

આગ્રાથી અણહિલપુરમાં જ કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું. સિદ્ધરાજને જ પગલે, તેમજ પોતાના જૈન ગુરુની અમરથી તેણે અણહિલપુરમાં તેમજ દેવપત્તનમાં પાર્શ્વનાથનાં પણ મંદિર બંધાવ્યાં. પરંતુ કુમારપાલ છેક સુધી શૈવ જ રહ્યો હતો. એ બાબત વિષે આપણુ પછીથી ચર્ચાયાને ચર્ચા કરીશું. તેનો રાજપુરોહિત મતદેવ વિઘ્નબદ્ધ હતો, તથા મનુસ્મૃતિમાં પારંગત મનાતો હતો. વિ. સ. ૧૦૩૦ના શરૂઆતના ભાગમાં કુમારપાલના મૃત્યુ બાદ તેની રાખ લઈને તે જ પ્રયાગ ગયો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાલના ધર્મગુરુ જ હતા એમ નહોતુ, તે તેના રાજગુરુ પણ હતા. કુમારપાલને પુત્ર નહોતો તેથી પોતાની પાછળ ગાદી કેને આપવી, તે બાબત તેણે હેમચંદ્રાચાર્યની સલાહ લીધી હતી. હેમચંદ્રાચાર્યનો વિચાર કુમારપાલની દીકરીનો પુત્ર પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે એમ હતો. પરંતુ આભડ વગેરે શેઠોનો વિચાર રાજગાદી પિતૃવંશમાં જ રહેવી જોઈએ એવો હતો. કુમારપાલનો ભત્રીજો અજયપાલ, કુમારપાલ તેમજ હેમાચાર્યના મન ઉપર સારી છાપ પાડી શક્યો નહોતો. હેમાચાર્યને એવો ડર હતો કે, તે જો ગાદીએ આવશે, તો કુમારપાલે સ્થાપેલી બંધા ધાર્મિક વ્યવસ્થા ધૂળ મળા જશે. પરંતુ, હેમાચાર્યના શિષ્ય બાલચંદ્રે પોતાના મિત્ર અજયપાલનો પક્ષ લઈ, તેને આ બંધી મંત્રણાની ખગર આપી દીધી. અને અંતે, હેમાચાર્યના મૃત્યુ બાદ ડર દિવસે, અજયપાલે આપેલા ઝેરથી કુમારપાલના પ્રાણ ગયા.

અત્યાર સુધી આપણે 'યોગશાસ્ત્ર'નાં લેખક હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈ આવી. નાના નાનાં અદર અદર લડતા ગાંધીને મધ્યે ગુજરાત પહેલી વાર એક મોટા માત્રાન્યનુ કેદ બન્યું હતું તેની ગાંધીની અણહિલપુર વેપારીઓ, સોદાગરો, મુસાદરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનું મુખ્ય ધામ બની ગયું હતું જયસિંહના વખતથી જ, ગુજરાત, તેનો રાજા, અને તેની રાજધાની એ ત્રણની સર્વશ્રેષ્ઠતાને કબૂલ ન રાખી એ વાગ્યું કે શસ્ત્રયુદ્ધથી જ પતવી શકાય એવો મુદ્દો ગણાવા લાગ્યો હતો. 'ગુજરાત એ વિવેક અથવા વિદ્યામાં બૃહસ્પતિ છે, તેનો રાજા સિદ્ધચક્રવર્તી છે, અને તેનું અણહિલપુરપત્તન એ નરસમુદ્રરૂપ છે' — એ ત્રણ બાબતો જેને કબૂલ ન હોય, તે મામે આવી જાય — એવો ત્યાંના લોકોનો બહારના બંધાને પડકાર હતો : 'ગૂર્જરાયા વિવેકગૃહસ્પતિત્વ, નૃપસ્ય સિદ્ધચક્રિત્વ, પત્તનસ્ય ચ નરસમુદ્રત્વમસદ્ગત્ત્વ વિવદતે ।'

વનરાજે વિં ૩૦ ૮૦૨મા અણહિલપુરને ગુજરાતની રાજધાની બનાવ્યું, ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ હિસરોત્તર વધતી જતી મમૃદ્ધિ, આળાદી અને ગૌરવનો જ રહ્યો છે. વિં ૩૦ ૧૧૯૬ના દોહદના શિવાવેષમા જણાવ્યું છે કે, 'તે નગરનાં દેવાળયો એટલાં ગગનચૂળી તેમજ અસંખ્ય હતા, કે સૂર્યનો રથ તેમા અટવાઈ જતો.' હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'પ્રાકૃત દ્વાયાત્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યું છે કે, 'હનુમાન આખી લકા ખૂદી આવ્યા પણ થાક્યા નહોતા, પરંતુ તે

આણ્ણહિલપુરને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ચાલી જુએ, તો તેમને ખગર પડે.' એ શહેરનો વિદ્યાન્યાસંગ તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ હતો કે, લોકો એમ જ માનતા કે સદસ્રલિંગની આણ્ણબાણ્ણનાં વિદ્યાપીઠોમાં 'મૃગાંને મૃદ્ધી આવે, તોપણ તે એક ક્ષણમાં પટ્દર્શન બોલવા લાગી જાય.'

આણ્ણહિલપુરના લોકો મૃદ્ધ અને સુખી હતા, એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. પરંતુ તે કેટલી કેટલી જાતના હતા, તે તેમાં રહેતા 'દૃઢ મંદ્રદાયો' ની મંજ્યા ઉપરથી જણાય છે. લોકોની નીતિ વિષે કહેતાં હેમચંદ્રાચાર્ય એ નગરને 'ધર્મોગાર' અથવા ધર્મપુરીની જ ઉપમા આપે છે. પ્રસિદ્ધ મુમાશ્વર અલ-હઝ્રી જણાવે છે કે, 'હિંદુઓમાં સામાન્ય રીતે ન્યાયવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મુમલમાન સોદાગરો મોટી સંખ્યામાં વેપાર અર્થે અહીં આવે છે. રાજા તેમજ તેના અમલદારો તેમનો સારો સત્કાર કરે છે, અને તેમને પૂરતું સંરક્ષણ અને સહીસલામતી આપે છે. હિંદુઓનું સૌજન્ય, વફાદારી અને પ્રમાણિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પ્રમાણિકતાનો એક દાખલો આપું. કોઈ દેણદારને પોતાના પૈસા પાછા લેવાની ઇતેજારી હોય, તો તે દેણદારની આણ્ણબાણ્ણ એક ફૂંડાળું દોરે છે. એટલે ત્યાં સુધી તેને સંતોષ ન થાય, કે તેના પૈસા પાછા ન વળી રહે, ત્યાં સુધી પેલો દેણદાર તે ફૂંડાળામાંથી ખસતો જ નથી. અહીંના લોકો ધાન અને શાક ખાય છે, તથા પશુવધ કદી કરતા નથી. તેમને દોર પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હોય છે. દોર મરી ગયા બાદ લોકો તેને દાટે છે. તથા તે વૃદ્ધ થવાથી બેકામ થઈ જાય, ત્યારે પણ તેને પાળેપોષે છે.'

હૈમચંદ્રે તેા અણુહિલપુરને 'ગૌર્યમાં પ્રથમ, શાન્ત્રમાં પ્રથમ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં પ્રથમ, સમાધિમાં પ્રથમ, સત્યમાં પ્રથમ, વડ્દર્શનમાં પ્રથમ અને વડગોમાં પણ પ્રથમ' કહ્યું છે.

બામદેવના વખતથી જ (વિ. સં. ૧૦૭૭-૮ થી વિ. સં. ૧૧૦૦ = ઈ. સ. ૧૦૨૧-૧૦૬૪) અણુહિલપુર વિદ્યાઓ અને વિદ્વાનોનું મથક બનવા લાગ્યું હતું. ધારા અને અણુહિલપુર વચ્ચે ગણબુદ્ધની જ નરમાઈ તહોતી ચાલતી; પરંતુ વાગ્બુદ્ધની પણ તેટલી જ નરમાઈ ચાલતી. અણુહિલપુરવાસીઓનો અર્વાચીનસમભાવ તેા અત્યારે પણ આપણને નવાઈ પમાડે તેવો છે. બામદેવના પુરોહિત મોમેશ્વર બ્રાહ્મણધર્મા હોવા છતાં, તેણે સુવિદિત જૈનોને અણુહિલપુરમાં ગેવાની છટ અપાવી. શૈવસંપ્રદાયીઓનો આચાર્ય જ્ઞાનદેવ ત્યારે ગણને મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. ત્યારે તેણે ખુશી થઈને કહ્યું, 'જ્યાં સંનપુરુષોને મન્માન આપણે એ જ ગણનો ધર્મ છે. શિવ એ જ જિન છે. બેદ ઉપર ખાર મૂકવો એ મિયામતિનું લક્ષણ છે. મારે સુવિદિત જૈનોને શિવમંદિર ત્રિપુરુપની માલકીની જમીન આપો, અને તેમને 'કાર્ધના તરફથી ડખલ ન થાય તેની હું તપાસ રાખીશ.' એ જ સુવિદિત જૈનોમાંના બુદ્ધિસાગરે ૮૦૦૦ શ્લોકોનું એક વ્યાકરણ લખ્યું હતું. અને જિનેશ્વરે તર્કશાસ્ત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો હતા.

અણુહિલપુરના એ વખતના મોટા વિદ્વાન શાન્તિસુતિ હતા. તેમણે બોજના દરબારમાંથી ધનપાત્રે મોકલેલા ધર્મને

વાનવિવાદમાં હરાવ્યો હતો. તે ‘વાદિયકી’ હતા તમગ
 ‘કવીન્દ્ર’ પણ હતા. ધનપાલની રિનંતિથી અને ભીમદેવની
 રજનથી તે ધારામાં ગુર્જર દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા,
 અને ત્યાં ભાંજે, તેમને, તે જોટલા વાદીઓને હરાવે તેટલા
 વાદી દીક્રા એક લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું. તે
 પ્રમાણે તમણે ૮૪ વાદીઓને હરાવ્યા હતા, અને ભાંજ
 પાસે ‘વાદિવેતાલ’ નો ઇસ્કાજ મેળવ્યો હતો. ભાંજે
 આપેલા રૂપિયા તેમણે મદિરો જધાવવામાં વાપરી નાખ્યા
 હતા. ‘સન્મતિતર્ક’ ગ્રંથ ઉપરની મોટી ટીકાના કર્તા
 અભયદેવસૂરિ શાન્તિસૂરિના આચાર્ય હતા. શાન્તિસૂરિ યૌદ્ધ
 તર્કશાસ્ત્ર પણ શીખવતા હતા, અને તે જમાનામાં તે બહુ
 કહણ મનાતું હતું. દ્રાવિડ દેશમાંથી પણ એક વાદી
 વાદવિવાદ કરવા અણહિલપુર આવ્યો હતો. તેને પણ
 શાન્તિસૂરિએ હરાવ્યો હતો. શાન્તિસૂરિએ ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર
 ઉપર ટીકા લખી છે. ભીમદેવ પછી કણ્વના ગાંધ્ય દરમ્યાન
 કાશ્મીરી કવિ ગિરહણ અણહિલપુરમાં આવ્યો હતો. તેણે
 કણ્વદેવ અને સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની પ્રેમકથાનું
 વગ્નું લઈ ‘કણ્વનુદરી’ નાટિકા લખી છે. કણ્વદેવ વિષ્ણુભક્ત
 હતો. જૈન અંગ ગ્રંથોમાંથી નવ અંગોની ટીકા લખનારા
 ‘નરાંગીટીકાકાર’ અભયદેવસૂરિની પ્રવૃત્તિ કણ્વના રાજકાળના
 મધ્યભાગ સુધી વ્યાપેલી હતી. આ અભયદેવ અને ઉપર
 જણાવેલા શાન્તિસૂરિના ગુરુ અભયદેવ એ એ જુદી
 વ્યક્તિઓ છે.

કણ્વદેવ પછી સિદ્ધરાજના રખતમાં તે અણહિલપુરનું
 વિદ્યાના મથક તરીકેનું મહત્ત્વ ધણ જ વધી ગયું. સિદ્ધરાજ

પોતે પણ વિદ્વાન હતો. તેના રાજદરબારમા દિગંજર કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંજર દેવસુરિ વચ્ચે વિવાદ થયો હતો. સાખ્યશાસ્ત્રી વાદિસિંહે આવીને અણુહિલપુરમાં પડકાર કર્યો, ત્યાં જ્યસિંહે પોતાના નગરનું નામ ન જાય તે માટે તેનો પડકાર ઝીલવા ગોવિંદાચાર્યને વિનંતિ કરી. તેમણે પોતાના શિષ્ય વીરાચાર્યને મોકલ્યો. તેણે વાદિસિંહનો પરાજય કર્યો. એ જ વીરાચાર્યે કમલકીર્તિ નામના દિગંજર તાર્કિકને હરાવ્યો હતો. પરંતુ, સિદ્ધરાજ તેમજ કુમારપાવના વખત સુધી પોતાની પ્રખર વિદ્વાન તરીકે સુખ્યાતિ ફલાવનાર નો દેવસુરિ જ હતો. તે ઉપર જણાવેલા શાંતિસુરિના શિષ્ય હતા. દેવસુરિના લખેલા 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાયોક', અને 'આદ્વાદરતનાકર' ગ્રંથો જોવાથી જણાય છે કે, ભાગવત-સંપ્રદાયી દેવખોધે, હંમચંદ્રે પોતે અને યશચંદ્ર તથા યશોવિજયે તેમની કરેલી પ્રશંસા વાસ્તવિક છે. તેમણે દિગંજર કુમુદચંદ્રને હરાવ્યો, એ ગુજરાતના શ્વેતાંજરો માટે એક અગત્યની ખીના હતી. કારણ કે, હંમચંદ્રે જણાવ્યું છે તમ, દેવસુરિએ કુમુદચંદ્રને હરાવીને વાદની મરત પ્રમાણે તેન ગુજરાત બહાર કાઢ્યો ન હોત, તો ગુજરાતમાં કોઈ શ્વેતાંજર જ ન રહ્યો હોત. દેવસુરિ વિ. સં. ૧૧૪૩ (એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૮૭)માં મદહત (અલારના પાલનપુર રાજ્યમાં આવેલા મદહત) ગામમાં જન્મ્યા હતા. ભાગવત સંપ્રદાયી દેવખોધે અણુહિલપુરમાં આવી પડકાર નાખ્યો ત્યારે જ મહિના સુધી કોઈ તેનો જવાબ ન આપી શક્યું. પછી દેવસુરિએ આવીને તેનો મદ બાગ્યો. જ્યસિંહના રાજદરબારના પંડિતો વિષે

કહેવાય છે કે, બ્રીજ વાદીઓ ત્યાં સુધી જયસિંહદેવની સભામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી જ વ્યાકરણ, કાવ્ય, અને તર્કની બાબતમાં તેમનો મદ રહે છે. જયસિંહના બહુમાન્ય કવિ શ્રીપાલ વિશે નો એમ કહેવાય છે કે, તે એક દિવસમાં એક મહાપ્રજ્ઞ રચી શકતા. ન મુરદાસ હતો. ‘ગણગતન-મહોદધિ’ના કર્તા પંડિત વર્ધમાનસુરિ અને ‘વાઘ્મટાય’કાર’ના કર્તા વાઘ્મટ પણ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયા.

હંમયંદ્રાચાર્યને કેવા વિદ્યાવ્યાપકી જમાનામાં નામ કાઢવાનું હતું, ન ઉપરના ટુક બયાન ઉપરથી કદી શકાશે.

ક

હંમયંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિં મં ૧૧૪૫ (ખ્રિ. મ. ૧૦૮૯) ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્ર થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચચ્ચ અને માતાનું નામ પાલિણી હતું. પાલિણી જૈન મતાનુયાયી હતી, અને ચચ્ચ માર્કંડેયી હતો. હંમયંદ્રાચાર્યનું નાનપણનું નામ ચાંગદેવ હતું. ‘હંમયંદ્રાચાર્ય’ના જ મમકાલીન ગોમપ્રભસુરિએ લખેલ ‘કુમારપાત્રપ્રતિબોધ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે (પાન ૭૧) નાનપણથી જ ચાંગદેવને ‘ધર્મ મિવાગ બીજી કાઈ બાબતમાં એન પડતું નહિ.’ ચાંગદેવ પાંચેક વર્ષનો થયો તે અરસામાં જ (વિં મં ૧૧૫૦) ‘હાણુવૃત્તિ’ અને ‘શાંતિગ્રિનકથા’ના લેખક દેવચંદ્રસુરિ દ્વરતાદરતા ધંધુકામાં આવ્યા. એક વખત તેમનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ ચાંગદેવ તેમની પાસે ગયો અને તેમની પાસે ‘ભવસમુદ્ર તરવા માટે ચારિત્રનૌકા આપવાની’ માગણી કરી. ગુરુએ તેને તેનાં માથાપનું નામ પૂછ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં

ચાંગદેવનો મામેા નેમિ પણ દાજર હતો. તેણે દેવચંદ્રને બધી માહિતી આપી. મુરુએ નેમિને જણાવ્યું કે, આ છોકરો વિલક્ષણ છે તથા જિજ્ઞાસુ છે, માટે તેને તેના પિતા રાગ આપે ના અને તેને સાથે રાખીએ અને જાત્રાદિ ભણાવીને પાવરધો કરીએ. પરંતુ તેના પિતાએ ના પાડી, છતાં ચાંગદેવ તો દેવચંદ્રની સાથે જ ખબાત ચાલ્યો આવ્યો અને ત્યાં તને ખબાતના મંત્રી ઉદયનના પુત્રો સાથે મુકવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ તેના પિતા ચચ્ચને સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા અને અંત વિં ૦ સં ૦ ૧૧૫૪ (ઈ. સ. ૧૦૯૮)માં ચાંગદેવન દીક્ષા આપવામાં આવી. 'પ્રગથિર્ચિતામણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચચ્ચે એવિ જ બધા નીક્ષાનિધિ જાતે દાજર રહીને જીવ્યા હતા. દીક્ષા આપ્યા પછી ચાંગદેવનું નામ મામચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું.

મામચંદ્ર થોડા જ વખતમાં 'તર્ક', લક્ષણ અને માહિત્યમાં પાવરધો થઈ ગયો' પરંતુ નેટલાથી તેને સંતાપ ન થયો. તેથી તે ખબાતથી નીકળીને કાસ્મીર જવા નીકળ્યો. કાસ્મીર તે વખતે વિદ્યાનું મુખ્ય ધામ ગણાતું હતું પરંતુ એમ કહેવાય છે કે, રતતામાં મધ્યરાત્રે તે પ્યાનમાં એકા હતા, ત્યારે તેને ખાલી દેખીએ પ્રગટ થઈને જણાવ્યું કે, 'તારે આટલા માટે કેદ કાસ્મીર જવાની જરૂર નથી, કારણ કે તને જોઈતું બધું અહીં જ મળી જશે.' એ બધું એમ તેમ હો, પણ એટલું તો નક્કી કે, હંમચંદ્રનું વિદ્યાબ્યાસ માટે કાસ્મીર જવાનો વિચાર હતો; પરંતુ અંતે નેમને ગુજરાતમાં જ કાસ્મીરી ત્રિદાનો મળી આવ્યા હશે, તેથી એટલે દૂર જવાની જરૂર રહી નહિ હોય. 'સિદ્ધહંમ'

વ્યાકરણ લખતી વખતે તેમણે કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણ ખાસ માણસ મોકલીને મંગાવ્યાં હતાં; અને જિલ્લણ જેવા કાશ્મીરના કવિઓ તથા ‘ઉત્સાહ’ જેવા કાશ્મીરના પ્રમિદ્ધ વૈયાકરણીઓ અણહિલપુરમાં હતા. એ બધું ગમ્યાલભા રાખતાં, હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાભ્યાસને અને કાશ્મીરને કાર્ત્ત રીતે કંઈ દેવાદેવા હતી એ મમજી શકાય છે. ‘કુમારપાલ-પ્રતિબોધ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે દીક્ષા લીધા પછી મોમચંદ્રે પોતાનો વખત કોઈ નપમ્યામાં ગાળ્યો હતો, અને ત્યાગ્યા ‘થોડા વખતમાં જ તે આવ્યો શાસ્ત્રસમુદ્ર ઓળંગી ગયા હતા.’ તેમની શરૂઆતની આ યોગમાધના જ તેમની બધી શક્તિઓને વિકસાવવામા તેમજ એકત્રિત કરવામાં કારણભૂત થઈ, એ તરત જ પછીની તેમની અવધ્ય પ્રવૃત્તિથી કહી શકાય છે. તેમની ભુદ્ધિની પ્રખરતા અને તેમના ચારિત્રની તેજસ્વિતા જોઈને, અતે, તેમના ગુરુએ તેમને વિં મં ૧૧૬૬ (ઈ. મ. ૧૧૧૦)માં ૨૧ વર્ષની વયે મુરિપદે આપ્યા, અને તેમના ગૌરવર્ણને કારણે તેમનું નામ માત્ર મોમચંદ્ર ગણવાને બદલે હેમચંદ્ર રાખ્યું તેમને મુરિપદે આપવાનો વિધિ નાગપુર (નગોર) મુકામે થયો હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય મુરિ થયા બાદ તેમની માતા પાહિણીએ પણ દીક્ષા લીધી. હેમચંદ્ર અણહિલપુરમાં ક્યારે આવ્યા તે નક્કી કરી શકાતું નથી. ‘પ્રબધચિંતામણિ’ (પા. ૬૭)માં જણાવ્યા પ્રમાણે હેમચંદ્ર જો કુમુદચંદ્રના વિવાદ પ્રસંગે હાજર હોય, તો તે વિં મં ૧૧૮૧ (ઈ. સ. ૧૧૨૫)ના અરમામા સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવતા જતા થયા હોવા જોઈએ. ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે, અણહિલપુરમાંથી

નાસી જતા પહેલાં કુમારપાલ સિદ્ધરાજને મળવા આવેલા, ને વખતે તેણે હેમચંદ્રને રાજ્ય પાસે સિદ્ધામન હિપ્ત એકલા જોયા હતા. એ વાત સાચી હોય, તો વિં સં ૧૧૬૯ (ઈ સ. ૧૧૧૩)ના અરસામાં હેમચંદ્ર અણહિલપુર આવી ગયા હોવા જોઈએ, અને રાજ્યના પ્રેમપાત્ર પણ ગળ્યા હોવા જોઈએ. હેમચંદ્રની અને સિદ્ધરાજની મૌથી પહેલી મુલાકાત આ પ્રમાણે વર્ણવાય છે :

એક વખત હેમચંદ્ર કાઈ દુકાને ગિભા હતા. તે વખતે સિદ્ધરાજ હાથીએ બેમીને ત્યાં ઘરેને જતો હતો. તે વખતે રાજ્યનો હાથી કાઈ કારણથી પોતાની મેળે થોભ્યો. કે હેમચંદ્રની નેજાથી મર્તિ જોઈને રાજ્યએ પોતે તેને થોભાવ્યો; પરંતુ તે વખતે હેમચંદ્રને એક શ્લોક બોલવાનો પ્રસંગ મળી ગયો. તે શ્લોકની રચનાથી ખુશ થઈ રાજ્યએ તેમને અપોર પછી પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવ્યા.

વળી, માળવા છત્રીને રાજ્ય પાછા આવ્યો ત્યારે અધા સપ્રદાયના આચાર્યો રાજ્યને અભિનંદન કરવા આવ્યા હતા. તે વખતે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હાજર હતા; અને તેમણે પોતાના શ્લોકથી રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ પ્રસંગ વિં સં ૧૧૬૧-૨ (ઈ. સ. ૧૧૩૬)માં ગળ્યો હોવો જોઈએ. આ દરમિયાન રાજ્યએ અવન્તીમાં બોજાયાકરણ જોઈયું હતું, અને તે હિપ્તથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતનું જુદું વ્યાકરણ ગ્યાવવાની માંડ તેણે મનમાં વાળી હતી. એટલે રાજ્યએ હેમચંદ્રને એક નવીન, સહેલું તથા સંપૂર્ણ વ્યાકરણ રચવાનું જણાવ્યું. હેમાચાર્યે રાજ્યનું કહેવું ખુશીથી કબૂલ રાખ્યું; અને કાગમીર દેશથી તેમજ

ખીજેથી જૂના વ્યાકરણગ્રંથો મગાવી, તેમણે તે કામ મદજતાથી પૂરું કર્યું. ‘બધા પંડિતોએ તે વ્યાકરણને મૌથી ઉત્તમ કહીને કબૂલ રાખ્યું, અને તેને પ્રમાણભૂત ઠરાવ્યું.’ તની અનેક નકલો તૈયાર કરાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમા મોકલવામા આવી. તથા અણહિલપુરમાં તો તે વ્યાકરણ જ ભણાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામા આવી, અને તેની વાર્ષિક પરીક્ષા લઈ, તમા ખાસ થનારને પાગિતાપિકો આપવાનું નક્કી થયું.

હેમચંદ્ર અને જયસિંહના સંબંધ વિષ ઘણા પ્રસંગો જુદા જુદા સમકાલીન તમજ પછીના ગ્રંથોમાં નોંધાયા છે. આપણે અહીં, હેમાચાર્યના મર્દધર્મમમભાવન લગતો એક પ્રસંગ ઉતારીએ જયસિંહ એક વખત જુદા જુદા પદોના આચાર્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, ‘ધર્મશ્રેય, ધર્મ’ અને અધિકારી એ બાળતોમાં મત્ય શું છે?’ તે વખતે દરેક આચાર્ય પોતપોતાના મત પ્રદાનનો મત જ વખાણવા લાગ્યો, અને ખીજનો મત નિર્વા લાગ્યો. આથી રાજનની મુશ્કેલી ઘટવાને બદલે વધી ને વખતે હેમાચાર્યે તેને જવાબ આપતા નીચેની વાત કહી મંભજાવી.

“એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને ખીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી મત્રતત્ર વડે છાંડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તેને આખરો મનાની દીધો. તે સ્ત્રીને પત્રી પોતાની જૂલ મમજાઈ, અને તે ઘણું પરતાવા લાગી. એક વખત તે પોતાના પતિને એક ત્રાડ નીચે ગિબી ગિબી ચરાવતી હતી અને આંસુ પાડતી હતી. તેવામાં ઉપર ચર્ધને શિવ-પાર્વતી જતાં હતા. પાર્વતીએ જિવને આ સ્ત્રીના ગડવાનું કારણ પૂછતાં, શિવે

અધું કરી સંભળાવ્યું તથા જણાવ્યું કે, જાડની છાયામાં પેલી જાડીશુદ્ધી ગિગેલી છે, તે જો તેના પતિને ખવરાવે, તો તે પાછા મનુષ્ય બની જાય. પેલી સ્ત્રીએ તે વાત સાંભળી, પરંતુ તેને તે છાંડ ક્યો તેની ખબર ન હતી. તંથી તેણે જાડની છાયા જોટલા બાગની આસપાસ ફાંડાણું કરી લીધું, અને તેની અંદરના અધા છાંડ એકે એકે ઉખાડીને તે આખલાને ખવરાવવા લાગી. તમ કરતાં કરતાં તેની જાણ અહાર પેસો છાંડ આખલાના મોંમાં ગયો કે નરત તે મનુષ્ય થઈ ગયો. તે જ પ્રમાણે આ અધા દર્શનોમાં સત્ય ક્યાં છુપાયું છે, તે આપણે જાણતા નથી; પરંતુ આ કલિયુગમાં અધા દર્શનો પ્રત્યે યોગ્ય સદ્ભાવ રાખીએ, તો ક્યારેક આપણી અજ્ઞાણમાં પણ મત્યનો લાભ આપણને જરૂર થઈ જાય.”

એક બીજો પ્રસંગે હેમાચાર્યે રાજાને અધા દર્શનોમાં સદાચારની જે સામાન્ય ભૂમિકા છે, તે તારવી બતાવી હતી.*

આવી અધી વાર્તાઓ ઐતિહાસિક છે કે નહિ, તે ત્રિષે આપણે કાંઈ નક્કી કરી શકીએ નહિ. પરંતુ, તે અધી જોતાં રાજા પ્રત્યેના હેમાચાર્યના ઉપદેશનું વલણ આપણને હેમાર્થ આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે જન અનેકાન્તવાદને ‘સર્વ-દર્શન-મંત્રલ’ રૂપ માન્યો છે; અને એ અનેકાન્તવાદની ભાવના અનુસાર હેમચંદ્ર રાજાને સર્વધર્મમંમભાવનો જ ઉપદેશ આપી સંદ. ધણા અર્વાચીન લેખકો હેમચંદ્રના આ વલણની પાછળ ગુપ્ત રહેલા વિષ્ણુ વિષ્ણુ કાલ્પનિક હેતુઓ બતાવે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો આપણે એટલું જ કહી

ખીજેથી જાના વ્યાકરણગ્રંથો મળાવી. તેમણે તે ઝામ મકાનતાથી પૂરું કર્યું. ‘બધા પંડિતોએ તે વ્યાકરણને મૌથી ઉત્તમ કહીને કળૂલ રાખ્યું, અને તેને પ્રમાણભૂત દરાવ્યું.’ તની અનેક નકલો તૈયાર કરાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમા મોકલવામા આવી. તથા અણહિલપુરમાં તો તે વ્યાકરણ જ ભણાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામા આવી, અને તેની વાર્ષિક પરીક્ષા લઈ, તમા પાસ થનારને પાગિતાપિકા આપવાનું નક્કી થયું.

હેમચંદ્ર અને જયસિંહના સંબંધ વિષે ઘણું પ્રસંગો જુદા જુદા સમકાલીન તમજ પછીના ગ્રંથોમાં નોંધાયા છે. આપણે અહીં, હેમાચાર્યના સર્વધર્મમમભાવનં લગતો એક પ્રસંગ ઉતારીએ જયસિંહે એક વખત જુદા જુદા પથોના આચાર્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, ‘મંદિર, ધર્મ અને અધિકારી એ બાબતોમાં મત્ત શું છે?’ તે વખતે ફરેઃ આચાર્ય પોતપોતાના મંત્રદાયતાં મત જ વખાણવા લાગ્યો, અને ખીજનો મત નિંદવા લાગ્યો. આથી રાગતની મુશ્કેલી ઘટવાનં બદલે વધી. તે વખતે હેમાચાર્યે તેને જવાબ આપતા નીચેની વાત કહી મંભજાની.

“એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને ખીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી મત્રતત્ર વડે છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા, તેને આખયો બનાવી દીધો. તે સ્ત્રીને પછી પોતાની બૂલ નમગ્રહ, અને તે ઘણું પસ્તાવા લાગી. એક વખત તે પોતાના પતિને એક ઝાડ નીચે જિભી જિભી ચરાવતી હતી અને આસુ પાડતી હતી. તેવામાં ઉપર ચર્ધને શિવ-પાર્વતી જતાં હતા. પાર્વતીએ જિવને આ સ્ત્રીના રડવાનું કારણ પૂછતાં, શિવે

મધ કંઠી મબજાવ્યુ તથા જાણ્યાવ્યુ કે જાડની ગામા પેની જડીણી જિગેવી , ત જો તના પતિને ખવરાવે, તા ત પાંજા મનુષ્ય મની જાય પેની જીએ ત વાત માબજી, પરતુ તેને ત જાડ કયો નની ખમર ન હતી તથી તણે જાડની છાયા જેટલા બાગની આસપાસ દડાણુ જરી લીધુ, અંત નની અદરના મધા છાડ અડ એકે ઉખાડીને તે આખવાન ખરગરના બાગી તમ કરતા કરતા નની જાણુ મહાર પેથો જાડ આખવાના મામા ગયો કે તગત ત મનુષ્ય થઈ ગયો ત જ પ્રમાણુ આ મધા દર્શનામા અત્ય ધ્યા છુપાયુ છે, તે આપણે જાણતા નથી પરતુ આ કવિયુગમા મધા દર્શના પ્રત્યે યોગ્ય નદનના ગમીએ તા ક્યારે આપણી અજાણમા પણ અન્યનો લાભ આપણને જરૂર થઈ જાય "

એક બીજે પ્રસંગે હંમાચાર્યે નજાને મધા દર્શનામા મન્યાગની જે મામાન્ય ભૂમિમા છે, ત તારી મતાની હતી * આની મધી નાતોએ ઐતિહાસિક ૧૭ નહિ, તે ત્રિષ આપણે કાઈ નહીં મહી શકીએ નહિ પરતુ, તે મધી જોતા મજા પ્રત્યેના હંમાચાર્યના ઉપદેશન નહાય આપણને દેખાઈ આવે કે હંમચાર્યાર્યે જૈન અનેકાન્તવાદને 'મર્વ-દર્શન મત્રદ' રૂપ માન્યો કે અને એ અનેકાન્તવાદની ભાવના અનુના હંમચાર્ય રાજાન નરધર્મમંમભારનો જ ઉપદેશ આપી શકે ધણા અર્વાચીન લેખકા હંમચાર્યના આ વલણની પાછળ ગુપ્ત મહવા ભિન્ન ભિન્ન કાલ્પનિક હેતુઓ બતાવે કે પરતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો આપણુ એટલું જ મહી

શપ્તીએ કે, ને જમાનામા આવો મર્યાદામિતભાવ મર્યાદા
વ્યાપેતો હતો સિદ્ધરાજ પોતે રુદ્રભક્ત હતો, છતાં તેણે
જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતા તેના દાખલા આગળ દાખ્યા
છે જૈન-શૈવનો સંગ્રસબધ તો હેમચંદ્રાચાર્યના માનપિતાના
દાખલા ઉપરથી જ આપણે તેની શપ્તીએ કીધી

હવે આપણે કુમારપાલના હેમચંદ્ર માથેના મળધ
ઉપર આવીએ કુમારપાલ વીમ રાની ઉમરે મિદ્ધગજથી
ડીને નાગી છાંચો હતો તે વાત આપણે આગળ જણાવી
ગયા કીધી ત્યાં પહેલા ત મિદ્ધગજને મળના પદ્મમા
આવીયો હતો એની હાથમાં 'કુમારપાલપ્રમથ'મા ગિતમંડલ
જણાવી છે દુમારમા તમે ગજ પામે નિંદામન ઉપર જોડ્યા
હેમચંદ્રને તેણે તે વખતે તને લાગ્યું કે, જે મુનિને ગજ
ચેતન આપના માન આપે કે, તેના રક્ત સ્પર્શ આપણે કરવા
તેણે એ તેથી તે હેમાચાર્યના આખ્યાનશ્રવણ તેમને મળવા
ગયો, અને મળ્યા બાદ આગમા મારો મળ્યાય કર્યો, એમ
તેમને પૂછ્યું હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે, 'ખીજની પત્નીને
'મગી મહેન જેની ગણવી, એ મૌથી ઉત્તમ માયા કે "
આ વાત તે ઐતિહાસિક હોય, તો તે વિં. મં. ૧૧૬૬
(ઈ. મ. ૧૧૧૮) માં મળી હોય આ પછી કુમારપાલની
ખીજ મુલાકાત ખબારમાં થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ આપણે
આગળ કર્યો છે

પરંતુ, કુમારપાલનો હેમચંદ્રાચાર્ય માથેનો નિંદનો
મળધ તો વિં. મં. ૧૨૦૭ (ઈ. મ. ૧૧૫૧) પછી એટલે
કે, પોતાના મિત્રહોમાથી પરનાર્થ બાદ જ થયો, એ રસ્તો
આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ એ નિકટન

સહસ્રાસને પરિણામે જ કુમારપાત્રે પોતાના રાજ્યમા હિમા, જુગાર, મત્ર વગેરેના નિષેધના નિયમો પ્રવર્તી-યા સિદ્ધરાજની વિનતીથી હેમચંદ્રે 'જેમ 'સિદ્ધકેમ' ન્યાકરણ લખ્યું હતું, તેમ કુમારપાલના પોતાના ઉપયોગ માટે તેમણે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગચુતિ, અને નિશ્ચિન્નલાભપુરુષ-ચરિત્ર રચ્યા હતા.

પરંતુ આ જગ્યાએ એક પ્રશ્ન ઊડી શકે તેમ છે, કુમારપાલ માથે જ જૈનધર્મ નીચેનો હતો કે કેમ? તે જૈનધર્મના એક અખર આચાર્યની અસર તરફ આપ્યો હતો તેમજ તેમણે સૂચવેલા કાલા નીતિનિયમ પાળતો-પળાવતો હતા, એ માન્યતા તો જાન નહીં તે હેમચંદ્રાચાર્યને પોતાના ગુરુ માનતા હતા, તેમજ જૈન મંદિરો બંધાવી તેમાં પૂજન કરવા જતો હતા, એ તો પણ નિગૂઢ પરંતુ એ ઉપરથી એમ અભિપ્રેત થતું હોય, કે તેણે પોતાનો નડીનક્રમાગત જૈન ધર્મ ડોડી દીધો હતો, અને પુગણોમા જણાવેલ દેવ-દેવીની ઉપાસના કરવાનું મધ્યમ તરીકે તો જૈન ઐતિહાસિક પુગવાઓનો ઝંકો નથી એટલે જ નહીં પણ સીધો વિરોધ છે હેમચંદ્રાચાર્યના મંદિર ન્યાય માન્યમા જ ચોખ્ખું જણાવતું, કે, તેનામા શિવ પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિ હતી તેમજ વિ. સ. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૭૩)ના ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા (એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષમા) તેને 'માહેશ્વરનૃપાચાર્ય' એટલે કે માહેશ્વર રાજ્યઓમા પ્રેમ સ્થોત્ર આ બીનાઓ ઉપરથી જગાય છે કે તેણે પોતાના જીવનની રીતિ — નીતિ બદલી નાખી હતી, તેમજ પશુવધ કરીને દેવદેવી પૂજન કરવાનું ડોડી દીધું.

હતુ, પરંતુ તેથી તે પોતાના વડીલોના કષ્ટદેવ ગિરના બંધન
મંત્રી ગયો નહોતો.

આ વસ્તુ એક બીજા પ્રમગ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે.
કુમારપાલને જ્યારે વિક્રમની પેઠે જંગલમાં કાંઈક અપૂર્વ દ્રવીને
અમર થવાની ક્ષમ્બા થઈ, ત્યારે હેમાચાર્યે તેને એ રસ્તા
સૂચવ્યા. કાં તો આખી પૃથ્વીને રાજાનગરમાંથી ધન આપીને
કરજમુક્ત કરી પોતાનો સવલ આપવો, અથવા મોમનાથના
મંદિરનો છણોદ્ધાર કરવો. પહેલાં રસ્તા અજમાવવા માટે
તો પોતાની પાસે પુષ્કળ ધન જોઈએ હેમાચાર્યના ગુરુને
સાંનુ બનાવતા આવડતુ હતુ હેમાચાર્યે ગમના નામની
માથે જૈનધર્મનું નામ પણ અમર થાય એવી કામનામાં
તથાઈ, પોતાના ગુરુને અણહિલપુર આવી રાજાને જોઈતું
મોનું બનાવી આપવાનું કહ્યું. તેમના ગુરુ તો હેમાચાર્યની
આ માગણી માંબળી દિગ્મુદ થઈ ગયા; અને રાજા વગેરેની
સાંજતમાં તેમજ તેમની મદદથી જૈનધર્મની ઉન્નતિ માધવાની
લાલસામાં તે ક્યા આવીને ઝીબા રહ્યા છે, તે તેમને
જણાવ્યું. આ વસ્તુ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં પરિવર્તનકારી
થઈ પડી. તેમને પોતાનું જીવન અને જીવનકાર્ય નવેસરથી
તપાસી જોવાની જરૂર પડી. એ વાત જુદી છે. પરંતુ તે
પછી તેમણે ગમને અમર થવા માટે મોમનાથના મંદિરનો
છણોદ્ધાર કરવાનો રસ્તા કબૂલ રાખવા સમજાવ્યો.
છણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં રાજા જ્યારે મોમનાથની વિધિવત્
પૂજા કરવા ગયો, ત્યારે હેમચંદ્ર પણ રાજાની સાથે ત્યાં
ગયા હતા. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે,
રાજાએ પોતાના જૈવધર્મ છાડ્યો નહોતો, તેમજ હેમાચાર્યે

પણ તેમ કરવાની તેને ફરજ પાડી નહોતી. 'ઝલકુ', પોતાના મૂળ સંપ્રદાયમાં જ રહેવાની વ્યાખ્યામાં હેમાચાર્ય આ રીતે તેને ઉત્તેજન પણ આપતા હતા.

સિદ્ધરાજ સાથેના હેમાચાર્યના પ્રમંગોની મેડે કુમાંગપાલ સાથેના પણ કેટલાય પ્રસંગો માહિત્યમાં નોંધાયા છે. અને તેમાં તો અદ્ભુતતા અને ચમત્કારોનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. દિવ્યદષ્ટિથી પરિણામ જોઈ લઈ, રાજાને અગાઉથી ચેતવી દેવાના; સંકલ્પજળથી રોગ મટાડવાના, એવા એવા ઘણા પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન લેખકના પુસ્તકમાં જ હેમાચાર્યના જન્મ પહેલાં તેમની માતાને આવેલ અગ્નિ કથા આપેલી છે. તે જોતાં તે વખતથી જ હેમાચાર્યને તીર્થંકર જેવા અદ્ભુત પુરુષ માનવાની, શક્યાત ધર્મ ગર્ભ હતી, એમ ચોખ્ખું દેખાય છે. તેમનું સમગ્ર જીવન અને પ્રવૃત્તિ તપાસતાં તેમની અદ્ભુતતા વિશે આપણને છેક જ અઝહા નથી થતી. પરંતુ, તે પ્રસંગોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની પણ જરૂર નથી. તેમણે જે ગ્રંથો પોતાની પાછળ મૂક્યા છે, તે ઉપરથી જ તેમની તેજસ્વિતાની અને વિદ્વતાની આપણને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ ધર્મ જાય છે. આપણે તે મુદ્દા ઉપર જ હવે આવીએ.

૫

હેમચંદ્રાચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ એટલી વિશાળ તેમજ વિવિધ છે, કે તેમને 'ઝસિકાલસર્વશ' કહેવામાં આવે છે. અને તે યથાચોગ્ય જ છે. તેમનો પહેલો તથા મુખ્ય ગ્રંથ 'શબ્દાનુશાસન' છે. તે ગ્રંથ જ તેમણે સૌથી પ્રથમ લખ્યો.

હશે, એમ તો નહીં હોય પરંતુ ન ત્રય વખતા પહેલાંની તેમની વેષનપ્રવૃત્તિની અત્યારે આપણને માહિતી નથી. વ્યાકરણુ શાસ્ત્રના મામાન્ય રીત પાલ્ય અગો મણાય છે : (૧) સૂત્ર, (૨) ગણપાઠ, (૩) ધાતુપાઠ, (૪) ઉણાદિ, અને (૫) સિંગાનુશાસન બીજા વ્યાકરણુગ્રંથોની માગતમા એમ બન્યું છે કે આ પાલ્ય અગો ગુદા ગુદા વખતેએ લખેલા હ પરંતુ, આ 'નિહરુમ' વ્યાકરણુની માગતમા તો તે પાલ્ય અગો હંમચદ્રે જ વખ્યા છ નથી તે વ્યાકરણુ સપૂર્ણ તેમજ એકધારુ બન્યું હ તની બીજી વિશેષતા એ છે કે, તે માત્ર સંસ્કૃત બાપાનુ જ વ્યાકરણુ નથી તેના કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રામાથી ૧૧૧૯ સૂત્રો પ્રાકૃત બાપાઓ ' માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એક નાની અને એક મોટી એમ બે ટીકાઓ પણ લખી છે. નિહરાણે ' સપૂર્ણ ' તેમજ ' સહેલુ ' વ્યાકરણુ રચવા માટે કરેલી માગણી આ વ્યાકરણુથી હેમચદ્રાચાર્યે અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે

વ્યાકરણુ તેમજ તેના અગો પૂરા કર્યા બાદ હંમચદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમા લીધું. પ્રથમ તેમણે નામમાવા રચી અને તેનું નામ ' અભિધાનચિંતામણિ ' રાખ્યું. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી. ' અભિધાનચિંતામણિ-પરિશિષ્ટ ' નામથી બાણીતાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાંડને અતિ મૂક્યા છે. એ આખા સંસ્કૃત ગ્રંથને પૂરા કરવા તેમણે ' અનોકાર્યમગ્રહ ' નામની પૂર્તિ લખી છે. તેની ટીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે. હેમચદ્રાચાર્યની કીર્તિ સંસ્કૃત કોશકાર તરીકે સારી જાણી હતી, તેમજ

તેમનો અંથ પ્રમાણજૂત મનાવા લાગ્યો હતો. ત વસ્તુ, તમના અંથમાંથી પછીની દીકાઓએ લીધેલાં અવતરણો ઉપરથી, તેમજ 'હેમચંદ્ર ચ દ્વિદામરોડય સનાતનઃ' એ શ્લોક 'ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતા અધ્યાય રચીને સંસ્કૃત વ્યાકરણને સંપૂર્ણ બનાવ્યું, તેમ પોતાના સંસ્કૃત કાશને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' ગવી. દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને ભેગા કરી, વ્યવસ્થિત કરવા એ બહુ કપડું કામ હતું, અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. પ્રાંતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે અથના સુક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી. એ અંથ રચવામાં તેમણે લગભગ ૧૦ વેળકા અને બે કાશોના ઉપયોગ કર્યો જણાય છે.

'દેશીનામમાલા' પછી તેમણે 'નિષંકુશો' (વૈદ્યકનિષંકુ) નામનો કાશઅંથ રચ્યો. તેની કોઈ દીકા જાણવામાં આવી નથી. આ પુનઃથી તેમનું કાશકાર્ય પૂરું થયું એમ કહેવાય. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વ્યાકરણ અને સંપૂર્ણ કાશ રચીને તેમણે ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક એવાં ઉત્તમ પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતને પૂરાં પાડ્યાં. તે અંથોની રચના મરજી તેમજ સુવ્યવસ્થિત છે. આગળ વધેના અભ્યાસીઓ માટે તેમણે તે દરેક અંથ ઉપર દીકા લખી છે, અને તેમાં તેના અભ્યાસીને જોઈતી જાણી વધુ માહિતી આપી દીધી છે.

આ પ્રમાણે જયસિંહ સિદ્ધરાજની ઇચ્છા તેના પ્રભાવ અને ગૌરવને છાજે તવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી. આ

બધુ કામ વિ. મ. ૧૧૯૯ (ઈ. મ. ૧૧૪૩)ના અગ્રમાર્ગ
એટલે કે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના અંતિમ ભાગ મુધીમાં
તેમજ કુમારપાલના રાજ્યકાળની શરૂઆત મુધીમાં પૂરું થયું
હોવું જોઈએ. માત્ર ત્રણ જોડલા મમયમાં આ મહાન કાર્ય
આ ગીતે મક્કળતાપૂર્વક પૂરું કરવું, એ હંમયદ્રાચાર્ય જેવા
માણસની યોગશક્તિ માટે જ મબવિત છે.

‘સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય’ની ગ્યના ‘મિદ્ધંમ’ પૂરું થયાં
આદ જ શરૂ થઈ હોવી જોઈએ, પરંતુ તેના ૫૦ મર્ગો
છટક છટક લખાયા હશે. કુમારપાલને લગતા જલ્દયા પાંચ
મર્ગો તો કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ લખાયા હોવા
જોઈએ. ‘પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય’ તો કુમારપાલના રાજ્યકાળના
પછીના મમયમાં જ લખાયું હશે. ‘સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય’
નું ખીજી નામ ‘ચાલુક્યવંશોત્પત્તિ’ છે, અને ‘પ્રાકૃત
દ્વયાશ્રય કાવ્ય’નું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

‘શબ્દાનુશાસન’ પછી ‘કાવ્યાનુશાસન’ અને તેના
પછી ‘ઝટ્ટોનુશાસન’ લખાયા છે. કાવ્યાનુશાસન ઉપરની
ટીકા ‘વિવેક’, ‘ઝટ્ટોનુશાસન’ ગ્યાયા પછી લખવામાં આવી
હશે, કારણ કે તેમાં ‘ઝટ્ટોનુશાસન’નો ઉલ્લેખ છે.
‘ઝટ્ટોનુશાસન’માં ૭૬૩ સૂત્રો છે અને તેમને આદ
અધ્યાયમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પ્રાકૃત અને
અપભ્રંશ ઝટ્ટોની જે માલિતી છે, તે અમૂલ્ય છે તેમાં
દાખલારૂપે જે શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાં દેખાઈ આવતી
આચાર્યની કવિત્વશક્તિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે
‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપર તેમણે ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની ટીકા
અને તે અને ઉપર પાછી ‘વિવેક’ નામની મોટી ટીકા

સખી છે ‘અલકારયૂગમણિ’ અને ‘નિવેક’ બનમા મળીને હંમચદ્રાચાર્યે ૫૦ લેખકાનો નામ ‘ઈને ઉત્તેખ કથો’ ૭, અને લગભગ ૮૧ ગ્રંથોનો આધાર લીધો ૭ એ ઉપરથી સમ્મૂત ૧૫ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ૧ ગ્રંથની અગત્ય મમજ્જશે મમ્મટ રંગેરના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો અધરા નમજ સમ્મૂત સાહિત્યના અન્ય વિભાગોની ચર્ચાની દ્રષ્ટિએ અવૃરા ૭ બ્યારે, કાવ્યાનુશાસન તો પોતાના વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૭

આ પ્રમાણે ‘લક્ષણ’ અને ‘સાહિત્ય’ના અભ્યાસક્રમને પોતાનો પૂરતો ફાગો આપી, હંમચદ્રાચાર્યે પ્રમાણશાસ્ત્ર તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડા યુ તે વિષયના તમણે ‘પ્રમાણભાસા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેની ઠીક પછી તેમણે પોતે રખી છે તને ગૌતમના ન્યાયસૂત્રની રીતે પાંચ અધ્યાયો ૮, પરંતુ બીજા અધ્યાયના પહેલા આલોકના અત સુધીનો ભાગ જ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે

‘ત્રિશષ્ટિશબ્દાકાપુરુષચરિત્ર’ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતાનો આકરણગ્રંથ તા મિદ્ધરાજની વિનંતિથી લખ્યો હતો પરંતુ “મે દ્વાચાથય ગ્રંથો, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન, કોશગ્રંથો અને ગીજ્ઞ શાસ્ત્રો (તેમાં કદાચ ‘પ્રમાણભાસા’નો સમાવેશ થતો હાય) તેમણે ‘તોકો’ માટે લખ્યા હતા” એ ગદ્યા ગ્રંથો રચવામાં તેમનો હેતુ, તે તે વિષયના અભ્યાસીઓની સેવા જ હતો પ્રો નેકાખી રંગેરે ઘણા હંમચદ્રાચાર્યની આ પ્રશ્નિ, જોનો પામે પાંચ ગ્રંથોની પેઠે બધા વિષયોના માત્રગ્રંથો ૭, એવું અભિમાન પોષવા માટે હતી, એમ માને છે

પરંતુ, તે અધોની રચના, તેમની સરળતા, તેમની નવી જોડવાળી અને તેમના ઉપરની વિનંત દીકાઓ જેતાં એ અધો રચવામાં આચાર્યશ્રીનો હેતુ માંદગામિક હોવા કરતાં, જનતાને તે તે વિષયોના સંપૂર્ણ તેમજ અર્વાચીન કાળ મુધીની તે તે વિષયોને લગતી તમામ માહિતીવાળા અધો પૂરા પાડવાનો જ હોય, એમ લાગે છે.

હવે આપણે કુમારપાલના કહેવાથી લખેલા અધો ઉપર આવીએ. તેમાં મુખ્યત્વે યોગશાસ્ત્ર, ત્રિશષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત્ર (પરિશિષ્ટપર્વ સહિત) અને વીતરાગસ્તોત્રિયો (એ મુખ્યત્વે દ્વાત્રિંશિકાઓ સુધ્ધાં)નો સમાવેશ થાય છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ વિષેની ચર્ચા આપણે જુદા વિભાગમાં કરીશું. ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર એ બહુ મોટો અથ છે, અને રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના નમુના ઉપર રચાયેલો છે. તેમાં ૧૦ પર્વો છે, અને પરિશિષ્ટપર્વ તેના પરિશિષ્ટરૂપે છે. આ અથમાં ૨૪ તીર્થકરો, બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ બળદેવો, નવ વાસુદેવો અને નવ પ્રતિવાસુદેવો, એમ ત્રેઅઃ મહાપુરુષો (શલાકાપુરુષો—એટલે કે માપવાના ગજરૂપ શ્રેષ્ઠ પુરુષો)નાં ચરિત્રો છે. તેમાંથી પણ હેમચંદ્રાચાર્યના જમાનાને લગતી અનેક વિગતો મળી શકે તેમ છે. પરિશિષ્ટપર્વમાં મદાની ૫૪ની આચાર્યોની કથા છે.

‘વીતરાગસ્તોત્ર’ લગભગ ૧૮૬ શ્લોકોનું અનેક છે. તેમાં ૨૦ સ્તોત્રો છે; અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં આઠ આઠ શ્લોકનાં છે. આ સ્તોત્રોમાં બે દ્વાત્રિંશિકાઓ (એટલે કે ૩૨ શ્લોકોના મમ્બહ)નો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાંથી એકનું

નામ ‘અયોગવ્યવર્ણદિકા’ છે, અને બીજીનું ‘અન્યયોગ-
વ્યવર્ણદિકા’ છે. આ બે દ્વાત્રિંશિકાઓને દાર્શનિક કાવ્ય
જ કહી શકાય. તેમાં જૈનધર્મ સામેના આક્ષેપોનો રદિયો,
અને જૈન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મંડન છે. તેમનો વિષય
આવો કૂટ હોવા છતાં, કાવ્ય તરીકે તેમની પ્રાસાદિકતા બહુ
ભારે છે. તેમાં ભક્તિ, વિચાર અને કાવ્ય એ ત્રણનું
અદ્ભુત સમિશ્રણ મધાયુ છે. હેમાચાર્યની શાસ્ત્રરચયિતા
તરીકેની શક્તિ આડે તેમની કવિત્વશક્તિ પ્રત્યે ઘણી વાર
ફુલ્લ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમના કાવ્યત્રયોનું
નિરીક્ષણ કરવાથી જણાય છે કે, તેમની કવિત્વશક્તિ પણ
તેટલી જ ભારે હતી. તેમનાં બે દ્વાત્રય કાવ્યોમાં, એક
બાળુ પોતે બનાવેલાં વ્યાકરણ માટે ટાંકેલાં ઉદાહરણોની
હારમાળા ચાલે છે, અને બીજી બાળુ કુમારપાલ સુધીના
મેલકંડી રાજાઓનો સવિસ્તર ઇતિહાસ અપાય છે. એ
ઇતિહાસ પણ તે રાજાઓનાં પરાક્રમો, તેમણે બધાવેલા
વિદ્યારો, તળાવો અને નગરોનાં ચમત્કૃતિપૂર્ણ વર્ણનોથી
કાવ્યરૂપ બની ગયો છે. એ ત્રયો વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ
બંનેના અભ્યાસીઓને અતિ અગત્યના છે.

૬

હવે આપણે તેમના ‘યોગશાસ્ત્ર’ અથ ઉપર આવીએ.
એ ગ્રંથ તેમના બીજા શાસ્ત્રત્રયોની કોટીનો નથી. તે
ગ્રંથ તેમણે તેમના સમય સુધીના તે વિષયના અન્ય ત્રયોના
નિરૂપણને વ્યવસ્થિત તેમજ એકસૂત્ર કરવાના ઇરાદાથી કે,
તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી તેમજ સરળ પાઠ્ય પુસ્તક

પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી નથી લખ્યો. એ આપણે આગળ જણાવતા આવ્યા છીએ. આ અથ નો ‘ઉપનિષદ’ ૩૫ એટલે કે મામે (ઉપ) એટલા (નિષદ) શિષ્યને માટે જ હોઈ, નવી પ્રશન્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ ગઝલ માટે જ લખાયો છે. અલગત, નો ઉપયોગ કુમારપાલની કાટીના બધા ગદ્યો કરી શકે, પરંતુ કહેવાનો દરમિયાન એ છે કે, તે ‘યોગ’ વિષયક શાસ્ત્રીય અથ કે શાસ્ત્રઅથ નથી.

આ જગાએ એક વસ્તુ કબૂલ કરી દેવી જોઈએ કે, વગભવ હૃમયંદ્રાચાર્યના જ અરનામા થઈ ગયેલા દિગંબર મુનિ શુભચંદ્રના ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ અથ અને હૃમયંદ્રાચાર્યનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ એ બે ગ્રંથોમાનો કેઈ પણ એક ગ્રંથ બીજામાંથી સીધા ઉતારાડપ છે. હૃમયંદ્રાચાર્યના ‘યોગશાસ્ત્ર’ નો પાચમા પ્રકાશથી માંડીને ૧૧ મા પ્રકાશ સુધીનો પ્રાણાયામ અને ધ્યાનના વર્ણનવાળો આખો ભાગ ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ ના ૨૯ થી ૪૨ સુધીના સર્ગોમાંથી ઉતારી લીધો હોય તેમ જણાય છે. તે એટલે સુધી કે, એ બે વચ્ચે શબ્દોની કે વિગતોની મરખામણી કરવી પણ અનાવશ્યક છે. એમ જ કહી શકાય કે, જઈને કારણે નોંધકમાં એક બે શબ્દો કેરવવા પડે. તે મિવાય તે આખો વિષય અને ગ્રંથોમાં છેક જ એકસરખો છે. ઉપરાંત, પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થતા પરશરીરપ્રવેશસિદ્ધિ સુધીના કળનું લાંબું તથા વિગતપૂર્ણ વર્ણન કર્યા છતાં અને ગ્રંથો તેની નિરુપયોગિતા અને અનર્થકારિતાની બાબતમાં પણ એકમત છે! ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ની બાબતમાં તો હજી એટલું પણ કહી શકાય કે, ૨૧૦૦ થી પણ વધારે શ્લોકોવાળા તે

પ્રથમાં એ જોટલા શ્લોકો જ પ્રાણાયામ એવા પોતે
નિરુપયોગી માનેલા વિષય માટે શુભચક્રે રોક્યા છે, પરંતુ
'યોગશાસ્ત્ર' માં તો કુલ ૧૦૦૦ શ્લોકોમાંથી ૩૦૦ જોટલા
શ્લોકો નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણાયામ પાછળ રોક્યા છે !
'જ્ઞાનાર્ણવ' માં તો પવનજન્યથી ચતા કાળજ્ઞાનની વિગતો
જ આપી છે, 'યોગશાસ્ત્ર' માં તો તે ઉપરાંત શુકન,
ન્યોતિપ વગેરેથી પણ કાળજ્ઞાન જાણવાની અપ્રાસંગિક
વસ્તુઓ વધારાની ઉમેરી છે એટલે કે, 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં
આપેલી તે ચચાંમાં 'યોગશાસ્ત્ર' જે કાંઈ સુધારોવધારો
કર્યો હોય તો તે એટલો જ છે કે, પોતે જ નિરુપયોગી
માનેલી વસ્તુના વર્ણનમાં પાત્રી થીજ અપ્રાસંગિક બાબતો
તેણે ઉમેરી છે.

એ ઉપરાંત 'યોગશાસ્ત્ર'માં એવા પ્રકાશમાં 'અથવા'
કહીને "આત્મા પોતે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે,
અને આત્મા ઉપરના કપાયાદિ દોષ દૂર કરવા એ જ મોક્ષ
છે" એ જાતનું જે નિરૂપણ શરૂ કર્યું છે, તથા તેમાં ઉપાય-
જન્યનો ઉપાય ઇન્દ્રિયજન્ય, ઇન્દ્રિયજન્યનો ઉપાય મન શુદ્ધિ, તેનો
ઉપાય ચાગદેવનો જન્ય, તેનો ઉપાય મમત્વ, અને સમત્વની
પ્રાપ્તિ એ જ ધ્યાન માર્ગની મુખ્ય લાયકાત, એવો જે
ક્રોડીક્રમ રચ્ય કર્યો છે, તે પણ શબ્દશઃ અને અર્થશઃ
'જ્ઞાનાર્ણવ'માં ૨૧ થી ૨૭ મુધીના સર્ગોમાં આવે છે.
અનિત્યાદિ બાનનાઓનું વર્ણન, નેમજ અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું
વર્ણન અલગત, અને પ્રથેમાં એક જ શબ્દોમાં નથી,
પરંતુ એક જ શૈલીનું છે, એ તો ઉવાડું છે ઉપરાંત તેમાં
તરત જ ધ્યાન એવે તેવું શબ્દમાત્ર્ય પણ ?

આવીને શિશુ રહે છે. અને ગ્રંથોમાં જે એકમાત્ર તદ્વાત્ત
 હોય તો એ છે કે, 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં સાધકે ગૃહસ્થાશ્રમનો
 ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે (શુઓ સર્ગ
 ૩); ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે ગૃહસ્થાશ્રમની જમિદા ઉપર જ
 પોતાનું યોગશાસ્ત્ર રચ્યું છે.

શુભચંદ્ર કહે છે કે, “બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ પુરુષ
 મહાકૃપાથી સદ્ગુણ નેમજ અતિ નિર્દિન એવા ગૃહસ્થાશ્રમના
 પ્રમાદનો જય ન કરી શકે, કે ચપલ મનને વશ ન કરી
 શકે. મત્પુરુષો ના ચિત્તની પ્રશાંતિ અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમનો
 ત્યાગ જ કરે છે.” “અરે! આકાશપુષ્પ, કે ગધેડાનું
 શીંગડું પણ કેઈ દેશમાં કે કેઈ કાળમાં મળી આવે; પરંતુ
 કેઈ દેશ કે કેઈ કાળમાં ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર ધ્યાનમિદ્ધિ
 સંભવી શકે નહીં.” પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે નો પોતાના ગ્રંથની
 શરૂઆતમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, “યોગનું માહાત્મ્ય જ
 એવું છે કે, વિસ્તૃત માત્રાભ્યનો ભાર વહન કરવા છતાં
 ભરત ચક્રવર્તી કેવલજ્ઞાન પામી શક્યો [૧-૧૦].”
 ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં પાંચ મહાવ્રતો અને તેમની ભાવતાઓરૂપી
 ચતિધર્મનો વિષય જ મુખ્ય ભાગ રોકે છે; ત્યારે,
 ‘યોગશાસ્ત્ર’ નો તે ચતિધર્મનો વિષય પહેલા પ્રકાશમાં ૨૮
 શ્લોકોમાં જ પતવી દઈ (૧૬-૪૬), ગૃહસ્થધર્મના જ
 વર્ણન પાછળ બીજો અને ત્રીજો એમ આખા બે પ્રકાશો
 યઈને ૨૮૨ શ્લોકો રોકે છે. અને એ જ હેમાચાર્યના
 ‘યોગશાસ્ત્ર’ની વિશિષ્ટતા તેમજ મહત્તા પણ છે. કુમારપાલ
 રાજાને અન્ય યોગગ્રંથોથી ‘વિલક્ષણ’ યોગગ્રંથ જોઈ તો હતો.
 તેની તે ઇચ્છા આ ગ્રંથથી જરૂર પૂરી પડી છે; કાગણુ

૩ અન્ય ગ્રંથો યોગસાધના માટે ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગને પ્રથમ આવશ્યકતા તરીકે જણાવે છે; જ્યારે, હંનાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' ગૃહસ્થધર્મના પાયા ઉપર જ યોગસાધનાનો ક્રમ સ્થાપિત કરે છે.

પરંતુ, આપણે પેલો પ્રશ્ન જાઓ જ રહે છે, ૩ 'જ્ઞાનાર્ણવ' અને 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે ગ્રંથોમાંથી કયા ગ્રંથે બીજામાંથી ઉતારા કર્યો છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો કયા ક્ષેત્રકે નામ પણ લીધા વિના બીજાના ગ્રંથમાંથી આટલી મોટી ચોરી કરી છે? આનો નિર્ણય કરવાનું એકમાત્ર માધન અને ક્ષેત્રકોનો સમય નક્કી કરવો જ છે. જે ક્ષેત્રક પ્રથમ થઈ ગયો હોય, તેના ગ્રંથમાંથી પછીનાએ ઉતારો કર્યો હોય, એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ, હંમચંદ્રાચાર્યના મમય વિષે આપણે જેમ નિશ્ચિત છીએ, તેમ શુભચંદ્રના સમય વિષે નથી. એક તો, શુભચંદ્ર નામના આચાર્યો અનેક થઈ ગયા છે. જે શુભચંદ્રો ૧૧ મી મહીમાં જ થયા છે, અને 'પાંડવપુરાણ' આદિના કર્તા શુભચંદ્ર વિં ૪૦ ૧૬૦૦માં પણ થયા છે. પરંતુ, 'જ્ઞાનાર્ણવ' ના ક્ષેત્રક શુભચંદ્ર વિષે જે પરંપરા ચાલી આવે છે, * તે પ્રમાણે તો તે 'વૈરાગ્યશતક' આદિના કર્તા ભર્તૃહરિ તથા માલવાના મુપ્રસિદ્ધ રાજા બોજના સગા ભાઈ હતા. બોજના વખતનું એક દાનપત્ર વિં ૪૦ ૧૦૭૮ માં લખાયેલું મળી આવે છે, એટલે બોજનો સમય અગિયારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જ ગણાય. અને એ જ સમય શુભચંદ્રનો પણ ગણાય. સિદ્ધરાજના દાદા બીમદેવના મમયમાં

* જુઓ વિશ્વબૂધણ બદારકકૃત 'ભક્તામર્યચરિત્ર'.

(વિ. મં. ૧૦૭૭ થી ૧૧૦૦) શાંતિમુરિ બોજના દરગારમાં
 ગયા હતા, એ વાતનો ઉત્તેજ આપણે આગળ કરી આપ્યા
 છીએ. મિદ્દરાજ માળવા છૂતવા ગયો ત્યારે ત્યાં બોજનું
 સખેણુ વ્યાકરણ તેણે લેયું હતું, અને તે વ્યાકરણ ગુજરાતની
 પાઠશાળાઓમાં પણ ચાલતું હતું, એ વાત આપણે જોઈ
 આપ્યા છીએ. એટલે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે સાહિત્યની
 સંબંધિતતા સખે અતિ નિકટનો હતા જ. આમ, શુભચંદ્ર
 અને હેમચંદ્ર વચ્ચે બહુ બહુ નો ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે,
 ના પછી સગબત સમકાલીન જેવા પુરોગામી લેખકના અંતરમાંથી
 આટલા મોટા પ્રભાવના હેમાચાર્ય ઉતારા કરી શકે, અને
 નમો જગ વ્યવસ્થિત કરી કે મક્ષિત કરી તથા એકાદ એ
 ફગદાર સાથે પોતાને નામે ચડાવી દે, એમ બનવું બહુ વિચિત્ર
 લાગે છે. કાગળ કે, તે વખત હેમાચાર્યના દુસ્મનો ચારેબાજુ
 કમર ખાંધી ઊભેલા જ હતા. અને તેમના દરેક અંતરે
 ‘પુરોગામી લેખકોમાંથી કરેલી ચોરી’ કહીને ઉતારી પાડતા
 હતા. તેવી સ્થિતિમાં ખીજ લેખકના અંતરે મોટો બાગ
 ઉતારી સર્પ, પોતાને નામે ચડાવી શેવાની હિંમત હેમાચાર્ય
 પણ ન જ કરે. એટલે આ કાયડોનો એકે રીતે ઉંચક
 આણવાનું કામ મંજૂરનારું જ રહે છે.

ગંદું છે. જો કે, અત્યારે જે સ્વરૂપમાં 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ
 મળી આવે છે, તે સ્વરૂપમાં તો તેમાં પછીથી બીજાને હાથે
 થયેલા ઉમેરા થયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તે ગ્રંથની
 ગ્યના થયેલ અંગે ભર્તૃહરિના શતકો જેવી જ છે. તે
 ગ્રંથમાં માત્ર માત્રદાયિક એવું બહુ જ જોાયું છે. અને
 તના મોટા ભાગના વિષયો ભર્તૃહરિના શતકોની જેમ જ
 મર્વમામાન્ય ધાર્મિક આગતોને લગતા છે. તેની
 ભાષા અને શૈલી પણ પ્રસન્ન, ઝમકદાર તથા અનુકૂળ
 ભાષાની શબ્દશક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરનારી છે. એટલે તે
 ગ્રંથનો પ્રયાગ માત્રદાયિક જ ન રહેતા. મર્વસાધારણ થયો
 હોય એમ માનવાન થાયું દારણું છે. ૧૮મા સર્ગમાં તો
 (શ્લો. ૩૭) 'કાર્મ્યે ભગવદ્ગીતાનો 'ચા નિશા સર્વમૂતાના'
 વાળો શ્લોક ઉમેરી મુક્યો છે. તેના પહેલાં 'ચા નિશા' એવા
 શબ્દવાળો એક શ્લોક જોઈ, ગીતાનો આ મુખપ્રસિદ્ધ શ્લોક
 'કાર્મ્યે પછીથી ઉમેરી લીધો હોય, એમ જ ત્યાંનો
 વિષયક્રમ જોતા પણ લાગે છે. એટલે તે ગ્રંથના અત્યારના
 સ્વરૂપ ઉપરથી હેમાચાર્યના ગ્રંથ વિષે જોકસ નિર્ણય
 ખાંધવો અશક્ય છે. વળી, હેમાચાર્યના ગ્રંથમાં જ પછીથી
 'કાર્મ્ય ગિધ્યે પ્રાણ્યાયામ અને વિવિધ ધ્યેયોવાળા ભાગો
 ઉમેરી લીધા હોય, અને એ રીતે 'જ્ઞાનાર્ણવ' જેવા પ્રચલિત
 ગ્રંથની ચમત્કારિક વિગતોનો પણ પોતાના ગુરુના ગ્રંથને
 આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ અનુભવ પણ શક્ય છે.
 આગળ જણાવ્યું તેમ, ધ્યાન વગેરે બીજાં અંગો કરતાં
 નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણ્યાયામના વર્ણન પાછળ વધારે પડતો
 ભાગ રોકી પ્રમાણભંગ કરવાનો દોષ હેમાચાર્ય જાને

કરે એમ માનવાનું મન નથી થતું. તથા પાંચમા પ્રકાશમાં ૨૭ થી ૩૫ શ્લોક સુધીમાં ધારણાનું લક્ષણ, પ્રકારો, અને ક્ષણની વિગતો સહિત સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરી દેવા છતાં, છદ્દ પ્રકાશમાં પાંચું સાતમા શ્લોકમાં ધારણાનું વર્ણન ફરીથી આવે છે, એવો પુનરુક્તિરૂપી ગંભીર દોષ પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવો કુશળ શાસ્ત્રકાર નો ન જ કરે. એટલે પ્રાણાયામવાળો તે આખો ભાગ, તમજ ચાગ પ્રકારનાં ધ્યેયોવાળા ભાગમા પદ્મથ ધ્યેયોના વર્ણનવાળો આખો ભાગ પછીથી કોઈએ ‘યોગશાસ્ત્ર’મા કમશઃ ઉતારી લીધો હોય એમ માનવા તરફ સહેજે વૃત્તિ જાય છે. પરંતુ એ વિષે આ ગ્રંથિતિમાં વધુ કાંઈ કહેવું અશક્ય છે.

આ બધી ચર્ચા પડતી મૂઝીએ, અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ અથવા ક્ષેષકે બીજાના અંચમાંથી ઉતારા કર્યો છે કે નહિ, એ વિષેનો ખ્યાલ પણ મનમાંથી કાઢી નાખી, જે સ્વરૂપમાં તેમણે યોગસાધનાનો આખો વિષય આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે, તે ઉપર જ ધ્યાન આપીએ, તો માત્રમ પડે છે કે, હેમાચાર્યે જે બાબતોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓને ફટકો લગાવી પોતાના વિષયની અસાધારણ મેદા કરી છે. એક તો, ‘ગૃહસ્થાશ્રમીનો પણ યોગસાધનામાં અધિકાર છે’ એવું તેમનું વિધાન છે. એને વિષે આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે તેના ઉપર વિશેષ ન રોકાતાં બીજી બાબત ઉપર જઈએ. તે નીચે પ્રમાણે છે : ‘આ જ્ઞાનામાં આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષ મંભવિત નથી’ એવી જૈન સાંપ્રદાયિક પરંપરાગત માન્યતા છે. શુક્લધ્યાન આ કાળમાં કોઈથી સંભવિત નથી, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને એક રીતે

હંમાચાર્યે તેન સ્વીકારી છે કારણ કે, શુકનધ્યાનથી જ
 મોક્ષ સંભવી શકે છે, એવી શાસ્ત્રપરંપરા છે પરંતુ ૧૨મા
 પ્રકાશમા આનુભવ નિર્ણયથી રખતે, આ જમાનામા પણ
 ‘ધ્યાનથી પૂરેપૂરી તથીનતા માધ્ય થવી શક્ય છે, અને તે
 વખતે પોતે પરમાત્માથી જરા પણ જુદા નથી, એવું
 અનુભવાય છે’ એમ હંમાચાર્યે ચોખ્ખું જણાવ્યું છે
 ઉપગત તે દશાના વર્ણનમા તેમણે જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે
 ઉપગથી પણ તેમણે જરાય મશય નથી રહેવા દીધો કે,
 ‘તે રખત તત્ત્વનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થાય છે [નિઃકલમુદેતિ
 તત્ત્વ ૧૦, ૩૬] મનગથી કે વાગી અને ચપગ ઇન્દ્રિયોગથી
 પનવાગી અવિગ્રા મર્ત પ્રમારે નષ્ટ થાય છે [૧૦ ૪૦],
 અને અનુપમ પરામૃતનો અનુભવ થાય છે [૧૦ ૪૩]’
 અરે, ત નો એટલે સુધી કહે છે કે, ‘ગુરુ પણ જે તત્ત્વને
 ‘એ આ છે’ એમ કહીને નિર્ણવી શકતા નથી, તે તત્ત્વ
 પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે” [૧૦-૩૧] આ જમાનામા
 મોક્ષ મળવિત જ નથી એ નાપ્રદાયિક આક્ષેપ તેમને થાદ
 છે, નથી તે તરત જ કહે છે કે, ‘તેનાથી બંને મોક્ષ થયો
 કહનાઓ કે ન કહેનાઓ, પરંતુ જે પરમાનંદ છે તેનો
 અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ મસારના તમામ
 સુખ તુલ્ય જેવા — નહિ જેના નામે છે [૧૦ ૫૧] તેમનું
 આ ધ્યન, અને તે પ્રતિપાલન કરવાની હિંમત,
 સામ્રાયિષ્ટાના આ જમાનામા ખામ આવકારને પાત્ર છે

માગીને આગેત નિયમ તમણે બંને પૂર્વકાળના
 લેખકોના ગ્રંથો અનુસાર જ હિતાચો હોય, પરંતુ, આ બે
 અગત્યની બામનોમા પ્રચલિત માન્યતાઓની જૂથ મુધારવા

નેમણે જે ન્પષ્ટ વિધાન કર્યા છે, તે માટે જ નેમનું આ 'યોગશાસ્ત્ર' લખવું માર્પડ થયું છે આ જમાનામાં કાંઈથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, અને શૂદ્ધચેતી તે યોગમાધના ક્રમ જ નહિ, એ જે માન્યતાઓ સમાજના મોટામાં મોટા શૂદ્ધચ વર્ગમાં ક્વી સિધિવતા અને પ્રમાણ ગણા કરે, એ કાંઈથી પણ સમજી શકાય તેવું છે તે જે માન્યતાઓનો વિરોધ કરવા, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ ન્યાનુભવન બંને નમનાથી વાળી જ સત્ય વસ્તુ સ્થાપિત કરવા, નેમણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય, અને તે જે મિત્રાચારી બીજી બધી બામતો તે રખતના પ્રચલિત યોગગ્રંથમાથી પોતાને માન્ય હોવાથી ઉતારી લીધી હોય, ના તમા નેમણે કશું બોલું કશું કહેવાય નહીં અને યોગના ખાસ વિષયમાં ફરકને નવું શું કહેવાનું હોય? પ્રાણાયામથી જે કાળજ્ઞાન થાય, તે ધ્યેય તરીકે અમુક મંત્રો કે વિદ્યાઓનો જપ ચાલતો આવ્યો હોય, તે બામતોમાં આધુનિક ચેષ્ટક નવું શું કહે? તથા તે ગમે તેવા નવો મંત્ર રચી કરે તેથી તેને માન્ય પણ કોણ રાખે? એટલે એવી બધી બામતો તો બીજા ગ્રંથોમાથી જ સીધી ઉતારવાની ગંદે નેદે, હેમચન્દ્રાચાર્યે તેમજ કશું છે, એમ કહેવાનું આપણી પામે કશું નિર્ણાયક પ્રમાણ તો નથી જ

*

*

*

આ અનુરાદ આ માળાના અન્ય જૈન ધર્મગ્રંથોના અનુરાદોની પેરે હાયાનુવાદ પદ્ધતિએ રચેલો છે તે કે, હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા કુશળ શાસ્ત્રકારે રચેલા ગ્રંથના વિષય નિરૂપણમાં કાટ-છાટ કરવા જેવું વિગેષ હોય જ નહીં.

એટલે વાચક જોઈ શકશે કે, અનુવાદમાં શ્લોક વગેરેનો ક્રમ મળતો જ આત્મા કરે છે. જે કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે, તે પ્રાણાયામવાળા તેમજ વિવિધ ધ્યેયોવાળા વિભાગમાં, તે વિભાગોમાંથી અપ્રાસંગિક માનેશો કે સામાન્ય વાચક માટે વધારે પડતી વિગત વિગતોવાળો લાંબો ભાગ પુસ્તકને અતિ દિપ્પણ તરીકે આપ્યો છે. તે ભાગમાં પણ તે જમાનાની વિવિધ વિદ્યાઓ અને માન્યતાઓનો મંત્રણ થયેલો હોવાથી, તેની ઉપયોગિતા નો છે જ. મુખ્ય ફેરફાર તો એ કર્યો છે કે, મૂળ ગ્રંથનાં ૧૦ પ્રકરણને સમાવી અનુવાદમાં દશ જ પ્રકરણ કરી નાખ્યાં છે. મૂળ ગ્રંથમાંથી ઉપર જણાવેલા મોટા ભાગો કાઢી લેવાના હોવાથી તેમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે. છતાં સ્તોત્રોનો ક્રમ મૂળ ગ્રંથ પ્રમાણે જ રાખી, દરેક પાનમાં આવેલા શ્લોકો “મૂળ ગ્રંથમાં કયા પ્રકરણના છે તે જાણવા માટે પુસ્તકની શરૂઆતમાં એક કોષ્ટક આપ્યું છે. તે પ્રત્યે વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું.

આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ અને મુલાયિતસંગ્રહ તારી કાઢીને મકયો છે. હંમયદ્રાચાર્યના શાસ્ત્રગ્રંથોની બાબ પણ કેવી પ્રમુખ તથા મરજ હોય છે, તેનો ખ્યાલ વાચકને તે ઉપરથી આવશે.

અતે એક આવશ્યક નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે. આ ઉપોદ્ધાત તૈયાર કરવામાં શ્રી. રસિકલાલભાઈએ હંમયદ્રાચાર્યના ‘કાવ્યાનુશાસન’ ગ્રંથની સ્વસંપાદિત આવૃત્તિ માટે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં આપેલા મુજરાત અને હંમયદ્રાચાર્યના ઇતિહાસનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં તેની પ્રસ્તાવનાનાં શોર્મ વાંચવા તેમજ

તેમથી આનંદ થાય તેટલું બધું જ ઉતારી લવા તેમણે મહાભારતી પંચાંગી આપી, ત મદલ તેમનો આ ન્દજે આભાર માનું છું બીજા પણ મહાભારતી તબ્જોએ ત્યા જરૂર પડી ત્યા જે મદદ આપી છે તેનો અદી ઉલ્લેખમાત્ર કરી નિરમુ છું

આ 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથની ખરી ઉપાદેશના તો એ વસ્તુમાં રહી છે કે, એ ગ્રંથ હેમાચાર્યે પોતાના જમાનાના એક પ્રભાવશાળી ગુજરાતી શૃદ્ધ્ય માટ નમજ તેને જ નજર મામે રાખીને લખ્યો છે આજના ગમે તેટલી રધુ પ્રવૃત્તિરાળા જમાનાનો શૃદ્ધ્ય પણ એક મહામાત્રાન્યના અધિપતિ કુમારપાલ જેવો ન્દસાથી તા નહિ જ હોય એટલે 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ આજે પણ શૃદ્ધ્યવર્ગનો યોગગ્રંથ છે એમ કહેવું જોઈએ એ ખ્યાલથી અને એ ઉદ્દેશથી જ તેનો આ અનુવાદ તૈયાર કરામા આ યો છે

આશા છે કે, ગુજરાતના શૃદ્ધ્યવર્ગને તે ઉપયોગી થઈ પડશે

સમાજનો વ્યાપક યોગ

મનુષ્યસમાજનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમ લાગે છે કે, ગીતાકારનું નીચેનું વાક્ય માત્ર અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ ઉપયોગી એવી બધી વાતોમાં સાચું છે :

‘હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે; અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ મોટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે.’ સારાશ અને મર્યાદાની પાછળ મંડવાનું એવું અઘરું કામ છે. એમ કરવા જતાં રસ્તામાં એવાં એવાં ને એટલેટલાં પ્રસોબનો, આકર્ષણો, વિઘ્નો, પ્રમોહનો વગેરે આવે છે કે, શરતમાં પાર જનાર તો કરોડોમાં કોક જાતે છે. પરંતુ આ પરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. જિલદું, એમાં એ વસ્તુ જતાવી છે કે, આવું અઘરું ને અટપટું કાર્ય પણ અસાધ્ય નથી; મનુષ્ય ધારે તો તેમાં પણ ફાવી શકે છે. અનેએમ ફાવવા માટે એક જિંદગી શું અનેક જિંદગી

પણુ લાગે, છતાં ફાવી શકાય છે. એવી જિંદગીઓ જગતની રચના કરનાર આપે છે, એટલે કે, પુનર્જન્મ છે જ, એ પણ કદાચ ઉપરની આ અટલ શ્રદ્ધામાંથી જ કલિનવાદ છે, જેને આપણે સત્ય મિદ્ધાંત માનીએ છીએ.

આથી કરીને જગતના નાયકોનુ કાર્ય એ હાય છે કે, તેઓ શોકકેળવણી દ્વારા આપ્તા જનમમાજનુ વહેણ આ એક મુખ્ય વસ્તુ ઉપર કન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી મધ્યાર્થ અને મારાશનુ જોર વ્યક્તિશઃ અને વ્યક્ષિત વધતુ મેલે. શોભ, મોહ, મ્વાર્થ, મકુચિતતા વગેરે સર્વ અમામાજિત વ્રતિઓ પર મમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, મગતિ સર્વ થર્મન મમાજપોષક ને પ્રાગતિક મંચમે યોજે છે. આવી અર્થી સયમ કે ધાગણની શક્તિ જ 'ધર્મ' કહેવાય છે. અને એને જ 'યોગ' પણ કહેવામા આવે છે. જે દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની વ્રતિઓ તથા વામનાઓ નિયમિત કરી એકપ્રવાહ વહેવડાવે ને એમ કરીને પ્રગતિ કે વિકાસ સાધે, ને માધનનું નામ 'યોગ' છે. 'યોગ'ના શબ્દાર્થ પણ 'માધન' થાય છે. (જુઓ નિલક મહારાજનું 'ગીતાગ્લખ્ય'—મગડી. પા. ૫૫ ઠું.)

આ પ્રમાણે વ્યક્તિજીવનનું નિયમન કરવું એટલે યોગ, એમ હોવાથી જ ગીતાકારે પણ ('યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' એવી વ્યાખ્યા કરી છેઃ કર્મો કરવાનુ એવુ કૌશલ્ય કે જેથી જીવનસિદ્ધિ મળે.) અને એવા કૌશલ્યની ગુરુકિંદશી સમતા છેઃ જે માણસ રાગદ્વેષાદિ વાટપાટુઓથી દુગાર્થ જાય છે, તે શ્વેમ-કુશળ શી રીતે જઈ ગકે ? તેને કાર્ધ પણ વસ્તુનું અનામકત એટલે કે માયુ, યોગ્ય, ન્યાય્ય અને

શુદ્ધ આકલન પણ શી રીતે થવાનું હતું? જેમ બાહ્યેન્દ્રિય વિકલ બને તો તે ઇન્દ્રિયનું કાર્ય અપ્રમાણિત થાય, આંખ પર પટલ આવી જાય તો દર્શનશક્તિ ધેરાય, તેમ જ જો અંતરિન્દ્રિય — અત કરણ પર રાગદ્વેષાદિ કપાયેનો પટલ હોય તો થાય, એટલે તેને શુદ્ધ જ્યે જ છૂટકો. તે વિના મુખ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય જે ચિત્ત તે આનરિત બને. માટે મમતા તો જોઈએ જ, કેમ કે, ચિત્તનું આરોગ્ય સમતા છે. નીરોગી ચિત્તનું તે લક્ષણ છે. આથી કરીને જ, ગીતાકારે યોગની બીજી વ્યાખ્યા જે કરી છે તે એ છે કે, (સમાત્મ યોગ ઉચ્ચતે.) 'કર્મોનુ કૌશલ યોગ છે, અને એ કૌશલ એટલું, દુઃકમાં કહીએ તો, મમત્વ.)

યોગની લૌકિક વ્યાખ્યા આવી નથી તે એક પ્રકારની ગૂઢતા મનાય છે; તે આવડે તો ચમત્કારી શક્તિઓ આવે, વગેરે વગેરે વિચિત્ર ખ્યાલો. યોગની આસપાસ ભોક્તાનસમાં વીંટાયેલા છે. એ વસ્તુ થવા પામી છે એના કારણે, આપણે ધાર્મિક ઇતિહાસ દેહતાં, મળી આવે એમ છે. પરંતુ એ ખોળવા બેસવું એ આડી અમ્થાને છે. એટલું જ જણાવવું અભિપ્રેત છે કે, (યોગના લૌકિક ખ્યાલથી જો કોઈ આ હેમાચાર્યકૃત પુસ્તક જોશે, તો તેણે નિરાશ થવાની તત્પરતા ગમ્પવી. હેમાચાર્ય એવા અર્ચના યોગની વાત અહીં નથી કરતા. તેથી તો નેમણે શાસ્ત્રશુદ્ધ એવી જે પતંજલિની વ્યાખ્યા (યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ) તે ન આપતાં, ગીતાકારની પેઠે, સાધકના જીવનમાં તેનો જે સાદો અર્થ થાય તે જ વિચારીને તેને ઘટતી વ્યાખ્યા યોગ છે. તે કહે છે, “યોગ એટલે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર

મશરૂવાલા કૃત ‘કેળવણીના પાયા’ એ જે મુંદર ને તલરપરી શિક્ષણપ્રથેમાં આપણા યોગદર્શનની છાયા સારી પેઠે જોવા મળે છે. માથે સાથે એક બીજી વાત પણ અહીં કહેવા જેવી લાગે છે : આપણા એક જાગૃતા બાળકેળવણીકારે મેડમ મોન્ટેમોરી સાથેની પોનાની મુલાકાત વર્ણવતાં કહ્યું કે, મોન્ટેમોરીએ હિંદના યોગશાસ્ત્રનું માહિત્ય મોકલવા તેમને જણાવેલું આ માગણીમા તે બાઈને નવાઈ લાગી હતી કે, આ ડોમીને વળી યોગમાં ગો રમ’ મને લાગે છે કે, ધરના આપણે જે કદર ન કરી, તે દૂર દેશની આ સમર્થ કેળવણીકાર બાઈએ આપણા અદિતીય કેળવણીશાસ્ત્રની કરી. અમૃત.)

સામાન્યતઃ કેળવણી અમુક ઉંમરે પૂરી થાય એ આપણે ખ્યાલ છે. એ કેળવણી નો અમુક શિક્ષણ માત્ર જ હોય છે. શરૂમાં જ આપણે જોયું એમ, જીવનના ઘડતરની કેળવણી કોઈ આયુર્વિશેષ વસ્તુ નથી. તે નો જન્મજન્માંતર ચાલનારી વસ્તુ છે. અને યોગ એવી કેળવણીનું વ્યાપક શાસ્ત્ર છે. જે આયુમાં (એટલે કે પ્રથમાવસ્થામાં) મામાન્યતઃ આપણે કેળવણીનું સ્થાન સમજીએ છીએ, તે તો આ વ્યાપક જીવન-કેળવણીનો પ્રારંભ માત્ર છે. ત્યારે માનસની સર્વ શક્તિઓ તથા વલણ — વૃત્તિઓ સર્વાંશે ખીલી નંથી હોતી. તે ઉંમરે અમુક પગવશતા પણ સહેજે હોય છે, તેથી પણ સ્વભાવની ખિલવણી સંપૂર્ણતઃ નથી થયેલી હોતી. તે બધી ખીલે છે ત્યારે જ જીવનના ઘડતરનો સાચો અને કૃત પ્રશ્ન ધરોળર સોળે કળાએ તપે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રનું આ યોગશાસ્ત્ર તે વખતના કાળ

માટેનું, જૈન દષ્ટિએ ઘડાયેલું શિક્ષણશાસ્ત્ર છે તેમણે જે યોગનું આ અથમા સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ગૃહસ્થને માટે છે અને તે પણ મુખ્યત્વે તેનું મૂલ બહિરંગ જે કહેવાય તે

(યોગસાધનના બે શાસ્ત્રીય ભાગ પાડવામાં આવે છે બહિરંગ, જેમાં યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ આવી બધા અને અંતરંગ જેમાં પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન અથવા એ ત્રણને એક નામે મ્હીએ તા, 'સયમ' આવે અંતિમ અંગ સમાધિ એ તો યોગનો પર્યાયવાચક શબ્દ જ છે (જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર ૧ ના બાબમાં 'યોગ સમાધિ' એ ઉત્તરેખ) હેમાચાર્ય આ બહિરંગ પર મોટો ભાર દે છે, અને તે આ અંશનું નીજી આકર્ષક લક્ષણ ગણાય આખા મહાજને એકત્રિત કરવાની વ્યાપક ક્વાયત એટલે આપણા યમ અને નિયમ ધર્મમાત્રનો એક આ બે યોગાંગોને મુદ્દા કરવા મુખ્યત્વે મથે છે યમ એટલે પાંચ વ્રતો — અહિંસા, સત્ય, અહમ્યર્થ, અમ્તેય ને અપરિગ્રહ નિયમ એટલે, પતંજલિની ગણના પ્રમાણે શૌચ, સતાપ, તપ આધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના અથમા પદ્ય મહાનતોને યોગના રત્નત્રયમાંના ચારિત્ર તરીકે બતાવે છે) અને નિયમમાં તે ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વોને પોતામાં ગૂંથી લેતો એવો જૈન આચારધર્મ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. આ વાયતા વાયમને વલ્લભી તથા રામાનુજ વૈષ્ણવોની દિનચર્યા અને પ્રપત્તિ યાદ આપ્યા નગર નહિ ગ્રહે હેમાચાર્યે જૈન સિદ્ધાંત અને તીર્થંકરો તથા સાધુઓ પ્રત્યે પ્રપત્તિ કેળવનાનો લાભો કાર્યક્રમ યોગ આપ્યો છે એકાગ્રતા અને અનન્યતા સાધવાના સહેલા અને સ્થૂલ માર્ગ

તરીકે એ કાર્યક્રમની યોગશક્તિ જરૂર ખીલવી શકાય. પણ તેની સહેલાઈ અને સ્થૂલતા જ તેને vulgar — ગતાનુગતિક પણ બનાવી મૂકે છે અને આને જોવામાં આવતું તેનું હાસ્યચિત્ર કરી મૂકે છે. પણ એ અલગ વાત થઈ. તેને અહીં અધ્યાને ગણી છોડવી જોઈએ.

યોગનાં પુસ્તકો વાચતાં એક વસ્તુ બધે એક યા ખીલે રૂપે જોવા મળે છે તે આ પ્રથમાં પણ જોઈ: ગૃહસ્થનાં યોગ માટેનાં અધિકાર વર્ણવતાં આચાર્ય કહે છે, 'જે પ્રચલિત દેશાચાર આચરતો હોય, ખીજની અને ખામ કરીને રાજની નિંદા ન કરતો હોય.' ગાંધીજીએ જે સ્વરાજયોગ આજ આપણને બતાવ્યો છે તેમાં આ જ વસ્તુઓનો સક્રિય વિરોધ કરવો એ એક મહત્વની ક્રિયા છે. ઈશુ ખ્રિસ્તની 'Render unto Caesar what is Caesar's...' એને મળતી જ આ જૂના યોગાચાર્યોની શીખ છે. યોગમાં એક પ્રકારનો વ્યક્તિવાદ ખૂબ જ છે: તેણે યમનિયમ યોજ્યા છે તેમાં મમાજને એક પ્રકારનું અભયદાન છે એ ખરું. પરંતુ એ માત્ર ન્યાત્મક વૃત્તિ છે. સમાજનું સંગઠન અને તેના સમ્યગ્-વ્યાપાર માટે જરૂરી એવી ક્રિયાત્મક વૃત્તિ નથી. આ નિવૃત્તિપરાયણતા આજની આપણી મમાજદષ્ટિને બરોબર નથી લાગતી. તેમાંય, પ્રચલિત દેશાચાર જો સડેલો હોય, રાજ જો કુરાજ હોય, તોપણ ગૃહસ્થ સમાધાનપૂર્વક એની હથે આવશ્યક ક્રિયાઓ જ કરતો રહે, એ માનવું તો બહુ વસમુ લાગે છે. શુ એ સડા સામે થવાની ક્રિયામાં યોગશક્તિ નથી? ગાંધીજીનું જીવન એવી જ ક્રિયાથી ઘડાયેલું આપણી મામે

નથી પડયું ? મને લાગે છે, આપણા શાસ્ત્રીઓએ યોગની આ અણુખેડાયેલી દિશા પણ જોઈ કાઢવા જેવી છે. ‘ભમિમનઘ્યાનાદ્વા’, ‘તીત્તમવેગાનામાસન’ ઇત્યાદિ યોગસૂત્રો આવી આવી અનેક ક્રિયાઓના જ વર્ણયિત છે. એ ક્રિયાઓ યુગે યુગે વિકસે, ખીસે, ગોધાય ને સંશોધાય એમ યોગશાસ્ત્રકારોનો સંકલ્પ છે, એમ જરૂર માની શકાય.

હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર વાંચતાં ખીજી એક જે વાગે છે તે એ કે, યોગાધિકારી જોને ધધો કયો કરવો ? જે ત્રીણ ત્રીણ હેયાહેયનું વર્ણન આચાર્યે કર્યું છે તેમાંથી માર એ નીકળે છે કે, જોન અમુક વેધારોમાં જ પડી શકે, અને એ જ કાર્ય કરતા મોટા ભાગના જોનો આજ છે પણ, ખેતી તથા અનેકવિધ કારીગરીનો નિષેધ કરવો એ કેવું સમાજધાતક વિધાન છે ? ખેર વધારે જણુપ તો આ અંશમાં એ વસ્તુની મને લાગી છે કે, આચાર્યશ્રીએ જે ત્રીણત્રતી અનેકવિધ અતિચારો વર્ણવી આપણને ચેતવણી આપી છે, તેમ જ જે શુદ્ધ્યને તેના આલ્સ ધધારોજગાર બાળતના અતિચારો ગણાવીને ચેતવ્યો હોત તો કેવું ઉત્તમ થાત ? આજના સમાજવાદ, સામ્યવાદ, તથા સહતિવાદ (‘દેમિઝમ’) વગેરે અર્થવાદો આ બાળતમા આપણને મારી પેડે વિચારમામત્રી પીરસે છે. આજના આપણા આચાર્યોએ હેમાચાર્યનું આ યોગશાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિથી ખીલવવા જેવું છે. એવી જીવંત ને જગત સંશોધનશક્તિ એ જ ધર્મના કે યોગના ગ્રાણ છે. આ અથ તેન પ્રેરો.

પરંતુ, આમ કહીને હું આચાર્યની વિશાળ ને વ્યાપક યોગદૃષ્ટિનો દોષ નથી બતાવવા માગતો. માત્ર, એ દિશામાં

આ પુસ્તકને આધારે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનું ખેડાણ કરવા જેવું છે એ જ માત્ર મારું અભિપ્રેત છે. બાપ્ટી, જ્યાં આગળ આચાર્ય પોતાનો બાર પ્રકારનો આવક ધર્મ બતાવતાં ‘દેશાત્મકશિક’ ત્રત કહે છે, ત્યાં આજના વૈશ્વધર્મપ્રકાશનો અંકુશ જ નથી જણાવતા ? ‘ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાલ પ્રાણ જેવા છે, તે ધનાદિ લઈ લે, એટલે તેના પ્રાણ જ હરી લીધા એમ કહેવાય.’ (માત્ર બાલ પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિમલ નહિ. સર્વ પદાર્થોમા આસક્તિનો ત્યાગ તેનું નામ અપરિમલ.) આવા ઉદાત્ત ધર્મની ખરેખરી ભાવના જો કરવામા આવે, તો આજ જે દુ.ખમાં જગત સપડાયું છે તેમાથી તે બચ્યા વગર રહે ? અને, મોટી વાત જે આ ગ્રંથ કહેવા માગે છે તે તો એ છે કે, ઉપર કહેલી ભાવના કરનારો યોગનું ફળ પામ્યા વગર નહિ રહે. યમનિયમનું જ જો ગ્રીણવટથી ને સત્યની ભાવનાપૂર્વક અનુશીલન કરવામાં આવે, તોપણ યોગનું મંપૂર્ણ ફળ મળે એમ છે. તો ચિત્તની સમતી હરતામલકવત બને; અને એ જ યોગનો આત્મા છે.

‘ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં

ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્

એવી જે અન્યોન્ય-કારણત્વની આંટી છે, એનો પણ ઉકેલ આવા સાધકને જ મળી શકે છે. આ ગ્રંથમાંથી એ માગને પ્રેરણા મળે.

એક સમર્થ ગુજરાતી યોગીનું આ પુસ્તક તેમની જ આજની ભાષામાં, અને સંક્ષેપમાં તથા સળંગ પ્રવાહબદ્ધતાથી આપવા માટે, ખરેખર આપણે બાઈ ગોપાલદાસનો ઉપકાર

માનવો ઘટે છે. આખા ગ્રંથનો સાર પ્રથમ ૧૪૪ પાનમાં આવી જાય છે. ગ્રંથના મુખ્ય પ્રવાહમાં ખટકતા ને બિનજરૂરી ભાગોને ટિપ્પણોમાં કાઢી દેવાનું તેમનું ડહાપણુ પ્રશસ્ય છે. એમની ભાષા પૂરતું તો કહી શકાય કે, ‘આ ગૂઢ યોગોપનિષદ’ પોતાની ગૂઢતા ત્યજે છે. બાકીની ગૂઢતા તો ચારિત્ર્યની સાધનાથી જ ટળે. કેમ કે, ‘અતે યોગ’ સાધનાગમ્ય જ છે, અનુભવે જ પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે :

(‘યોગેન યોગો જ્ઞાતવ્યો
યોગો યોગાભવર્તતે ।
યોઽપ્રમત્તસ્તુ યોગેન
સ યોગે રમતે ચિરમ્ ॥)
• इति चम् ।

૧૫-૧-૩૮

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

૩

સમાજનો વ્યાપક યોગ [શ્રી. મનનબાઈ દેસાઈ]

૪૭

પ્રકરણ ૧ છું

યોગ એટલે ૧ : મંજવાયરણ ૩. યોગમહિમા ૪.

૨. યોગ એટલે : જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ૫. —ચારિત્રના પાંચ

પ્રકાર : પંચમહાવ્રત ૬. —અહિસાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૮.

—સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૮. —અસ્તેયવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

૯. —બ્રહ્મચર્યની પાંચ ભાવનાઓ ૯. —અપરિગ્રહની પાંચ ભાવનાઓ

૧૦. —ચારિત્રની ખીજ વ્યાખ્યા : સમિતિ અને ગુપ્તિ ૧૦. —પાંચ

સમિતિઓ ૧૧. —ત્રણ ગુપ્તિઓ ૧૧. —યોગના બે અધિકારી :

સાધુ અને ગૃહસ્થ ૧૨. —અધિકારી ગૃહસ્થ ૧૨.

પ્રકરણ ૨ જી

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી-૧ : ગૃહસ્થના મતો ૧૬. —સમ્યક્ત્વ

૧૬. —સાચો દેવ ૧૭. —સાચો ગુરુ ૧૭. —સાચો ધર્મ ૧૮.

—સમ્યક્ત્વના લક્ષણ, જૂથણ અને દૂષણ ૧૯. —પાંચ અલુપ્ત

૨૦. —અહિસા ૨૧. —મત્ય ૨૬. —અસ્તેય ૨૬. —બ્રહ્મચર્ય ૩૦.

—અપરિગ્રહ ૩૪.

પ્રકરણ ૩ છુ'

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી-૨: ત્રણ ગુણપ્રતો: -(૧) દિગ્વિરતિ ૩૭. -(૨) ભોગોપભોગમાન ૩૮. -મઘત્યાગ ૩૮. -માંસત્યાગ ૩૯. -સત્રીભોજનત્યાગ ૪૨. -(૩) અનર્થદંડત્યાગ ૪૫. -દુધ્યાન ૪૬. -પાપોપદેશ ૪૬. -દિસોપધારી દાન ૪૬. -પ્રમાદ ૪૭.

ચાર શિક્ષાપ્રત: -૧. સામાયિક ૪૭. -૨. દેશાવકાગિક ૫૦. -૩. પોષધ ૫૦. -૪. અતિથિસંવિભાગ ૫૧.

પ્રકરણ ૪ ટું'

અતિચારો: પ્રતોના અતિચારો ૫૪. -અર્ધસાપ્રતના અતિચારો ૫૪. -સત્યપ્રતના અતિચારો ૫૫. -અસ્તેયપ્રતના અતિચારો ૫૬. -અહમ્યથપ્રતના અતિચારો ૫૭. અપરિશ્વરપ્રતના અતિચારો ૫૮. -દિગ્વિરતિપ્રતના અતિચારો ૫૯. -ભોગોપભોગમાનપ્રતના અતિચારો ૬૦. -પદર કર્માદાનો ૬૧. -અનર્થદંડવિરતિપ્રતના અતિચારો ૬૩. -સામાયિકપ્રતના અતિચારો ૬૪. -દેશાવકાગિકપ્રતના અતિચારો ૬૫. -પોષધ પ્રતના અતિચારો ૬૫. -અતિથિસંવિભાગપ્રતના અતિચારો ૬૬.

પ્રકરણ ૫ ટું'

દિનચર્યા: મહાશ્રાવક ૬૭. -શ્રાવકની દિનચર્યા: પ્રાતઃકાળ ૬૯. -પ્રત્યાખ્યાન ૭૦. -મધ્યાહ્નકાળ ૭૦. -સાયંકાળે છ આવશ્યક ૭૦. -સ્વાધ્યાય ૭૩. -નિદ્રા ૭૩. -સવારમા ઊઠીને ૭૪. -અંતિમ સંલેખના ૭૬. પરિશિષ્ટ: ઐર્યાપચિક્રી પ્રતિકમણ ૭૮. -ચૈત્યવંદન ૭૯.

પ્રકરણ ૬ ટું'

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન: આત્મજ્ઞાન એ જ મોક્ષ ૮૪. -ચાર ક્ષાયોનો જય ૮૫. -૧. ક્રોધ ૮૬. -૨. માન ૮૭. -૩. માયા ૮૮. -૪. લોભ ૮૮. -પાંચ ઇંદ્રિયોનો જય ૮૯. -મનઃશુદ્ધિ ૯૦.

-રાગદ્વેષનો જય ૯૧. -સમત્વ ૯૨. -નિર્મમત્વ ૯૨ -૧.
અનિત્યતાભાવના ૯૨. -૨. અગરણુભાવના ૯૩. -૩. સંસારભાવના
૯૩. -૪. એકત્વભાવના ૯૪. -૫. અન્યત્વભાવના ૯૪. -૬.
અશુચિત્વભાવના ૯૫. -૭. આસવભાવના ૯૫. -૮. સંવરભાવના
૯૬. -૯. નિર્જરાભાવના ૯૭. -૧૦. ધર્મભાવના ૯૯.
-૧૧. ભોક્તાભાવના ૧૦૨. -૧૨. બોધિદુર્લભત્વભાવના ૧૦૪.

પ્રકરણ ૭ મું

ધ્યાન-૧: ધ્યાનના પ્રકાર ૧૦૭ -યાનોપયોની
ભાવનાઓ ૧૦૯. -ધ્યાન માટે હિતકર રથાન ૧૧૦. -આસન
૧૧૦ -પ્રાણાયામ ૧૧૧. -પ્રાણાયામના પ્રકાર ૧૧૧. -પ્રાણાયા-
માદિની અપારમાર્થિકતા ૧૧૩. -પ્રત્યાહાર ૧૧૩ -ધારણા ૧૧૩.

પ્રકરણ ૮ મું

ધ્યાન-૨: ધ્યાનનો અધિકારી ૧૧૬. -ગરીરથ ધ્યેય
૧૧૭. -પદરથ ધ્યેય ૧૧૮. -રૂપરથ ધ્યેય ૧૧૯. -રૂપાતીત ધ્યેય
૧૨૨. -ધ્યાનના અન્ય પ્રકાર ૧૨૨. -આજ્ઞાવિચય ૧૨૩. -અપાય-
વિચય ૧૨૩ -વિપાતવિચય ૧૨૩. -સંધ્યાનવિચય ૧૨૪.
-ધર્મચિંતનનું ફળ ૧૨૪.

પ્રકરણ ૯ મું

મોક્ષપ્રાપ્તિ: શુક્લધ્યાન ૧૨૬. -શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ-
૧૨૭. -તીર્થંકરની વિભૂતિઓ ૧૩૦. -કેવલીસમુદ્ધાત ૧૩૩.
-મોક્ષપ્રાપ્તિ ૧૩૪.

પ્રકરણ ૧૦ મું

સ્વચિત્તવચન: ચાર પ્રકારના ચિત્ત ૧૩૭. -પરમાત્મ-
ચિત્ત ૧૩૮. -શુરુની આવરયકતા ૧૩૯. -ઉપાસીનતા ૧૩૯.
-આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને ફળ ૧૪૨. -અંતિમ હિપદેગ ૧૪૩.

ટિપ્પણી

૧. ૪૨ બિક્ષાદોષો .	૧૪૭
૨. ૫૨શુરામની કથા	૧૫૧
૩. બ્રહ્મદત્તની કથા	૧૫૨
૪. વસુરામની કથા	૧૫૬
૫. મડિક અને રૌહિલેયની કથા	૧૫૭
૬. રામાયણની કરા	૧૬૦
૭. સુદર્શન મેઠની કથા	૧૬૪
૮. મગર રામની કથા	૧૬૬
૯. મંગમકની કથા	૧૬૭
૧૦. રથૂલબદ્રની કથા	૧૭૦
૧૧. ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિભાઓ	૧૭૫
૧૨. ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો	૧૭૭
૧૩. જુદા જુદા ઝોના આસ્રવો	૧૮૨
૧૪. આશ્રયંતર તપની વિષયો	૧૮૬
૧૫. મન્યલોક	૧૮૬
૧૬. સાત નરકભૂમિઓ	૧૯૨
૧૭. પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો	૧૯૫
૧૮. ધારણાના વિવિધ સ્થાનો	૨૩૦
૧૯. વિવિધ ધ્યેયો	૨૩૩
પૂર્તિ	૨૫૧
સુખાપિતો	૨૭૪
સચ્ચિ	૨૮૫

સૂચના

મૂળ 'યોગગાત્ર' ગ્રંથમા બાર પ્રકરણો ('પ્રકરણ') છે. અનુવાદમા પ્રકરણોની સંખ્યા દર્શ કરી નાખી છે. છતાં મૂળ ગ્રંથ સાથે સરખામણી કરવા ઇચ્છનારને સમવડ યાવ તે માટે સ્ત્રોકોના અનુક્રમ મૂળ પ્રમાણે જ રાખ્યો છે. અનુવાદમા ફક્તરને અતે મૂકેલા સ્ત્રોક મૂળ ગ્રંથમા કયા પ્રકરણના છે, તે નજીવા માટે નીચે કોષ્ટક આપ્યું છે.

અનુવાદમાં ખતાવેલો
સ્ત્રોકોનો ક્રમ

મૂળ ગ્રંથમાં કયા
પ્રકરણમાં છે :

પાન ૧ થી ૧૫ સુધી	૧
પાન ૧૬ થી ૩૬ સુધી	૨
પાન ૩૭ થી ૭૮ સુધી	૩
પાન ૮૪ થી ૧૧૦ સુધી	૪
પાન ૧૧૧ થી ૧૧૨ સુધી	૫
પાન ૧૧૩	૬
પાન ૧૧૪ થી ૧૧૫ સુધી	૪
પાન ૧૧૬ થી ૧૧૮ સુધી	૭
પાન ૧૧૯	૮
પાન ૧૨૦ થી ૧૨૨ (પદેશ ફક્ત) સુધી	૯
પાન ૧૨૨ (ખીલ ફક્ત) થી ૧૨૫ સુધી	૧૦
પાન ૧૨૬ થી ૧૩૬ સુધી	૧૧
પાન ૧૩૭ થી ૧૪૪ સુધી	૧૨
પાન ૧૬૬ થી ૨૨૬ સુધી	૫
પાન ૨૩૩ થી ૨૩૫ (પદેશ ફક્ત) સુધી	૭
પાન ૨૩૫ (ખીલ ફક્ત) થી ૨૪૭ સુધી	૮

યોગ એટલે ?

મગલાચરણ વારી ન સકાય એવા રાગાદિ
 રિપુઓનું નિહારણ કરનાર તથા
 ત્રિભુવનના રક્ષક યોગીનાથ ભગવાન મહાવીરને નમઃકાર
 દેવાધિદેવ ઇશ્ર આવીને ભક્તિથી ચરણસ્પર્શ કરે, કે હથાધર
 નાગ આવીને દંશ કરે તો પણ જોનું ચિત્ત નિશ્ચલ રહે છે,
 તથા પોતાને દુઃખ દેનાર પ્રાણી પ્રત્યે પણ કૃપાથી જોના
 નેત્ર આંસુભર્યાં થાય છે, તેવા શ્રી વીરગ્રંથને પુનઃ પુનઃ
 નમઃકાર. [૧-૩]

શાઓ દ્વારા, શુરુપરપગ દ્વારા તથા પોતાના
 અનુભવ દ્વારા યોગનું તત્ત્વ નિશ્ચિત દરીને આ 'યોગશાસ્ત્ર'
 રચ્યું છે. [૪]

યોગમદ્ધિમા યોગ સર્વ વિપત્તિઓરૂપી વડ્લીસમૂહનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ પરશુ છે; તથા જડીભુટ્ટી, મંત્ર કે તંત્ર વિના મોક્ષલક્ષ્મીને વશ કરનાર વશીકરણ છે. પ્રચંડ વાયુથી જેમ ગમે તેવી ધનધટા દૂર થઈ જાય છે, તેમ યોગ વડે ગમે તેટલા મોટાં પાપ પણ નાશ પામે છે. સાખા વખતથી એકલા થયેલાં લોકડાને પણ જેમ પ્રચંડ અગ્નિ ફણુવારમા ભગ્નસાત કરી નાખે છે, તેમ ચિરકાલથી ભેગા થયેલાં પાપોને યોગ બાળી નાખે છે. યોગના પ્રભાવથી યોગીનો કદ વગેરે શારીરિક મળ, તથા તેનો સ્પર્શ દિવ્ય ઔષધિરૂપ બની જાય છે, તેને અશ્વિમા, લઘિમા વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, ગંધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન તે ગમે તે ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થળે તે ગમે તેમ ગતિ કરી શકે છે, તે શ્રાપ કે વરદાન આપવા સમર્થ થાય છે; દૂરના કોઈ પણ મૂર્ત દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરી શકે છે; તથા બીજાનાં મન પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે. પરંતુ એ ગંધી સિદ્ધિઓ તો યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષની પુષ્પથી જેવી છે, તેનું ફળ તો મોક્ષ છે. [૪-૯]

યોગનું માહાત્મ્ય કેવું અદ્ભુત છે ! ભરતક્ષેત્રનો ગ્રામી ભગત ચક્રવર્તી વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરતો હોવા છતાં યોગ વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યો; પહેલી જ વાર મનુષ્યશરીર પામેલી હોવાથી ઋષભદેવની માતા મરુદેવાને પૂર્વજન્મની કક્ષી ધર્મસંપત્તિ ન હોવા છતાં યોગના પ્રભાવથી તે એક જન્મે જ પરમ પદ પામી શકી; બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ગર્ભ, અને ગાયની હત્યા જેવાં મહાપાપ કરનારા, તથા નરકના અતિથિ જેવા લૂંટારુ દંડપ્રહારી વગેરેને યોગ જ રોકાડપ

અર્થ પડ્યો; તથા તરતમાં જ જોણું સ્વીકૃત્વા કરી છે એવા દુરાત્મા ચિલાતીપુત્રને પણ યોગે જ બચાવ્યો. તેવા યોગની સૃષ્ટિ કેને ન થાય ? [૧૦૩]

યોગ એટલે : જે માણસના જ્ઞાનમાં 'યોગ' એ શબ્દ
જ્ઞાન, શ્રદ્ધા પેટો નથી, તેવા વ્યર્થ જન્મેલા નર-
અને ચારિત્ર પશુનો જન્મ જ મા યજ્ઞે ! ચારે
પુરુષાર્થમાં મોક્ષ અમળી છે; અને યોગ

એ તેનું કારણ છે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રત્રય એનું
નામ જ યોગ. [૧૪-૫]

૧. મીઠામાં આ ભરત વનેરેની લાખી ક્યાઓ છે. ભરત ચક્રવર્તીએ ભાઈઓ સાથે ગ્રધકીને સાવંભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પરંતુ એક વાર વીંટી સરી પડવાથી શોભા બિનાની બનેલી પોતાની આગળી કેખીને તેને વિવેકજ્ઞાન થયું, અને ત્યારથી યોગનું અવલંબન લઈ તે તરી ગયો. મરુદેવા પોતાના પુત્ર નાપભદ્રેવના તીર્થંકર થયા બાદ થયેલા દર્શનથી જ યોગયુક્ત બની તરી ગઈ; દંડપ્રહારી ભયંકર લગડુ હતો, પરંતુ એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણકુટુંબની પોતે કરેલી દુર્દશા વિચારમાં આવતાં યોગયુક્ત બની તરી ગયો; ચિલાતીપુત્ર લગડુ પણ પોતાની પ્રિયતમાને તેના બાપને ત્યાંથી લપાકીને નાસતાં ચેરાઈ જવાથી તેનું માયું એકત્રી દાખી લઈ નાસી શક્યું; પણ પછી તે કપાયેલા માયાને જોઈને જ તેને શોકમાથી યોગની પ્રાપ્તિ થઈ. આ બધા દાખલાઓમા ઉત્તરોત્તર પાપનો ભાર વધતો જાય છે; અને તેમ તેમ તે પાપના ભારનેય દટાવનાર યોગના પ્રમાણનું પણ દર્શન થતું જાય છે.

છવ-અછવ વગેરે તત્ત્વોની^૧ યથાવરિયત એ સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી સમજ, તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન. [૧૬]

જિન ભગવાને તે તત્ત્વોનું જે સ્વરૂપ કહેલું છે તેમાં રુચિ, તેનું નામ મમ્યદ્વદ્વા. તે રુચિ અથવા શ્રદ્ધા બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે: કોઈ વાર ક્રમે ક્રમે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે ચિત્તશુદ્ધિ થતા થતાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઈ વાર યુરુના ઉપદેશ વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. [૧૭]

ચારિત્રના	સર્વ મપાપ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તેનું
પાંચ પ્રકાર :	નામ ચારિત્ર, પાંચ મહાવ્રતોના બેદ
પંચમહાવ્રત	અનુમાર તેના પાંચ પ્રકાર છે. તે
	આ પ્રમાણે : અર્દિમા, સત્ય, અસ્તેય,
	અહિંસા અને અપરિગ્રહ. [૧૮]

૧. છવ, અછવ, આસવ, સંવર, નિર્નરા, બંધ અને મોક્ષ એ માત્ર તત્ત્વો છે, તત્ત્વ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી જ્ઞેય. ‘છવ’ને બાંધનાર, તથા તેને વિવિધ ક્રમે ભોગવાવનાર ‘અછવ’ તે કર્મ, પરમાણુ, આકાશ વગેરે; કર્મનું છવની પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે છવમાં બંધાવું તે ‘આસવ’; તેને બંધાવું રોકવું તે ‘સંવર’; બંધાયેલા કર્મને તપ આદિ વડે દૂર કરવું તે ‘નિર્નરા’; કર્મો બંધાવાને લીધે છવની બધાવરણ તે ‘બંધ’; અને કર્મો દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું તે ‘મોક્ષ.’ આ તત્ત્વોના સવિસ્તાર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક પા. ૨૪૭ વગેરે. આસવ, સંવર અને નિર્નરા માટે જુઓ આ પુસ્તકમાં પ્રકરણ છઠું.

પ્રમાદ^૧ વડે સ્થાવર-જંગમ જીવોની હિંસા ન કરવી તેનું નામ અહિંસા. [૨૦]

પ્રિય અને હિતકર એવું સાચું બોલવું તેનું નામ સત્ય. જે વચન સત્ય હોવા છતાં અપ્રિય અને અહિતકર હોય, તે સત્ય નથી.^૨ [૨૧]

માલિકે આપ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેનું કાંઈ ન લેવું, એ અગ્તેય અથવા અચોર્ય છે. ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ જેવા છે, તે ધનાદિ લઈ શો, એટલે તેના પ્રાણ જ હરી લીધા એમ કહેવાય [૨૨]

દિવ્ય કે અધૂલ શરીરો સાથે મન-વાણી-કાયાથી, તેમ જ કરવું કરાવવું કે અનુમતિ આપવી એમ અઢાર પ્રકારથી કામભોગનો ત્યાગ, તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય. [૨૩]

મર્વ પદાર્થોમા આસક્તિનો^૩ ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ. માત્ર બાહ્ય પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ. કારણ કે, પદાર્થ ત્યાગ્યો હોય પણ ચિત્ત તેને માટે ઝાવાં નાખતું હોય એમ અને. [૨૪]

૧. અજ્ઞાન, સંગમ, વિષય્ય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિજ્વરા, યોગ (પ્રવૃત્તિ)મા અસાવધાનતા અને ધર્મનો અનાદર — એ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ છે.

૨. કાણુને કાણો કહેવો એ અપ્રિય સત્યનો દાખલો છે; અને પારથી પૂછ કે, તમે સત્તામા હરલો જોયા ? તેના જવાબમા જોયા હોય અને હા કહે, તો તે અહિતકર સત્ય છે. — ટીકા. .

૩. મૂળમાં 'મૂર્છા' છે.

આ દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. એ ભાવનાઓ વડે ભાવિત કરેલા^૧ વ્રતો જ અમોઘ નીવડે છે, તેમજ ગમે તેને શાશ્વત પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. [૧૯,૨૫]

અહિંસાવ્રતની શુદ્ધિમાન પુરુષે અહિંસાનતને નીચેની પાંચ ભાવનાઓ પાંચ ભાવનાઓથી ધિર કરવું.
અ-પરને ક્ષેષ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાપૂર્વક આવવું, મનને અશુભ ચિંતનમાથી રોકી, શુભ ચિંતને લગાડવું, ભિક્ષા, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે બાજતોમા સાવધાન રહેવું, વસ્તુને લેવા-મૂકવામા કાળજી રાખવી, અને ખાવા પીવાની વસ્તુ બરાબર જોઈતપાસીને લેવી તથા લીધા પછી તેવી રીતે જોઈતપાસીને જ ઉપયોગમા લેવી.^૨ [૨૬]

સત્યવ્રતની હાસ્થ, લોભ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ પાંચ ભાવનાઓ કરી, તથા વિચારપૂર્વક બોલવું, એ સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે [૨૭]

૧ ઔષધને ભાવનાઓ દેવાથી તે જેમ વધુ પરિણામમારક બને છે, તેમ દરેક વ્રતને અનુકૂળ એવી આ ટેલક પ્રવૃત્તિઓ — ભાવનાઓ — થી દરેક વ્રત જીવનમા જીડુ બિતરે છે.

૨ તેમને પરિભાષામા અણકમે : ઈર્ષ્યાસંમિતિ, મનોગુપ્તિ, એપહ્યાસમિતિ, આદાન-નિષેપણ-સંમિતિ, અને આલોમ્તિ-પાન-બોજન કહે છે. સંમિતિ વગેરેનું વિવરણ હવે પછી આવે છે જ.

અસ્તેયવ્રતની પાંચ બાવનાઓ બરાબર વિચાર કરીને જ, જે વસ્તુનો જે માલિક હોય તેની પાસે તેની માલકીની વસ્તુ માગવી; એક વાર સામાન્ય રીતે માગણી કરી હોય, પણ વિશેષ ઉપયોગ કરતી વખતે અથવા વિશેષ પ્રયોજન માટે તેનો નિર્દેશ કરી ફરી માગણી કરવી; માલિક પાસે માગતી વખતે 'આટલું જ, એથી બાકીનું નહિ,' એવું ચોક્કસ પ્રમાણ પણ કહી દેવું; પોતાની પહેલાં બીજા સમાન ધર્મવાળાએ કોઈ સ્થાનાદિ માગી લીધેલું હોય, તો તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે તે સમાનધર્મીની રજા સ્વેચ્છી; તથા વિધિ પૂર્વક મેળવેલી વસ્તુ પણ ગુરુને બતાવીને તેમની પરવાનગી મેળવ્યા બાદ જ વાપરવી, એ પાંચ અસ્તેય વ્રતની બાવનાઓ છે.^૧ [૨૮-૬]

બ્રહ્મચર્યની પાંચ સ્ત્રી, પંદ કે માદાપશુવાળું રહેલાણુ કે તેમના દ્વારા મેવાયેલ આસનનો તથા બ્યાંથી આડમાં રહી દંપતીની કીડાનો અવાજ સંભળાય તે સ્થળનો ત્યાગ કરવો; રાગપૂર્વક સ્ત્રી

૧. એ પાંચમાંથી પહેલી ચાર મૂળમાં 'મહાન અથવા મહાન'ને ઉદ્દેશીને કહેલી છે; અને પાંચમી 'માગી આવેલાં અન્નપાનને' લગતી જણાવી છે. પરંતુ અનુવાદમાં સામાન્ય અર્થ જ લીધો છે. આ મહાવ્રતો સાધુઓને માટે જ છે એમ માની, મૂળમાં તે રીતે એ ભાવનાઓના અર્થ ક્યાં છે. ગૃહસ્થ માટે મહાવ્રતને ગ્યાને પછીથી જણાવેલાં અલ્પવ્રત દોષ છે.

સાથે કે સ્ત્રીની કથા ન કરવી (અથવા ગગનયુક્ત સ્ત્રીઓ સાથે કે રાગયુક્ત સ્ત્રીઓની કથા ન કરવી), પહેલા (શુદ્ધ અનગ્ધામા કે નત લેતા પૂર્વે) સ્ત્રી સાથે કરેલા કામભોગ યાદ ન કરવા, સ્ત્રીના મનોહર અંગો રમપૂર્વક ન લેવા તેમજ પોતાના શરીરની ટાપગીપ ન કરવી, અને કામોદીપક ગ્ધનાગા ખાનપાન તજવા, એ પાત્ર ભાવનાઓ વડે બ્રહ્મચર્ય નતને ગ્રિહ કરવું [૩૦ ૧]

અપરિગ્રહની રાગ પેદા કરે તેવા મનોહર પાત્ર ભાવનાઓ સ્પર્શ, રમ, ગધ, ઉપ અને શબ્દઉપી છદ્ધિઓના વિષયોમા આમક્રિતનો ત્યાગ, અને મનને ન ગમે તેવા સ્પર્શદિમા દ્વેષનો અભાવ — એ અપરિગ્રહ નતની પાત્ર ભાવનાઓ છે [૩૦ ૩]

ચારિત્રની ખીછ મીછ વ્યાખ્યા પ્રમાણે, મુનિશ્રેષ્ઠો વ્યાખ્યા પાત્ર સમિતિઓ અને ત્રણ ગુણિઓથી મમિતિ પવિત્ર બનેલા ચારિત્રને મમ્યકચારિત્ર અને ગુણિ કહે છે ૧ નિવેકયુક્ત મમ્યકપ્રવૃત્તિ એ સમિતિ કહેવાય, અને શુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક મન વચન કાયાને ઉન્માર્ગેથી રોકવા તે ગુણિ કહેવાય [૩૪]

૧ આ વ્યાખ્યા મૂળમા ‘અથવા’ જે રીતે રાગ કરીને આપી છે એકે દીક્ષામા તો હેમચ દ્રાચાર્યે ચારિત્રના ‘મૂળગુણ રૂપ’ અને ‘ઉત્તરગુણરૂપ’ એમ બે પ્રકાર ગણી લઈ, પાત્ર મહાવ્રતાદિવાળા ચારિત્રને મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર કહ્યું છે, અને સમિતિ-ગુણિવાળા ચારિત્રને ઉત્તરગુણરૂપ કહ્યું છે

પાંચ સમિતિઓ મમિતિઓ। પાંચ છે : લોકોની અવર-
જવમ્વાળા^૧ તથા સૂર્યના પ્રકાશવાળા
ધોરી માર્ગે કાઈ જાતુને કચેશ ન થાય તે માટે સાવધાનતા-
પૂર્વક ચાલવું તે ‘દ્યૌસમિતિ’;^૨ દોષયુક્ત વાણીનો ત્યાગ
કરી, સર્વ લોકોને હિતકર અને પરિમિત બોલવું એ
‘ભાષાસમિતિ’, ૪૨ બિદ્યાદોષથી^૩ અદ્વિત એવું અન્ન
હમેશા લેવું એ ‘એષણાસમિતિ’, વસ્તુમાત્રને જોઈ-તપાસી
કાળજીપૂર્વક લેવી મૂકવી, એ ‘આદાન-નિલેપ-સમિતિ’, ૬૬,
મૃત્ર, મય વગેરે અનુપયોગી વસ્તુઓ જીવજંતુ વિનાના
મ્યાનમાં કાળજીપૂર્વક નાખી આવવી, એ ‘ઉત્સર્ગસમિતિ’
[૩૫ ૪૦]

ત્રણ ગુણો ગુણો ત્રણ છે : કામકોષાદિ
કલ્પનાજાળમાંથી મનને મુક્ત કરવું,
પોતાના કલ્યાણને ઉપયોગી પદાર્થોના ચિંતનમાં તેને
સમભાવપૂર્વક પરાવધ, તથા અંતે શુભ કે અશુભ
મંત્રાદિઓનો નિરોધ કરી આત્માની અદર જ તેને
રમભાણું કરવું, એ મનોગુણિ, મો, આખ વગેરે વડે

૧. જે રસ્તે લોકોની વારંવાર આવજા થતી હોય ત્યાં સજીવ
જાતુ કે વનસ્પતિ વગેરે પડ્યા હોવાનો સંભવ બોલો
હોય.

૨. દીપમાં વધુમાં જણાવ્યું છે કે, કાળજીપૂર્વક ચાલતાં
હિંસા થઈ નય તોપણ વાધો નથી; પરંતુ કાળજી વિના ચાલતા
જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિંસા થાય જ.

૩ જુઓ પુસ્તાકને અંતે દિશ્વણ નં. ૧.

અણસારા કર્યા વિના મૌન ધારણ કરવું, તેમજ શાસ્ત્રાનુસાર ઉપયોગ નેટલું બોલવું એ વાગ્યુષ્ઠિ^૧; અને ગમે તેટલાં વિદ્ય આપે તોપણ (ધ્યાનાદિ વખતે) શરીરની નિશ્ચલતા રાખવી, તેમજ શયન-આસન, ક્ષેવું-મૂકવું અને ફરવું-હરવું એ બધામાં સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો એ કાયગુપ્તિ, એ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળીને આઠ બાબતો સાધુના ચારિત્રકપી શરીરને નિપજાવતી હોવાથી, તેનું રક્ષણ કરતી હોવાથી, તથા તેનું સંશોધન કરતી હોવાથી સાધુની આઠ માતાઓ કહેવાય છે. [૪૧ ૫]

યોગના જે	માધુઓને આ ચારિત્રનું સર્વાંગે
અધિકારી સાધુ	પાલન વિહિત છે; પરંતુ તે ચારિત્રમાં
અને ગૃહસ્થ	પ્રીતિ હોવા છતાં અશક્તિને કારણે
	તેને સર્વાંગે આચરી ન શકતા
ગૃહસ્થો તેને અલ્પ અંશે પણ આચરી શકે છે, અને	
કસ્યાણુભાગી થઈ શકે છે. [૪૬]	

અધિકારી	નીચે પ્રમાણે ગુણો અને આચરણ-
ગૃહસ્થ	વાળો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગના ^૨ અધિકારી
	થઈ શકે છે. ન્યાયપૂર્વક જેણે સંપત્તિ પ્રાપ્ત

૧. વાગ્યુષ્ઠિ અને બાષાસમિતિ એ બેમાં તફાવત એ છે કે, ગુપ્તિમાં સર્વથા વાણીવ્યાપારનો નિરોધ, તેમજ સમ્યગ્ વાણીવ્યાપાર એ જે વસ્તુઓ રહેલી છે; જ્યારે સમિતિમાં તે સમ્યગ્ વાણીવ્યાપાર એ એક જ વસ્તુ રહેલી છે. —ટીકા.

૨. મૂળમાં તેને માટે ‘ગૃહસ્થધર્મ’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ‘ગૃહસ્થીઓનો યોગમાર્ગ’ એવો જ છે.

કરી હોય^૧; શિષ્ટ પુરુષોએ આચરેલા માર્ગનો જે પ્રશંસક હોય; કુળ અને શીલમાં સમાન એવા અન્ય ગોત્રના માણસો સાથે જેનો વિવાહસંબંધ હોય; જે પાપબીરુ હોય; પ્રચલિત દેશાચાર^૨ આચરતો હોય; બીજાની અને ખામ કરીને રાજની નિંદા ન કરતો હોય; બહુ ખુલ્લામાં નહિ કે બહુ ગીચ ભાગમાં નહિ એવા, તથા મારા પડોશીઓવાળા ગ્રામમાં, ઓછા દરવાજાવાળા મકાનમાં જે રહેતો હોય; સદાચારી પુરુષોનો જે જેને મંગ હોય; માતૃપિતાનું જે પૂજન કરતો હોય; દેશ, જાતિ અને કુલની અપેક્ષાએ નિંદ્ર ગણ્યાતાં કર્મોમાં^૩ જેની પ્રવૃત્તિ ન હોય; જે કમાણી પ્રમાણે ખર્ચ કરતો હોય^૪; મંપત્તિ પ્રમાણે પહેરવેશ રાખતો

૧. કેટલાકની એવી માન્યતા હોય છે કે, ન્યાયપૂર્વક સંપત્તિ પ્રાપ્ત જે ન થઈ શકે, તેને જવાબ આપતા આચાર્યશ્રી દીકામા કહે છે :

નિપાતમિવ મણ્ડકાઃ સરઃ પૂર્ણમિવાણ્ડજાઃ ।

શુભકર્માણમાયાન્તિ વિવશાઃ સર્વેસપદઃ ॥

“દેડકા જેમ ખાળોચિયા તરફ આવે, તથા પંખીઓ જેમ બંદેલા સરોવર પ્રત્યે જાય, તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષ પાસે પરવશ થઈને બધી સંપત્તિઓ આવે છે.”

૨. મોજાન, પહેરવેશ ઇત્યાદિને લગતો. —દીકા.

૩. સૌવીર દેશમાં કૃષિકર્મ ગર્હિત છે; લાટ દેશમાં દારૂ ગાળવો ગર્હિત છે, બ્રાહ્મણને સુરાપાન તથા તલ, માકું વગેરે વેચવું ગર્હિત છે; ચૌહુદ્યોમાં મદ્યપાન ગર્હિત છે ઇત્યાદિ. —દીકા

૪. પાદમાયાજિધિ કુર્યાત્ પાદં વિત્તાય ઘટ્ટયેત્ ।

ધર્મોપમોગયોઃ પાદ પાદં મર્ત્તવ્યપોષણે ॥

હોય; આદ્ય શુદ્ધિશુભોપી યુક્ત હોય; રોજ ધર્મનું
 . શ્રવણ કરતો હોય; પહેલાંનું પાપેયું પચ્યું ન હોય ત્યાં મુખી
 નવું બોજન કરતો ન હોય; ભૂખ લાગે ત્યારે
 પ્રકૃતિનું અનુકૂળ બોજન કરતો હોય; ધર્મ, અર્થ અને
 કામ એ ત્રણેને અન્યોન્ય બાધા ન આવે તે રીતે મેવતો
 હોય, અતિથિ, સાધુ અને દીનજનને યથાયોગ્ય દાન
 દેતો હોય; હંમેશા આસક્તિરહિત રહેતો હોય, શુભોનો
 પક્ષપાતી હોય, પ્રતિષિદ્ધ દેશ અને ઠાળની ક્રિયાને તજતો
 હોય, પોતાનું બળાબળ બરાબર સમજતો હોય; સદાચારી
 અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરતો હોય, પોષ્યજનોનું
 યથાયોગ્ય પોષણ કરતો હોય, દીર્ઘદર્શી હોય, સારાનરમાનો
 જેને વિવેક હોય, જે કૃતચી હોય; લોકોમાં
 પ્રિય હોય, જેને ખરાબ કામની લલ્લ જોય; જે દયાળુ
 હોય; જે સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય; જે પરોપકાર કરવામાં

“આવકનો ચોથો ભાગ સચય કરવો, ચોથો ભાગ ધધામા
 લગાડવો, ચોથો ભાગ ધર્મ તથા ભોગમાં ખર્ચવો અને ચોથો
 ભાગ આશ્રિતોના પોષણમાં” —દીક્ષ.

૧. શુભ્રૂણ ધ્રુવણં ચૈવ ગ્રહણ ધારણ તથા ।

ઋહોડ્પોહોડર્થવિજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ચ ઘીયુણાઃ ॥

“નવી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા; તેને સાંભળવી; તેને સમજવી;
 તેને માદ રાખવી; સાંભળેલી વસ્તુને આધારે તેવી બીજી
 બાબતોનો વિતર્ક કરવો; ચિરુદ્ધ બાબતોને દલીલોથી દૂર કરવી;
 ‘પદાર્થોનું’ સંસારરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; અને તત્ત્વનિર્ણય કરવો,
 એ શુદ્ધિના આઠ શુભો છે.

શરે હોય; પોતાના અંતરમાં રહેતા કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ (મત્સર) એ છ શત્રુઓનો પરિહાર કરવામાં તત્પર હોય; તથા નેણે ઇન્દ્રિયોને વશમાં આણી હોય, તેવો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનું પાલન કરવા શક્તિમાન થાય છે.
[૪૭-૫૬]

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી-૧

ગૃહસ્થના
વ્રતો

યોગમાર્ગનું અનુસરણ કરવા ઇચ્છનારા
ગૃહસ્થે નીચેનાં વ્રતો અવશ્ય ધારણ
કરવાં જોઈએ. તે વ્રતો આ પ્રમાણે

છે : પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો.
પરંતુ તે બધાં વ્રતો 'સમ્યક્ત્વ'યુક્ત ગૃહસ્થને જ ફળદાયક
થાય છે; અન્યને નહિ. માટે સૌથી પ્રથમ સાધકે સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સમ્યક્ત્વ

સાચા દેવમાં દેવભુદ્ધિ, સાચા ગુરુમાં
ગુરુભુદ્ધિ અને સાચા ધર્મમાં અજ્ઞાન

સંશય અને વિપર્યય વિનાની શુદ્ધ ભુદ્ધિ, એનું નામ
સમ્યક્ત્વ. તેથી ઊલટું, અદેવમાં દેવભુદ્ધિ, અગુરુમાં ગુરુભુદ્ધિ
અને અધર્મમાં ધર્મભુદ્ધિ એ મિથ્યાત્વ કહેવાય. [૧-૩]

સાચો દેવ જે સર્વજ્ઞ છે, રાગાદિ દોષો નેહું
જાત્યા છે, જે ત્રૈભુવના પૂન્ય છે,
તથા જે પદાર્થોને જોવા છે તેના કહી જતાવે છે, તે જ
દેવ હોવાવાને હાથક છે, તે જ અર્હત છે, અને તે જ
પરમેશ્વર છે પોતામા જે વિચારશક્તિ હોય, તે એવા દેવનું
જ ધ્યાન કરવું જોઈએ, તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ,
તેનું જ શરણુ ઇચ્છવું જોઈએ અને તેની જ આશા
સ્વીકારી જોઈએ જે દેવો સ્ત્રી, સત્ત્વ, માળા^૧ વગેરે
ગંગાદિના ચિક્ષોથી કલ્પકિત છે, તથા આપ-વરદાન આપ્યા
કરે છે, તેઓ મુક્તિ ન અપાવી શકે નાટ્ય, અદૃશ્ય,
મગીત વગેરે ધમાધમા ન્યમ દેવો, પોતાને શરણુ આવેલાઓને
શાંતિપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે ? [૪૭]

સાચો ગુરુ જેઓ મહાનતધારી છે, જેઓ ધીર
છે, જેઓ માન ભિક્ષાથી જ નિર્વાહ
કરે છે, જેઓ સમતામા ગ્રિહ છે, તથા જેઓ માન્યો ધર્મ
ઉપદેશ છે, તેઓ સાચા ગુરુ છે જેઓ શિષ્યના સ્ત્રી ધન
ધાન્ય વગેરે સર્વની અભિલાષા કરનારા છે, જેઓ મદ્ય માસ
વગેરે સર્વ ખાયા કરે છે, જેઓ પુત્ર સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહવાળા
હોઈ અપ્રહયારી છે, તથા મિથ્યા ઉપદેશ આપનારા
છે, તેઓને ગુરુ ન કહી શકાય જેઓ પોતે જ સ્ત્રી

૧ જેને પોતામા અપૂર્ણતા લાગતી હોય, તે જ બીજના
નામની માળા ફેરવતો હોય તેથી, હાથમા માળા દોવી એ
મર્દની પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાનું પ્રતીક છે, પૂર્ણતાનું
નહિ —મીમ

વગેરે પરિગ્રહ તથા સર્વ પ્રકારની હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓવાળા છે, તેઓ ખીંચને જી રીતે તારી શકે? જે પોતે જ દરિદ્રી છે, તે ખીંચને ધનવાન શી રીતે બનાવી શકે? [૮-૧૦]

સાચો ધર્મ

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરે —

બચાવે — તેનું નામ ધર્મ. સર્વથા

પુરુષોએ ઉપદેશોનો સંયમાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ^૧ મુક્તિ અપાવી શકે છે. કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને ‘અપૌરુષેય’ એટલે કે ‘કોઈ પુરુષે ન કહેલો’ કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે, અને કહે છે કે, ‘પુરુષે કહેલી વાણીમાં તો દોષ હોય પણ ખગ અને ન પણ હોય, પરંતુ અમારાં શાસ્ત્રોનો તો કોઈ કતી જ ન હોવાથી તેમાં દોષનો સંભવ જ નથી.’ તેનો જવાબ એ છે કે, કોઈ પુરુષે ન કહ્યું હોય એવું વચન જ અસંભવિત છે; અને છતાં એવું સંભવે એમ માનો તો પણ, તેને પ્રમાણભૂત કેવી રીતે કહી શકાય? કારણ કે, કોઈ પણ વચન પ્રમાણભૂત છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું સાધન એક જ છે, અને તે એ કે, તે વચન કોઈ આત્મ — અનુભવીનું છે કે નહિ તે તપાસવું. મિથ્યાદષ્ટિવાળાઓએ પ્રવર્તાવેલા અને હિંસાદિ દોષોથી કલુષિત એવો ધર્મ, ધર્મ કહેવાનો હોય તો

૧. તત્પાર્યસૂત્ર ૯-૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે: ક્ષમા (સહનશીલતા), મૃદુતા, આર્જવ (વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા), શીઘ્ર (સરીરમાં આસક્તિનો અભાવ), સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આર્કિચન્ય (કોઈ વસ્તુમાં મમત્વ ન રાખવું) અને બ્રહ્મચર્ય (ગુરુ સાથે નિવાસ) — આ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે.

પણ સસારમાં રખડાવનાર જ ધર્મ પડે છે. રાગાદિયુક્ત હોવા છતાં દેવ કહેવાય, અબ્રહ્મચારી હોવા છતાં યુરુ કહેવાય, અને દયા-અહિંસા વિનાનો હોવા છતાં ધર્મ કહેવાય, તો ૫ઠ્ઠી આ જગતની આશા જ મૂકવી ! [૧૧-૪]

સમ્યક્ત્વના શમ,^૧ સવેગ (મુમુક્ષા), નિર્વેદ વક્ષણ, ભૂપણ (વૈરાગ્ય), અનુકંપા અને આશ્રિતકાર અને દ્રુપણ એ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ છે. જિનોએ કહેલા ધર્મમાં ચિથરતા, તે ધર્મની ઉત્પત્તિ કરવામાં મદદ કરનાર પ્રભાવના,^૨ તે ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ, તે ધર્મના ચિદ્ધતિમાં કુશળતા, અને

૧. કાંધારિ કથાયો તથા વિપયતુપ્લા ન થવા તે — દીક્ષા.

૨ જિનોએ કહેલા જીવ, પરલોક વગેરે જાવો છે (અન્તિ), એમ માનવું તે — દીક્ષા

૩ દીક્ષામાં નીચે પ્રમાણે આઠ જાણુને એક મ્લોક ટાકી ધર્મની પ્રભાવના કરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે : સાગી રીતે આગમગ્રંથો જાણનાર, વર્મકથા સારી રીતે કહી ગાનાર, વાદવિવાદમાં કુશળ, નિમિત્તસાક્ષ દ્વારા ત્રૈકાલિક લાભાલાભ મ્હી શમનાર, કઠોર તથા આચરી જાણનાર, પ્રજ્ઞાસિ વગેરે શાસનદેવતાઓ જેની મદદમાં છે તેવો, વશીકરણ વગેરે જાણનારો, અને કવિ પછીના વખતમાં જૈનસાધુઓ જરણ-મારણ, ક દેવદેવીની સાધનામાં કેવી રીતે પડયા તે આ મ્લોક ઉપરથી કદાપી ગાતરો જાણના સાક્ષોમાં જે નિમિત્તાદિ સાક્ષો ત્યાગ્ય કયા છે, તેમજ સેવન ધર્મની ઉત્પત્તિ માટે જ કરીને એ લોકોએ ધર્મની ખખર જ ઉત્પત્તિ કરી કે કેમ એ વિચારવા જોવું છે

તીર્થસેવા^૧ એ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં બૂધણ છે. શંકા, (ખીમના ધર્મમાં સુખકર માર્ગ હોવાથી તેની છચ્છારૂપી) કાંક્ષા, (આ મહાન કષ્ટો મહાન કરવાનું કાંઈ ફળ હોય કે કેમ એ પ્રમાણે શુદ્ધિની અચિરતારૂપી) વિચિત્રિત્ત્વા^૨, પોતાના ધર્મથી વિપરીત માન્યતાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ શ્લોકોની પ્રશંસા, તથા તેમનો સંસર્ગ — એ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં દુષણ છે. [૧૫-૭]

પાંચ અણુવ્રત આ પ્રમાણે દૈનિક સમ્યક્ત્વયુક્ત ગદ-થે

પાંચ અણુવ્રત વગેરે વ્રતો માગણ

કરે. અણુવ્રત એટલે નાના — ગદન્ય માટેનાં — વ્રત. ધૂલ દિંમા, ધૂલ અમત્ય, ધૂલ ચૌર્ય, ધૂલ અશ્વહત્યર્ય, અને ધૂલ પગ્નિહત્યર્ય, મન વાળી અને કાયા વડે એ ત્રણ પ્રકારે, તથા જાને ન કરવું તેમજ ખીમ પામે પણ ન કરાવવું એ બે પ્રકારે નિષ્ક્રિય થવું. તે અણુવ્રત કહેવાય છે.

૧. તીર્થ^૩રના જન્માદિ યાત્રા તે તીર્થ. અથવા અર્ધ ત બગવાન તેમજ તેમનો ચતુર્વિંશ સંઘ પણ તીર્થ કહેવાય છે. તીર્થ એટલે મંસારનની પાર કરવાને મુખે જોતરી ગમ્ય તેવો માર્ગ. — દીક્ષા.

૨. શંકા અને વિચિત્રિત્ત્વા વચ્ચે દીક્ષામા એવો ભેદ બતાવ્યો છે કે, શંકા તો તત્ત્વોના સ્વરૂપને લગતી હોય છે, જ્યારે વિચિત્રિત્ત્વા ક્રિયાની બાબતમાં હોય છે. ‘વિચિત્રિત્ત્વા એટલે મહાચારી મુનિઓની નિંદા,’ એવો ખીલે વિસ્તૃત પણ દીક્ષામાં છે.

૩. મૂળમાં ‘વગેરે’ એટલું વધારે છે. ‘વગેરે’ નો અર્થ એવો કરવો કે મન-વાળી-કાયા વડે એ ત્રણ, અને કરવું કરાવવું એ બે પ્રકારે મેળવવાથી જોડણી થશે સંભવે, તે બધા. જેમકે ૩-૨, ૨-૨, ૧-૨, ૧-૩, ૧-૧ વગેરે.

‘અધ્ય’ હિંસા એટલે જેમનામા હિંસાદિને લગતો જૈનશાસ્ત્ર જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર નથી તેવા અન્યધર્મીઓ પણ જેને હિંસા માને છે તે, એટલે કે જ ગમ જીવેની હિંસા અડી હિંસાદિબળને ન કરવા કે બીજા પાસે ન કરાવના એમ એ પ્રકાર જ લીધા છ, અતઃ ‘કાર્ધ’ને અનુભતિ પણ ન આપવી’ એવો ત્રીજો પ્રકાર નથી લીધો, કારણ કે, શુદ્ધધર્મીને ઊંચાઠાકરા તો હાથ જ અને તેઓ જે કાર્ધ હિંસા કરે તેમા તેની અનુભતિ ગણાય જ [૧૮]

અહિંસા હવે આપણ તે દરક નતનો વિગતવાર વિચાર કરીએ તેમા મૌથી પ્રથમ નત અહિંમા છે હિંમાના ફળરૂપે પાગળાપણુ, કોટિયાપણુ, કે દૂરિયાપણુ^૧ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, શુદ્ધિમાન પુરુષ નિરપરાધી જ ગમ પ્રાણીઓની હિંસાનો સંકટ પણ ન કરે પોતાની પેટે બધા પ્રાણીઓને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે એમ વિચારી, પોતાને ન ગમતી હિંમા બીજાઓ પ્રત્યે પણ ન આચરવી અહિંસાધર્મનું ગૃહ્ય મમજનાર મુમુક્ષુ ઉપાસક સ્થાવર જીવેની પણ નિર્દયક હિંમા ન કરવી પ્રાણી પોતાનું જનિત મચાવવા રાગ્ય પણ આપી દેછ, એના એ જીવિતનો વધ કરવાથી થતું પાપ, આખી પૃથ્વી નાનમા આપી દે તો પણ ન ધોઈ શકાય વાયુ, જળ અને તૃણ ખાઈને જીવનારા વનના નિરપરાધી પ્રાણીઓને મામને માટે મારનારા માણસમા અને ફતરામા

શો ફેર છે ? પોતાનું શરીર દાબથી કપાતાં પણ જે દુઃખી થઈ જાય છે, એવો માણસ નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીવ્ર શસ્ત્રો વડે મારી રીતે હતો છે ? પોતાના ક્ષણિક મુખને માટે કૂં શોધી બીજા પ્રાણીનો આખો જન્મ પૂરો કરી નાખે છે.' કોઈ માણસને 'તું મરી જ' એટલું કહેવા માત્રથી પણ દુઃખ થાય છે, તો પછી દારુણ શસ્ત્રો વડે તેને મારી જ નાખવામાં આવતો હોય, ત્યારે તેની ગી દશા થતી હશે ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કૂં ચિત્તવાળા મુખમ ? 'અને બ્રહ્મદત્તર એ એ ચક્રવર્તીઓ મનુષ્યોનો ધાત હરવાને કારણે માનમુ નરક પામ્યા માણસ કહો હોય, પામજો હોય કે કોઢિયો-પનિયો હોય તે મારો, પણ સર્વાંગમપૂર્ણ હોઈને હિંમાપગયણ હોય તે નહિ મારો. વિઘ્નની શાંતિને અર્થે કરેલી હિંસા પણ પરિણામે વિઘ્નકર જ થઈ પડે છે, તથા કુબાચાર માનીને કરેલી હિંમા પણ કુલનો વિનાશ કરનારી થાય છે. વંશપરંપરાથી આક્રમી આવેલી હિંસાને પણ જે તથા દે છે, તે કાવસૌકરિકના પુત્ર મુલમના જેવો પ્રશંભાપાત્ર થાય છે. ૩ માણસ હિંસાનો

૧. મુખમ ચક્રવર્તીની કથામાં પરશુરામનું આખું જૈન ચરિત્ર આવી જાય છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨. પરશુરામે સાત વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી હતી, તેના બદલામાં તેણે ૨૧ વાર પૃથ્વીને બ્રાહ્મણ પિનાની કરી નાખી હતી.

૨. બ્રહ્મદત્તની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૩.

૩. કાવસૌકરિક એક ખાટકી હતો. તેના મૃત્યુ બાદ મુલસને તેના કુટુંબીજનોને ખાટકીનો ધંધો કરવાનું કહ્યું.

ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તેનો ઇદ્રિયનિગ્રહ, દેવશુરુની ઉપામના, તથા દાન અધ્યયન અને તપ વગેરે શુભ કર્મો પણ નિષ્ફળ જાય છે. હિંસાપ્રધાન શાસ્ત્રો ઉપદેશનારા લોભાંધ નિર્દય લોકો મુગ્ધ ભુદ્ધિના વિશ્વાસુ લોકોને નરકના ભાગી કરે છે. તેઓ કહે છે, ‘અયંભૂએ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞ માટે સંભળ્યાં છે. યજ્ઞ જગતના કટ્યાણુ અર્થે છે, માટે યજ્ઞમાં કરેલી હિંસા હિંસા નથી. યજ્ઞને માટે હથેલીમાં પશુ, વનગ્ધપતિ, વ્રક્ષ, જનનરર, અને પક્ષીઓ ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે, મધુપર્કમાં, યજ્ઞમાં, તેમજ પિતૃઓનાં કે દેવોના કર્મોમાં પશુઓની હિંસા કરવી, પરંતુ બીજો નહિ. યજ્ઞાદિ નિમિત્તે પશુની હિંસા કરનારો વેદવિદ્ બ્રાહ્મણ પોતાને તેમજ તે પશુઓને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે.’ આ પ્રમાણે હિંસાનો ઉપદેશ કરનારું શાસ્ત્ર રચનારા કૂરકર્મી લોકો કયા નરકમાં જશે ? કારણ કે, તેઓ તો નાસ્તિકો કરતાં પણ વધુ નાસ્તિક છે. કહ્યું છે કે, ‘ચાર્વાક ગિયારો સારો, કારણ કે તે તો ઉધાડો નાસ્તિક છે; પરંતુ મોટે વેદ બોલતા જૈમિનિ તો તાપસના વેપમાં ગણ્યમ જ છે’

પરંતુ તેને પોતાના પિતાની દુર્દશા જોઈ હતી, અને તેને ખાતરી થઈ હતી કે પિતાની દુર્દશાનું કારણ તેનો હિંસક ધર્મો જ હતો તેથી તે કેમેય કચલ ન થયો. ત્યારે તેના કુટુંબી તેને કહેવા લાગ્યા કે, તારા પાપમાં અમે બાનીદાર થઈશું, તો પછી તારો શો વાલો છે ? ત્યારે સુલભે એક કુઠાડો પોતાની જ ધર્મ માંયો અને તેની વેદના સમાઓને વહેલી લેવા કહ્યું. પણ કોઈ તેમ કરી શક્યું નહિ.

૧. એક ક્રિયાવિરોધ, તેમાં જાયનો વધ કરવાનો હોય છે.

દેવોને બલિ આપવાને બદલે કે યજ્ઞને બદલે જે કુંડો તોડે
 હવેને હણે છે, તેઓ ઘોર દુર્ગતિને પામે છે. શમ, શીલ
 અને દયામૂલક જગતકલ્યાણકારી ધર્મને સહ, મંદબુદ્ધિ
 લોકોએ હિંસાને જ ધર્મ દર્શાવી છે, એ કેવી નવાઈની વાત
 છે? રમૂતિઓમાં કહ્યું છે કે, “તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી,
 કે જમળ વિધિસર પિતરોને આપવામાં આવે તો તેમને
 એક મહિના મુખી તૃપ્તિ થાય છે; માછલીના માંસથી એ
 મહિના, હળુના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર
 મહિના, પક્ષીના માંસથી પાંચ મહિના, બકરાના માંસથી છ
 મહિના, ‘મૃપત’ મૃગના માંસથી સાત મહિના, ‘એણુ’ મૃગના
 માંસથી આઠ મહિના, રુગ્વ મૃગના માંસથી નવ મહિના,
 વગહ અને પાડાના માંસથી દશ મહિના, સસલા તથા
 કાચાના માંસથી અગિયાર મહિના, માયના દૂધ અને
 પાયમથી એક વર્ષ, તથા ઘરડા બકરાના માંસથી ચાર વર્ષ
 મુખી તૃપ્તિ થાય છે.” આવાં આવાં રમૂતિવાક્ય અનુસાર
 જે મૂઠો પિતૃઓની તૃપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, તેઓની
 પોતાની પણ દુર્ગતિ થાય છે. જે માણસ અન્ય
 જૂતપ્રાણીઓને અભયદાન આપે છે, તેને જ તેમના તરફથી
 ભય રહેતો નથી. એવો નિયમ છે કે, ‘જેવું આપો તેવું
 પામો.’ ધનુષ્યધારી (શંકર), દંડધારી (યમ), ચક્ર તથા
 અસિધારી (વિષ્ણુ), શલધારી (શિવ), અને શક્તિધારી
 (કુમાર) વગેરે દેવો હિંમક હોવા છતાં તેમને દેવબુદ્ધિથી પૂજવામાં
 આવે છે, એ ભારે દુઃખની વાત છે. અહિંસા માતાની
 પેદે મર્વ જૂતોની હિતકારિણી છે; અહિંસા જ સંમારકથી
 મરુજૂમિમાં અમૃતનદી છે; અહિંસા દુઃખરૂપી દાવાગ્નિને શાંત

કરનાર વરસતી વાદળા છે; અને અહિંસા જ સંસારરૂપી રોગથી પીડિત શોકોને મારે પરમ ઔષધિ છે. દીર્ઘ આયુષ્ય, પરમ રૂપ, આરોગ્ય અને પ્રશંસા, એ બધાં અહિંસાનાં જ ફળ છે. વધારે શું કહીએ ? અહિંસા સર્વ કામનાઓ પૂરી કરનારી છે. [૧૯-૫૨]

અહિંસાને લગતા બીજા કેટલાક શ્લોકો ટીકામાં છે, તે આ પ્રમાણે : બીજાના દેહના નાશની ખેડે, બીજાને કાંઈ દુઃખ દેવું કે, તેને માનસિક ક્લેશ કે વેદના કરાવવાં એ પણ હિંસા જ છે. બ્રાહ્મી પ્રમાદથી બીજાની જે હિંસા કરે છે, તેને જ્ઞાનીઓએ મંસારનું મૂળ કહેલી છે. જે પ્રમાદી છે, તેના વડે કોઈના શરીરનો નાશ ન થાય તો પણ તેને હિંસાનું પાપ ચોક્કસ લાગે છે. પરંતુ જે અપ્રમાદી છે, તેના વડે કોઈના શરીરનો નાશ થાય, તો પણ તેને હિંસાનું પાપ લાગતું નથી. કેટલાક એવું કહે છે કે, હિંસક બ્રાહ્મીઓનો નાશ કરવામાં પાપ નથી; કારણ કે, એક હિંસક બ્રાહ્મીને મારવાથી તેને હાથે મરનારાં અનેક બ્રાહ્મીઓનું રક્ષણ થાય છે ! પણ તે ખોટું છે. કારણ કે, જગતમાં હિંસક નહિ એવું કોણ છે ? ઉપરાંત, ધર્મનું મૂળ અહિંસા છે; હિંસા કર્યાથી ધર્મ ગા રીતે પ્રાપ્ત થાય ? કારણ કે, હિંસા પોતે જ પાપનું કારણ છે; એટલે હિંસા પાપને દૂર કરી રીતે કરી શકે ? કેટલાક એમ કહે છે કે, દુઃખીઓને મારવામાં દોષ નથી; કારણ કે, તેમ કરવાથી દુઃખી હવે દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે ! પરંતુ તે માન્યતા

પણ ભૂલબરેલી છે. કારણ કે, એવી રીતે મારેલાં તે પ્રાણીઓ આ દુઃખમાંથી છૂટી નરકમાં તેથી પણ વધારે દુઃખ નહિ પામે તેની મી ખાતરી? વળી એ દલીલથી તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, મુખી શોકોને મારવામાં જ પુણ્ય છે; કારણ કે, તેઓ જેટલું વધારે જીવશે તેટલું વધારે પાપ કરશે! માટે એવાં બધા કુવચનોનો ત્યાગ કરવો. જેઓ દેહથી ભિન્ન જીવ જ નથી માનતા, કે જેઓ તે બંનેનો એકાંતિક બેદ મારે છે, તેમને મતે હિંમત જેવી વસ્તુ જ મંભવતી નથી. પરંતુ, ‘જીવ શરીરથી ભિન્ન છે, અને અભિન્ન પણ છે,’ એ મત જ વિચારથી મમજી શકાય નેવો છે તેમજ ન્વીકારવા યોગ્ય પણ છે.

સત્ય અમત્યના ફળરૂપે મૂંગાપણુ, તોતડા-પણુ તેમજ મુખના વિવિધ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, માણસે અસત્યનો ત્યાગ કરવો. સ્થૂલ અસત્ય પાંચ પ્રકારનું છે : કન્યા વિપયક, ગાય વિપયક, ભૂમિ વિપયક, ધાપણુ વિપયક, અને ખોટી માક્ષી વિપયક.^૧ કારણ કે, એ બધું શોકથી વિરુદ્ધ છે, વિશ્વાસનો ધાત

૧. ‘કન્યાવિપયક અસત્ય’ એટલે કે, કન્યા નાની હોય તો પણ મોટી કહેવી, દૂધણવાળી ક્ષોય છતાં નિર્દોષ કહેવી વગેરે. ‘ગાયવિપયક અસત્ય’ એટલે કે, ગાય કે કોઈ જનવરને હોય તેનાથી સારું કહેવું કે ખરાબ કહેવું, તથા પોતાનું ન હોય છતાં પોતાનું કહેવું વગેરે. પછીના પ્રકારો સમન્વય તેવા છે.

કરવાડપ છે, અને ધર્મથી ઊલટું છે. અસત્યથી આ લોકમાં નિંદા. અને હલકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પરલોકમાં અધોગતિ થાય છે. જે વસ્તુ પોતે જાણતા ન હોઈએ, કે જેમાં આપણને શંકા હોય, એવી જાગ્યતમાં પ્રમાદથી પણ બુદ્ધિમાને અસત્ય ન બોલવું. હોય તેને છુપાવવું, ન હોય તેને ઊભું કરવું, હોય તેનાથી જુદું કહેવું, કાઈને મદોષ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવું, કાઈને અગ્રિમ વચન કહેવું, કાઈને ગાળ બાંડવી. વગેરે અસત્ય વચનોથી, વટાણિયા વડે જેમ મોટાં ઝાડ ભાગી પડે, તેમ કલ્યાણ અથવા શ્રેય નાશ પામે છે. કુપ્રમ કરવાથી જેમ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અસત્ય બોલવાથી વેર, વિરોધ, વિપાદ, પત્રાત્તાપ, અવિશ્વાસ, અવમાન વગેરે કયા કયા દોષો નથી ઉત્પન્નતા ? અસત્ય બોલવાથી જીવોને નિગોદ^૧, પશુ કે નરક યોગિ પ્રાપ્ત થાય છે. બચથી કે બીજાના આગ્રહથી પણ જૂઠું ન બોલવું. કાલિકાચાર્યને દુરાત્મા દત્ત રાજાએ યજ્ઞનું ફળ પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે રાજાની ખીક વિના મીઠું કહી દીધું કે, 'નરક' પડી રાજાએ તેમને કેદમાં નંખાવ્યા, અને તે તેમને મારી પણ નંખાવત; છતાં આચાર્ય જૂઠું ન બોલ્યા. પરંતુ વસ્તુ રાજા પોતાની ગુરુપત્નીના આગ્રહથી નારદ અને પર્વતના વિવાદમાં જૂઠું બોલ્યો તેથી નરક પામ્યો. વળી માયુ

૧. નિગોદ એટલે અનંતકાયિક જીવો. તેવા અનંત જીવોનું એક જૂથ હોય છે; તથા તે જઘાની પોપણુ અને આમપ્રશામની ક્રિયા સદિયારી હોય છે. તેઓ અતિ દુઃખી મનાય છે.

૨. આ વાર્તા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

પણ પારકાને પીડા કરનારું વચન ન બોલવું; કારણ કે, કૌશિક તાપસે પાર્થીએને મુંગનું ટાળું ક્યાં ગયું છે તે બતાવીને નરકગતિ વહેરી લીધી. વળી, થોડુંક પણ જાણું બોલવાથી શૈરવાદિ નરકમાં જવું પડે છે, તો જિનભગવાનની વાણીને વિપરીત રીતે^૧ કહેનારાની શી દશા થવાની હશે! સત્ય એ સર્વ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું મૂળ છે. જેઓ સત્ય જ બોલે છે, તેમની ચરણરજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. જેઓ મહાધનરૂપ સત્યવ્રત ધારણ કરી, અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, તેમને ભૂત-પ્રેત-નાગ વગેરે કાઈ કરી શકતાં નથી. [૫૩-૬૪]

આ જ વિષયને સગતા બીજા પણ ફેટલાક શ્લોકો દીકામાં છે અહિંસારૂપ તજાવને અન્ય વ્રતો પાળરૂપ છે. તેમથી સત્યનો ભંગ થતાં આખી પાળ તૂટી જઈ બધું નાશ પામે છે. સત્ય બધાં ભૂતોનું ઉપકારક છે. જુદિમાને સત્ય જ બોલવું અથવાં સર્વાર્થ-સાધક મૌનનું અવલંબન કરવું. કોઈ પૂછે તો પણ વૈરનું કારણ, ભર્મબેદી. કર્કશ, શંકારૂપદ, હિંસ્ર, કે અમૂયાયુક્ત વચન ન બોલવું. પરંતુ, ધર્મનો ધ્વંસ થતો હોય, ક્રિયાનો સ્રોપ થતો હોય કે પોતાના સિદ્ધાંતના અર્થનો નાશ થતો હોય, તો પૂછ્યા વિના પણ શક્તિ હોય તો તેનો નિષેધ કરવો. મોટી જટા ધારણ કરતો હોય, મુંડન કરાવતો હોય, નમ્ર રહેતો

૧. હોય તેનાથી ભલેટો અર્થ કરીને કહેવું; કે સાચો અર્થ દબાવી રાખવો તે.

હોય, ચીનર ધારણ કરતો હોય કે તપસ્વી હોય, તોપણ તે જૂઠું બોયે, તો અંત્યજ કરતાં પણ વધુ નિંદ્રા બને. એક તરફ અસત્યથી થતું પાપ મૂકે અને બીજી તરફ બીજા બધાં પાપ મૂકે, તો પણ અસત્યવાળું. પડ્યું જ બારે થાય. વ્યભિચારી કે ચોરનો તો કંઈક ઉપાય છે; પણ જૂઠું બોલનાર માટે કંઈ જ ઉપાય નથી.

અસ્તેય ચોરીના ફળરૂપે દુર્ભાગ્ય, ગુલામી, દાસત્વ, અંગછેદ, અને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, શુદ્ધિમાને મૂલ ચોરીનો ત્યાગ કરવો.

કાઈનું પડી ગયેલું, બુલાઈ ગયેલું, ખોવાઈ ગયેલું, માલિકની પોતાની પામેલું, કાઈએ આપણે ત્યાં ચાપણ તરીકે મૂકેલું, કે કાઈએ છુપાવીને મંદિરેલું એવું જે કાંઈ પારકું છે, તેને શુદ્ધિમાન તેની પરવાનગી વિના ન લે. [૬૫-૬]

જે માણસ પારકાનું ધન ચોરે છે, તે તેનો આ શોક, પરશોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોરે છે. કાઈને જાનથી મારીએ તો તે એકલાને એક ક્ષણ દુઃખ થાય છે, પરંતુ કાઈનું ધન ચોરી લઈએ ત્યારે તો તેને તેમજ તેનાં પુત્ર-પૌત્રાદિને યાવજીવન દુઃખ થાય છે. [૬૭-૮]

ચોરીનું ફળ આ શોકમાં જ વધ-અધનાદિરૂપે મળે છે; અને પરચોકમાં પણ નરકવેદનારૂપે મળે છે. ચોર માણસ દિવસે કે રાતે, ગ્રંથતાં કે જાગતાં રાત્રી બોંકાયું હોય તેમ કદાપિ સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી. ચોરનાં સગાંવહાલાં, મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, ભાઈ, બાપ વગેરે મ્હેંચની પેડે તેનો

જરા પણ સંસર્ગ કરતાં નથી.^૧ રાગઓ તો ઓગાં દોષ તો પણ ઓગાં મંડિકની^૨ પેઠે શિક્ષા કરે છે. કાર્મ ચોર દોષ છતાં ચોરી છોડી દે, તો રીહિણેય^૨ની પેઠે સ્વર્ગગામી થાય છે. ખીમ્તનું સર્વસ્વ હરવાની વાત તો દૂર રહી; માણસે તો ખીમ્તએ ન આપેલું તણખલું પણ ન લેવું જોઈએ. જોએ ચોરી કરવામાંથી નિવૃત્ત થયા છે, તેવા શુદ્ધિચિત્તવાળાઓ પાસે લક્ષ્મી પોને સ્વયંવરા થઈને આવે છે. જોએ અન્નયત્ત પાળે છે, તેમના અનર્થો દૂર થાય છે, તેમની પ્રશંસા થાય છે, અને તેમને સ્વર્ગ જોવાં મુખે પ્રગટ રીતે આવી મળે છે. [૬૬-૭૫]

બ્રહ્મચર્ય અશ્રમચર્યના ફળરૂપે પંદત્વ, તથા ઇન્દ્રિયહંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વપત્નીમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું તથા પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. આરંભમાં જ મનોહર, પરંતુ પરિણામે

૧. કારણકે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી, તથા શુરુની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર એ મોટા પાપની પેઠે તે પાપ કરનારનો જ સર્ગ પણ મહાપાપરૂપ ગણાય છે. ઉપરાંત રાગનો ભય પણ ખરો જ. કારણકે, રાગનીતિમાં ચોર ઉપરાંત ચોરી કરાવનાર, તેનો મહાદક્ષાર, તેનો ભેદ જાણનાર, તેનો માલ વેચાતો લેનાર, તથા તેને ધ્યાન તેમ જ ખાવાનું આપનાર પણ ચોર જ ગણાય છે. —દીક્ષા.

૨. મંડિક અને રીહિણેયની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતિ ટિપ્પણ નં. ૫.

કિંપાકટક્ષનાં કળની પડે અતિ દારુણ એવા મૈથુનને કેાણુ
મેવે ? મૈથુનથી કંપ, સ્વેદ, શ્રમ, મૂર્છા, ભ્રમ, ઝ્વાનિ,
બલક્ષય, ક્ષયરોગ વગેરે રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીની
યોનિમાં અતિ મૂક્ષ્મ જંતુઓના સમૂહો હોય છે, તે મૈથુન
વખતે નાશ પામે છે. વાત્સ્યાયને પણ કહ્યું છે કે,
“સોહીમાંથી પેદા થતા તથા મૃદુ, મધ્યમ કે ઉત્તમ
શક્તિવાળા મૂક્ષ્મ જંતુઓ યોનિમાર્ગમાં પોતાની શક્તિને
અનુરૂપ ખજવાળ પેદા કરે છે.” જે માણસ સ્ત્રીમંભોગથી
પોતાના કામગ્યરનો ઉપાય કરવા ચાહે છે, તે અગ્નિને ઘીની
આદુતિ વડે હોલવવા ઇચ્છે છે. તપેથી શ્લેષ્માનો સ્થંભ
આલિંગવો સારો; પરંતુ નરકના દારૂપ મૈથુન સેવ્યું સારું
નહિ. ગમે તેવો સત્પુરુષ હોય, પરંતુ તેના હૃદયમાં જે
સ્ત્રીભોગની કામના જગી, તો તેના હૃદયમાંથી બધા ઉત્તમ
ગુણો દેશનિકાલ થયા જાયલા. માયાશીલતા, કૂરતા,
અંચળતા, કુશીલતા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક રીતે જ
કામવાસનાની^૧ સાથે રહેનારા છે. અપાર મહાસાગરનો
પાર પામવો મેંભવિત છે, પરંતુ પ્રકૃતિથી જ વક એવી
કામવામનાનાં દુશ્વરિત્રાનો પાર પામવો સહેલો નથી.
કામવાસના પતિ, પુત્ર, પિતા, બાઈ વગેરેનો સંબંધ જોયા
વિના અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેમજ જીવના જોખમમાં
પણ ઉતારે છે. કામવાસના સંસારનું ખીજ છે, નરક-
માર્ગની દીપિકા છે, શોકનું મૂળ છે, કંકાસની જડ છે, અને
દુઃખની ખાણ છે. [૭૬-૮૭]

૧. મૂળમાં બધે ‘સ્ત્રી’ છે.

કામવાસનાને વશ બની જેઓ વેશ્યાગમન^૧ કરે છે, તેમના દુઃખનો તો પાર જ રહેતો નથી. કારણ કે, વેશ્યાઓના મનમાં જુદું હોય છે, વાણીમાં જુદું હોય છે. અને ક્રિયામાં જુદું હોય છે. તેઓ કેમ કરીને કામને પણ સુખનો હેતુ યર્થ શકે? અનેક ગ્રાણીઓના માંસ અને મદિરાથી ખરડાયેલા તથા અનેક જરપુરુષોથી સુખાયેલા વેશ્યાના સુખને એંઠા બોજનની પેઠે કાણે સુખે કે કામને તેને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હોય, છતાં તેની પામેથી બધું ખાલી થઈ જાય ત્યારે તેનું પહેરેલું કપડું પણ ખેંચી લેવાની વેશ્યા દાનત કરે છે. ખરાબ સોજતવાળો તથા વેશ્યાને વશ થયેલો કામી પુરુષ દેવ, ગુરુ કે મિત્રબાંધવોને જરા પણ માનતો નથી. ગણિકાઓ ધનની આકાંક્ષાથી કાઢિયાને પણ કામદેવ જેવો કહી તેના પ્રત્યે કૃત્રિમ નોહ દાખવે છે. એવી નિઃસ્નેહ ગણિકાઓને કાલ્યા માણ્યમે હંમેશ લાગવી. [૮૮-૯૨]

ઉપાસકે તો પોતાની સ્ત્રીને પણ આમકિતપૂર્વક ન સેવવી જોઈએ, તો પછી સર્વ પાપોના મૂળરૂપ પરસ્ત્રીઓની તો વાત જ શી? જે નિર્લજ્જ સ્ત્રી પોતાના પતિને તથા ઉપપતિને ભંજે છે, તે ચંચળ ચિત્તવાળા પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો? કસાઈખાનાની પાસે જીભેલાં પશુને જેમ કસાથી જરા પણ આનંદ થતો નથી, તેમ ખીકથી આકુલ ચિત્તવાળા તથા ગમે તેવી જગામાં ગયેલા જરને પરસ્ત્રીમાં જરા પણ આનંદ મળતો નથી. પરસ્ત્રીગમનમાં શુવનું જોખમ છે. તે

૧. મૂળમાં તેને માટે 'સાધારણ સ્ત્રી' શબ્દ છે.

પરમ વેરનું કારણ છે, તથા બંને લોકથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીગમન કરનારાનું આ લોકમાં સર્વસ્વ હરી શેવામાં આવે છે, તેને બંધનમાં નાખવામાં આવે છે અને તેનો અવયવ કાપી નાખવામાં આવે છે. મર્યા પછી પણ તેને ઘેર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાની સ્ત્રીના રક્ષણ માટે નિરંતર યતન કરતો માણસ પોતાનું દુઃખ સમજી પરસ્ત્રીગમન કેમ કરે? જોણે પોતાના પરાક્રમથી આપ્તા વિશ્વને વ્યાપ્ત કર્યું હતું, તેવો દશગ્રીય રાવણ? પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છામાત્રથી કુળનો ક્ષય તથા નરકગતિને પામ્યો. પરસ્ત્રી ગમે તેવા લાવણ્યવાળા હોય, મર્વ સૌંદર્યનું સ્થાન હોય, તથા વિવિધ કલાઓમાં કુશલ હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીના સાન્નિધ્યમાં પોતાની મનોવૃત્તિને જરા પણ મલિન ન થવા દેનાર સુદર્શનની^૨ શી રતુતિ કરીએ? તેના વડે ખરેખર જૈન ધર્મ શોભા પામ્યો છે. ઐશ્વર્યમાં મોટો રાજરાજેશ્વર હોય, તથા રૂપમાં કામદેવ સમાન હોય, છતાં સીતાએ રાવણને તજ્યો તેમ સ્ત્રીએ પરપુરુષને તજવો. પર-સ્ત્રીપુરુષમાં આસક્ત એવાં સ્ત્રીપુરુષને ભવે ભવે નપુંસકતા, પશુતા, અને દુર્ભાગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૬૩-૧૦૩]

૧. રામાયણની કથા ચોટાક જૈન ફેરફારો સાથે હેમચંદ્રાચાર્યે દીક્રામાં આપી છે, તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. સુદર્શનની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

ચારિત્રનું પ્રાણુભૂત તથા પરમહ — મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ એવું બ્રહ્મચર્ય આચરીને મનુષ્ય પૂજ્યો વડે પણ પૂજ્ય છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનારા મનુષ્યો દીર્ઘાયુષી, મુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ બાંધાવાળા, તેજસ્વી તેમજ મહાવીર્યવાન થાય છે. માટે મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યનું મેવન કરવા તત્પર રહેવું. [૧૦૪-૫]

અપરિગ્રહ

પરિગ્રહ એટલે મંગ અથવા આસક્તિ.

આસક્તિને કારણે અમંતોષ, અવિશ્વાસ

અને દુઃખના કારણરૂપ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, તેનું નિયંત્રણ કરવું. જેમ અતિશય ભાર ભરવાથી વહાણ ડૂબી જાય છે, તેમ અતિ પરિગ્રહથી પ્રાણી ભવ-માગરમાં ડૂબી જાય છે. પરિગ્રહમાં પુરુષાર્થસાધક આણું જેટલો પણ ગુણ નથી, પરંતુ પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો ઉધાડા છે. મંગ અથવા આસક્તિને કારણે પહેલાં ન હોય તેવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષો ઉદ્ભવે છે, તથા મુનિનું ચિત્ત પણ ચલિત થઈ જાય છે. મંસારનું મૂળ કારણ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણ પરિગ્રહ છે. માટે, ઉપાસકે અને તેટલો અલ્પ પરિગ્રહ કરવો. મંગ અથવા આસક્તિને વશ થયેલા માણસનું સંયમરૂપી ધન વિપયોરૂપી ચોરો લૂંટી જાય છે, તેને કામરૂપી અગ્નિ બાળે છે; અને સ્ત્રીઓરૂપી પારધીઓ તેને બાંધી લે છે. તૃષ્ણા એવી દુષ્પૂર છે કે, સગરને^૧ ૬૦,૦૦૦ પુત્રોથી પણ તૃપ્તિ ન

૧. સગરની વાતના જ્ઞેન રૂપાંતર માટે જુઓ. પુસ્તકને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

થઈ, કુચિકર્ણને^૧ વિપુલ ગોઘનથી, તિલક ગ્રેહને^૨ પુષ્કળ ધાન્યથી અને નદરાજને^૩ સુવર્ણના ઢગલાઓથી પણ મનોપ ન થયો. પરિમલકપી વળગાડવાળા યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને જ્ઞાનનાળી શમરૂપી સામ્રાજ્યની સપત્તિને તથા દે છે અમયકુમાર^૪ જેવા સતોષી માણસને જે સુખ છે, તે અમતોષી ઇંદ્ર કે ચક્રવર્તિને પણ નથી. જેને મતોપ છે, તેને બધા નિધિઓ વરસા છે, કામધેનુ ગાય તેનું અનુસરણ કરે છે, અને બધા દેવો તેના દાસ બને છે

દીકામા પરિમલકને લગતા નીચેના વધુ શ્લોકો આપ્યા છે ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપ, બીજી ધાતુઓ, ખેતર, ઘર, ખેપગા અને ચોપગા — એ ત્રવ બાહ્ય

૧ કુચિકર્ણની કથામા બીજે કાઈ વિરોધ નથી તિલક રોકે દુકાળના વખતમા ભાવ ઉપજવવા અતિશય ધાન્ય લેશુ -યાં કથું, પણ પછી અતિગય વરસાદ પડવાથી તે બધુ નષ્ટ થઈ જતા, હાલ્ય ફાટી જવાથી તે મરી ગયો અને નરકે ગયો

૨. નદ રાજને ધનનો એટલો બધો લોભ હતો કે, તેણે પ્રભને વિવિધ ક્ષેત્રો નાખી નાખીને ચૂસી લીધી, પરંતુ તેને તેથી વૃદ્ધિ ન થઈ ઉલટ, રોગથી ઘેરબંધને મરતી વખતે એ બધુ ધન બીજને મળશે એવી હાથહાથ કરતો તે દુઃખતિ પામ્યા, એવી કથા છે.

૩ તે રાજગૃહના રાજા એણિકનો પુત્ર હતો તેણે અવતિના રાજા ચક્રવર્તીને જીલ્લિબગથી હરાવી પિતાને વગ કર્યો હતો પોતાની ઉલટની અવસ્થામા એણિક રાજાએ તેને રાજગાદી આપવા માગી, પણ તેણે સસારજયમાથી અથવા તથા સાચુ સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી

ચારિત્રનું પ્રાણજૂત તથા પરચલ — મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ એવું બ્રહ્મચર્ય આચરીને મનુષ્ય પૂજ્યો વડે પણ પૂજ્ય છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનારા મનુષ્યો દીર્ઘાયુષી, મુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ બાંધાવાળા, તેજસ્વી તેમજ મહાવીર્યવાન થાય છે. માટે મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યનું મેવન કરવા તત્પર રહેવું. [૧૦૪-૫]

અપરિગ્રહ

પરિગ્રહ એટલે મંગ અથવા આમકિત.

આસક્તિને કારણે અમનોપ, અવિશ્વામ

અને દુઃખના કારણરૂપ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, તેનું નિયંત્રણ કરવું. જેમ અતિશય ભાર ભરવાથી વહાણ ફૂંખી જાય છે, તેમ અતિ પરિગ્રહથી પ્રાણી ભવ-માગરમાં ફૂંખી જાય છે. પરિગ્રહમાં પુરુષાર્થસાધક આજ્ઞા જોડેલો પણ ગુણ નથી, પરંતુ પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો ઉધાડા છે. મંગ અથવા આસક્તિને કારણે પહેલાં ન હોય તેવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષો ઉદ્ભવે છે, તથા મુનિનું ચિત્ત પણ ચક્ષિત થઈ જાય છે. મંમારનું મૂળ કારણ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણ પરિગ્રહ છે. માટે, ઉપાસકે બને તેટલો અલ્પ પરિગ્રહ કરવો. મંગ અથવા આસક્તિને વશ થયેલા માણસનું સંયમરૂપી ધન વિપયોરૂપી ચોરો લૂંટી જાય છે, તેને કામરૂપી અગ્નિ બાળે છે; અને આંશોરૂપી પારશીઓ તેને બાંધી લે છે. તૃષ્ણા એવી દુઃપૂર છે કે, સગરને^૧ ૬૦,૦૦૦ પુત્રોથી પણ તૃપ્તિ ન

૧. સગરની વાતના જૈન રૂપાંતર માટે જુઓ. પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

યર્ષ; કુચિકલ્પને^૧ વિપુલ ગોધનથી, તિલક શેડને^૨ પુષ્કળ ધાન્યથી અને નદરાજને^૩ સુવર્ણના ઢગલાઓથી પણ મંત્રાપ ન થયો. પરિમહર્ષી વજ્રગાડવાળા યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને જ્ઞાનવાળી શમરૂપી સામ્રાજ્યની સંપત્તિને તથા દે છે. અભયકુમાર^૪ જેવા સતોષી આણસને જે મુખ છે, તે અમંતોષી ઇંદ્ર કે મહાવર્ત્તનિ પણ નથી. જેને મંત્રોપ છે, તેને બધા નિધિઓ વશમાં છે; કામધેનુ ગાય તેનું અનુમરણ કરે છે; અને બધા દેવો તેના દાસ બને છે.

દીકામાં પરિમહર્ષને લગતા નીચેના વધુ શ્લોકો આપ્યા છે : ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, ઉપું, ખીંચ ધાતુઓ, ખેતર, ધર, ખેપગાં અને ચોપગાં — એ નવ બાજ્ય

૧. કુચિકલ્પની કથામાં બીજાં કાઈ વિશેષ નથી, તિલક શેડે દુહાળના વખતમાં બાવ ઉપલબ્ધા અતિગય ધાન્ય ભેગું કર્યા હયું; પણ પછી અતિગય વગસાઈ પડવાથી તે બધું નષ્ટ થઈ જતાં, હૃદય ફાટી જવાથી તે મરી ગયો અને તરફે ગયો.

૨. નંદ રાજને ધનનો એટલો બધો સોભા હતો કે, તેણે પ્રભને વિવિધ દરો નાખી નાખીને ચૂસી લીધી; પરંતુ તેને તેથી તૃપ્તિ ન થઈ. છેવટે, રોગોથી મર્યાદાને મરતી વખતે એ બધું ધન બીજાને મળશે એવી હાથહાથ દરનો તે દુર્ગતિ પામ્યા, એવી કથા છે.

૩. તે રાજગૃહના રાજા એણિકનો પુત્ર હતો. તેણે અવનિના ગાલ ચંદ્રપ્રદીપતને ભુદ્ધિબગથી હરાવી પિતાને વશ કર્યાં હતાં. ચોનાની છેવટની અવસ્થામાં એણિક રાજાએ તેને રાજગારી આપવા માંડી, પણ તેણે સંસારભયમાંથી બચવા તથા સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી.

પરિગ્રહ છે; તથા રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ગ્રોહ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, બય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીની પુરુષની કે બાનીની કામના, અને મિથ્યાત્વ — એ સૌંદર્ય આંતર પરિગ્રહો છે. આજ પરિગ્રહથી આંતર પરિગ્રહો પ્રકુલિત થાય છે. વૈરાગ્ય વગેરેએ ગમે તેટલી ઊંડી જડ ધાત્રી હોય, પણ પરિગ્રહ તેને નિર્મળ કરી નાખે છે. પરિગ્રહી હોઈને જે મોક્ષની કામના કરે છે, તે લોહના હોડકાથી સમુદ્ર તરવાની ઇચ્છા કરે છે. જે આજ પરિગ્રહો નથી ટાળી શકે, તે અંદરના અજવાન પરિગ્રહોને કેમ કરીને છતવાતા હતા ?

૩

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી - ૨

૧

તથા ગુણવ્રતોઃ ગુણવ્રત એટલે ગૃહસ્થનાં આહુવ્રતોને

૧. દિગ્વિરતિ ગુણકારક — ઉપયોગી — એવાં વ્રત.

પ્રથમ ગુણવ્રત 'દિગ્વિરતિ' છે.

દિગ્વિરતિ એટલે દશે દિશાઓમાં અમુક ક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવાની મર્યાદા નક્કી કરવી તે. ગૃહસ્થ તપેલા સોદાના ગોળા જેવો છે; તે દર્શનાં આરંભ અને પરિબ્રહ્મ-યુક્ત રહેતો હોવાથી ત્યાં ત્યાં જાય છે, ખાય છે, સૂવે છે કે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં જીવહિંસા કરે જ છે. પરંતુ, તે પૌતાની પ્રવૃત્તિને દિશાઓની અપેક્ષાએ મર્યાદિત કરે, તો તેટલા ભાગથી બહાર જીવહિંસાદિ પાપ તેનાથી થતાં અટકે. જે માણસ 'દિગ્વિરતિ' વ્રત લે છે, તે આખા જગતનું આક્રમણ કરવા ધસતા સોબસમુદ્રનો ગણે કે નિરોધ કરે છે. [૧-૩]

૨. ભોગોપભોગ- બીજું ગુણવ્રત 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય છે. એક જ વાર ભોગવી શકાય તેવા અન્ન, માત્સ્ય વગેરે પદાર્થો 'ભોગ' કહેવાય છે; અને વારંવાર ભોગવી શકાય તેવા ઘર, શયન, આસન વગેરે પદાર્થો 'ઉપભોગ' કહેવાય છે. તે બધા ભોગોપભોગના પદાર્થોનું પરિમાણ નક્કી કરવું તે 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય. તેમાં પણ મમજવાનું એ કે, ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થોનું જ પરિમાણ નક્કી કરવાનું હોય છે; પરંતુ ભોગવવાને અયોગ્ય પદાર્થોનો તો ત્યાગ જ કરવાનો હોય છે. તેવા ત્યાગવા યોગ્ય પદાર્થો આ પ્રમાણે છે મઘ, મામ, માખણ, મધ, ઉંખરો વગેરે પાચ વૃક્ષના ફળ, જેમા અનત જીવો હોય છે તેવા કંદ વગેરે, જેના ગુણદોષની ખબર નથી તેવાં અજ્ઞાત ફળ, ગત્રીભોજન, કાચા દહીંવાણું કડોળ, વામી અન્ન, જે દિવસ ચર્મ ગયેલું દહીં, અને કોલી ગયેલું અન્ન. [૪-૭]

મઘત્યાગ જેમ, શુદ્ધિમાનોમાં ત્રેષ્ઠ પુરુષ પણ દુભાંગી હોય, તો તેની સ્ત્રી તેની પામેથી ચાલી જાય છે, તેમ મદિરા પીનારા પામેથી તેની શુદ્ધિ દૂર ચાલી જાય છે. દારૂ પીને ભાન જૂલેલા લોકોને મા-ખહેનનો, પોતાના-પારકાનો, કે શેઠ-નોકરનો ખ્યાલ રહેતો નથી. મુડદાની પેડે ચકલામાં આઘોટતા દારૂડિયાના ઉઘાડા મોંમાં ફતરાં મૂતરી જાય છે. ધોરી રસ્તામાં પણ તે ભાન જૂલી નાગો આઘોટે છે, તથા પોતાની છપી વાત પણ લહેરથી કહી દે છે. ગમે તેવું મુંઢર ચિત્ર હોય તો પણ જેમ ઉપર

મેમ ચોપડવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દાઝ પીનારની કાતિ, કીર્તિ, મતિ અને શ્રી નામ પામી જાય છે. જાણે ભૂત વળગ્યું હોય તેમ તે ધૂણે છે, શોકમગ્ન થઈ ગયો હોય તેમ તે રાડો પાડે છે; તથા દાહજ્વર ઊપજ્યો હોય તેમ જમીન ઉપર આઝોટે છે. દાઝ હળાહળ ઝેર જેવો છે : તે અંગેને શિથિલ કરી નાખે છે, ઇદ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે, અને ભારે ધેનમાં નાખી દે છે ધામનો ઢગલો જેમ અગ્નિના તણુખામાત્રથી સળગી જાય. તેમ મલ્લથી વિવેક, મયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા નાશ પામે છે મલ્લ એ ચોરી વ્યભિચાર વગેરે દોષોનું તથા વધ બધનાદિ વિપત્તિઓનું કારણ છે. માટે રોગી જેમ કુપથ્યથી દૂર ગઢે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર ગઢેલું [૮-૧૭]

મામત્યાગ

પ્રાણીઓના પ્રાણ હરીને જે મામ

ખાવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ધર્મરૂપી

વૃક્ષનું ફ્યાફી મૂળ ઉખેડી નાખે છે રોજ માંમ ખાઈને

જે દયા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે બળતા અગ્નિમાં વેલ

રોપવાને ઇચ્છે છે મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીનો વધ

કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માંમ વેચનાર, તેને

ખરીદનાર, તેને રાંધનાર, તેને પીગમનાર તથા તેને ખાનાર,

એ બધા સરખા જ હિમક છે. ખરી રીતે તો જેઓ

પોતાના માંમની પુષ્ટિને અર્થે બીજાનું માંસ ખાય છે, તેઓ

જ સાચા હિમક છે, કારણ કે કોઈ માંસ ન ખાતું હોય,

તો કોઈ પ્રાણીને મારે જ નહિ. પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના

માંમ ઉત્પન્ન જ થતું નથી, તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને

૨. ભોગોપભોગ-
 માન જીન્તું ગુણવ્રત 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય છે. એક જ વાર ભોગવી શકાય તેવા અન્ન, માત્ર વગેરે પદાર્થો 'ભોગ' કહેવાય છે; અને વારંવાર ભોગવી શકાય તેવા ધર, શયન, આસન વગેરે પદાર્થો 'ઉપભોગ' કહેવાય છે. તે બધા ભોગોપભોગના પદાર્થોનું પરિમાણ નક્કી કરવું તે 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય. તેમાં પણ મમજવાનું એ કે, ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થોનું જ પરિમાણ નક્કી કરવાનું હોય છે; પરંતુ ભોગવવાને અયોગ્ય પદાર્થોનો તો ત્યાગ જ કરવાનો હોય છે તેવા ત્યાગવા યોગ્ય પદાર્થો આ પ્રમાણે છે મધ, મામ, માખણ, મધ, ઉંચરો વગેરે પાચ વ્રક્ષના ફળ, જેમા અનત શ્રવે હોય છે તેવા કદ વગેરે, જેના ગુણદોષની ખબર નથી તેવા અજ્ઞાત ફળ, ગત્રીભોજન, કાચા દહીંવાળું કઠોળ, વાસી અન્ન, બે દિવસ થઈ ગયેલું દહીં, અને કાઢી ગયેલું અન્ન [૪૭]

મધત્યાગ જેમ, બુદ્ધિમાનોમાં ગ્રેહપુરુષ પણ દુર્ભાગી હોય, તો તેની સ્ત્રી તેની પામેથી ચાક્ષી જાય છે, તેમ મદિરા પીનારા પામેથી તેની બુદ્ધિ દૂર ચાક્ષી જાય છે. દાઝ પીને બાન બહેલા બોકોને મા-બહેનનો, પોતાના-પારકાનો, કે શેઠનોકર્મના ખ્યાલ રહેતો નથી. મુડાની પેઠે ચકલામા આજોટતા દારૂડિયાના ઉધાડા મોંમાં ફતરાં મૂતરી જાય છે. ધોરી સ્ત્રીમાં પણ તે બાન બૂલી નાગો આજોટે છે, તથા પોતાની છૂપી વાત પણ લહેરથી કહી દે છે ગમે તેવું મુદર ચિત્ર હોય તો પણ જેમ ઉપર

મેમ ચોપડવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દાઝ પીનારની કાતિ, કીર્તિ, મતિ અને શ્રી નાશ પામી જાય છે જ્યારે બૂત વળગ્યું હોય તેમ તે ધૂણે છે, શોકમગ્ન થઈ ગયો હોય તેમ તે રોડો પાડે છે, તથા દાહજ્વર ઊપજ્યો હોય તેમ જમીન ઉપર આગોટે છે. દાઝ હળાહળ ઝેર જેવો છે તે અગોતે શિથિલ કરી નાખે છે, ઇદ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે, અને ભારે ધેનમા નાખી દે છે ધામનો હગથો જેમ અશ્વિના તણુખામાત્રથી સળગી જાય, તેમ મહાથી વિવેક, મધમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા નાશ પામે છે મહા એ ચોરી વ્યભિચાર વગેરે દોષોનું તથા વધ અધનાદિ નિપત્તિઓનું કારણ છે માટે રોગી જેમ કુપચ્ચથી દૂર રહે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર ગઢેવું [૮-૧૭]

મામત્યામ પ્રાણીઓના પ્રાણ હરીને જે મામ ખાવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ધર્મગ્રંથી વ્રક્ષનું વ્યાગ્રથી મૂળ હિખેડી નાખે છે વૈજ ભાસ ખાઈને જે દયા કરનાની ઇચ્છા રાખે છે, તે બળતા અશ્વિમાં વેલ રોપનાને ઇચ્છે છે મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને રાધનાર, તેને પીગસનાર તથા તેને ખાનાર, એ મધા સરખા જ હિમક છે ખરી રીતે તો જેઓ પોતાના માસની પુષ્ટિને અર્થે બીજાનું મામ ખાય છે, તેઓ જ સાચા હિમક છે, કારણ કે કોઈ માંસ નું ખાવું હોય, તો કોઈ પ્રાણીને મારે જ નહિ પ્રાણીની હિસા કર્યા વિના મામ ઉત્પન્ન જ થતું નથી, તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને

અર્ચા પમાતુ નથી, માટે મામળો ત્યાગ કરવો આ શરીર કે જેમા નાખેલા મિષ્ટાન્નો પણ મિષ્ટાન્ન થઈ જાય છે, અને અમૃતો પણ મૂતરરૂપ મળી જાય છે, તેવા શરીરને માટે કાણ હિમારૂપી પાપ આવરે? મામબક્ષણમા દોષ નથી એવું કહેનારા દુગતમાઓ વાસ્તવિક ગીતે પારથી, ગીધ, વરુ, વાવ અને શિયાળના શિષ્યો હોવા જોઈએ. "જેનું મામ અહીં ખાઉં છું, તે (સ) મને (મા) પરજન્મમા ખાશે' એવી માસ' શબ્દની નિરુપ્તિ મનુષ્યે મ્હી છે મામના ન્વાત્મા નુમ્ધ માણુમની શુદ્ધિ શામ્નીની પેઠે જે જે પ્રાણીને જુએ છે તેને મારવા માટે પ્રવૃત્ત છે આવા આવા નિદાન દિવ્ય ભોજના હોવા છતાં જેઓ મામ ખાય છે, તેઓ અમૃતરસ છોડીને હળાહળ વિદ્ય ખાય છે નિર્દય માણુસમા ધર્મ સંભવતો નથી અને મામબક્ષીમા દયા ક્યાથી હોય? મામનુમ્ધન એ વાતની ખમર નથી અને ખમર હોય નો પણ તે તેમ કહેના નથી કેટલાક મહા મુદતાથી પોને મામ ખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દેવો, પિતૃઓ અને અતિથિઓને પણ માસ જ આપવાનું કહે છે જેમકે "ખગીદેવા, જાતે મેળવેલા કે બીજાએ આપેના મામથી દેવ અને પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માસ ખાનાગ્ને તેા લાગતો નથી" પરંતુ દેવો તેા પુણ્યોને મગણે અધાતુક શરીર પામેલા હોય છે, તેમને આપણા જેવો મૃદુળ આદાર હોતો જ નથી તેાપણ તેમને માસ આપવું એ મુદતા જ છે તથા પિતૃઓ પણ પોતપોતાના કમો અનુસાર ગતિ પામી અવર્તનનું ફળ અનુભવે છે, તેમને, પુત્રે અહીં કરેલું પુણ્ય પણ તારી નથી શકવું, તેા પછી પાપ કરીને આપેનું મામ

શું ફળ દેવાનું હતુ? વળી સત્કાર કરવાને યોગ્ય અંતિયિને માંમ ધરવું એ પણ અધર્મ જ છે. બહેને મંત્રથી પવિત્ર ક્યું હોય, તોયે રતિપૂર પણ માંમ ન ખાવું. હળાદળ એર થોડું હોય તોપણ જીવિતનો નાશ કરે છે. મંત્રથી પાપ ધોઈ શકાય જ નહિ, એમ હોય તો તો પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાપણ જ ન રહે; કારણ કે, મર્વ પાપો મંત્રથી જ ધોઈ નખાય. વળી, પ્રાણી મર્યું કે તરત જ તેના શરીરમાં અનંત જંતુઓ પેદા થઈ જાય છે, નરકના ભાથારૂપ તે માંમને ક્યો જીવિમાન ખાય? [૧૮-૩૩]

મુહૂર્ત જાફ જેમાં અત્યંત મુશ્કેલ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું માખણ વિવેકીઓએ ન ખાવું. એક જીવનો વધ કરવાથી જ કેટલુંય પાપ થાય છે; તો જંતુઓના મમ્મરૂપ માખણને કોણ ખાય? [૩૪-૫]

અનેક જંતુઓના મમ્મરૂપો નાશ કરીને મેળવેલું તથા લાગ જેવું જીવુખાકાગક મધ કોણ ખાય? લાખો માંખો મારીને મેળવેલું મધ ખાનારા કરતાં, થોડાં પ્રાણી મારનાર ખાટકી પણ ચડે. એક એક ફલના અંતરમાંથી રન પીને માંખો ફરીથી જે ઓછી કાઢે છે, તે મધ ધાર્મિક પુરુષો નથી ખાતા. દવાને કારણે ખાધેલું થોડુંક મધ પણ નરકનું કાગલુ થઈ પડે છે. કાવકૂટ વિગ પ્રમાણથી કે જીવિતની ઇચ્છાથી થોડું ખાધું હોવા છતાં પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ જે મધ ચાખવાથી દીર્ઘકાળ નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે, તે મધની મધુરતા મૂર્ખ યોકો જ વખાણે છે. માંખોના મોમાંથી નીકળેલું અને અનેક જીવોનો વધ કરીને મેળવેલું

મધ પવિત્ર માનીને મૂર્ખ શોકો જ દેવને સ્નાન કરાવવામાં વાપરે છે ! [૩૬-૪૧]

ઉમરડું, વડ, પીપર, અંજીર, અને પીપળો એ પાંચ વૃક્ષનાં ફળ બહુ જંતુવાળાં હોવાથી ન ખાવાં. બીજાં કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું હોય, તેમજ ભૂખથી દુર્ગંધ મર્મ ગયો હોય, છતાં પુણ્યાત્મા પુરુષ એ પાંચ ઝાડનાં ફળ ન ખાય. [૪૨-૩]

સૂરણ, આદુ, લસણ, હળદર, ગાજર, મૂળાં, ગટાકા વગેરે સીસા કંદ, ગંધી જાતની ફેપળો, મુલ્કી (થોર), લવણવૃક્ષની છાલ, કુંવારપાકું, ગિરિકર્ણિકા વેલ, શતાવરી વેલ, કડોળનાં વૈદાં, મડચીવેલ, ફૂળાં આમલી, મસ્યંક શાક (પાલખ ?) અમૃતા (મળો), ચકરવાલ, વગેરે ‘જીવાભિગમમૂત્ર’માં કહેલા અનંત જીવોવાળા પદાર્થો તેમજ બીજાં પણ તેવા પદાર્થો ધ્યાનુ માણુમોએ પ્રયત્નથી તજવા. જેઓ વિપરીત માન્યતાવાળાઓ છે, તેમને તો આ બાબતનો ખ્યાલ જ હોતો નથી. [૪૪-૬]

શુદ્ધિમાન માણુસે પોતાને કે ચારકાને અજાણ્યું એવું ફળ ન ખાવું; કારણ કે, કાંતો તે નિષિદ્ધ કોટીમાં આવતું હોય કે, ઝેરી હોય. [૪૭]

રાત્રીભોજન-
ત્યાગ રાત્રીને વખતે બધું અન્ન નિરંકુશ ફરતાં ત્રેત પિશાચ્યાદિ વડે ઉચ્છિષ્ટ કરી મુકાય છે; માટે રાત્રીને વખતે કદી ન ખાવું. ઘોર અંધારાથી આંખો ફેધાઈ જવાને કારણે જંતુઓ ભોજ્ય પદાર્થમાં પડતાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી. તેવે

રાતને વખતે કાણુ ખાય ? વળી, કીડી ખાવામાં આવી જાય તો ભુદ્ધિનો નાશ થાય; જૂ ખાવામાં આવી જાય તો જલધર થાય; માંખથી બિલટી થાય, કરોળિયાથી કાઢ થાય; કાંટો કે ફાયર આવતાં ગળામાં ઈજા થાય; શાક વગેરેમાં વીછી આવી જાય તો તાળવુ ફાટી જાય, ગળામાં વાળ ચોટવાથી અવરભંગ થાય, વગેરે દોષો. રાત્રીભોજનમાં બધા જાણે જ છે. ઉપરાંત, રાતે સંધવામાં પણ ઘણા જીવેતો નાશ થાય; રાતે વાસણ ધોવામાં પણ ઘણા જંતુ નાશ પામે, તેમજ પાણી ઢોળવામાં પણ જમીન ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે. રાત્રે ન સંધેલી એવી લાડુ જેવી અચેતન વસ્તુઓ, તેમજ, ફળ વગેરે વસ્તુઓ પણ રાત્રે ન ખાવી; કારણ કે દેખી પણ ન શકાય એવા જંતુઓ રાત્રે હોય છે જ. જેમને કેવળજ્ઞાન થયું છે એવા મહાપુરુષોએ રાત્રે નિર્જંતુક આહારનો અભાવ હોવાથી રાત્રીભોજનની મના કરી છે. તેથી નૈનધર્મીએ તો રાત્રે કદી જ ન ખાવું, અરે પરધર્મીઓ પણ રાત્રે ખાવાની મના કરે છે, જેમકે : ‘મૂર્ધ વેદત્રપીના તેજગ્રાણો છે, એમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે, મારે તેના તેજથી પવિત્ર થાય તે રીતે બધું શુભ કર્મ કરવું. એટલે કે, સૂર્ય આયમી ગયો હોય ત્યારે આહુતિ, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવપૂજા, દાન તથા ખાસ કરીને ભોજન ન કરવાં.’ દિવસના આરંભ ભાગમાં જે વખતે સૂર્ય મદ થવા આવે છે, તે ભાગને ‘નક્ત’ કહે છે. તે વખતે ભોજન કરવું; ‘નક્ત’નો અર્થ ‘રાત્રી’ ન કરવો. વળી કહ્યું છે કે, ‘દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ખાય છે; ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે, પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે; માયાંકાળે

ફૈત્યો અને દાનયો ખાય છે; મંધ્યાકાળે યક્ષો અને રાક્ષસો
 ખાય છે; પરંતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું એ તો
 અભોજન જ છે. ' આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, 'શરીરમાં
 બે કમળ છે : નીચા મોંવાળું હૃદયપદ્મ, અને ઊંચા મોંવાળું
 નાભિપદ્મ. રાત્રે તે બંને કમળો મંકાયાઈ જાય છે;
 માટે રાત્રે ન ખાવું. વળી રાત્રે ખાવામાં સુક્ષ્મ જીવો ખવાઈ
 જાય તે કારણ તો છે જ. ' ચારે યાત્રુથી જીવજતુ આવીને
 અદ્ભુત પડતા હોય તેવું રાત્રીભોજન કરનારા મૂઠો
 રાક્ષસોથી કર્ષ બાજતમાં જીવે છે ? દિવસે તેમજ રાત્રે જે
 ખા ખા જ રહે છે, તેને શી ગડા અને પૂછડા વિનાના
 પશુ જ જાણ્યો. દિવસના આરંભકાળમાં અને અંતકાળમાં
 બે બે ઘડીઓ જરા દર્શન. ગત પહેલા જે ખાઈ શકે છે, તે
 પુન્યશાળી છે. કોઈ માણસે રાત્રીભોજન ન કરવાનો નિયમ
 ન લીધો હોય, તેમ છતાં તે આહાર તો દિવસે જ કરી શકે
 હોય, તોપણ તેને રાત્રીભોજન તજવાનું ફળ નથી મળતું;
 કારણ કે, સોડો કહે છે તેમ, 'વ્યાજની બોલી કરી ન હોય,
 ત્યાં મુઠી થાપણ મૂઠી આવવા માત્રથી વ્યાજ નથી મળતું. '
 જેઓ દિવસ છોડીને રાત્રે જ ખાય છે, તેઓ માણેક છોડીને
 કાચ મંધરે છે. દિવસનો વખત હોવા છતાં, જેઓ કોઈ
 કસ્યાણની આશાએ રાત્રે ખાય છે, તેઓ ક્યારેકો હોવા છતાં
 જિખરમાં ઝાંઝર વાવે છે. રાત્રે ખાનારાઓ ખીન્ને જન્મે ધૂવડ,
 કાગડા, ગિલાડા, ગીધ, સાગર, ભુંડ, સાપ, વીંછી અને મગર
 તરીકે જન્મે છે. લક્ષ્મણ જ્યારે રામ સાથે વનમાં ગયા
 ત્યારે રમતામાં મહીધર રામની પુત્રી વનમાલા સાથે તેમનું
 લગ્ન થયું. લગ્ન થયા બાદ તે રામ સાથે જવા તૈયાર

યયા, ત્યારે દુ.ખી થયેલી વનમાલાને તેમણે ગપથપૂર્વક
ફરી પાઠ આવવાની ખાતરી આપી, ઉપગંત કહ્યું કે, 'તે
ન આવુ તો હું હિંમા વગેરે કરનારાઓની ગતિ પામું' છતાં
વનમાલાએ તો 'રાત્રીભોજન કરનારાઓની ગતિ'ના ભોગ
ખવરાવ્યા ત્યારે જ લક્ષ્મણને જના દીધા રાત્રીભોજનનું
પાપ એવું મોટું છે જે માણસ હમેશા રાત્રીભોજનનો
ત્યાગ કરે છે, તેનું અર્ધુ આયુષ્ય ઉપનાસરૂપ જ થાય છે.
રાત્રીભોજન ત્યાગવામા બીજા પણ જે અમખ્ય ગુણો, ^૭,
તે સર્વજ્ઞ મિત્રામ બીજાને કોઈ કહી શકે તેમ નથી [૪૮ ૭૦]

કાયા દહીંવાગા ડોળા આદિમા જે મુક્ત જતુઓ
થાય કે, તે કેવળજાનીઓ જાણે છે તે વસ્તુ દ્વીવથી
સિદ્ધ થાય તેવી નથી તેનું પ્રમાણ શાસ્ત્ર જ છે માટે
શાસ્ત્રમા તે મધી ચીત્તેની મના હોવાથી તેમનો ત્યાગ જ
કરવો. આવી ગણાવેલી ચીજો ઉપરાત બીજા પણ જે
જતુમિશ્રિત ફળ, ફળ, પન, અથાણા વગેરે જાણનામા કે
તેનામા આવે, તેમનો જૈનધર્મપરાયણ મનુષ્યે ત્યાગ કરવો
[૭૧ ૨]

૩ અનર્થ૬૬
ત્યાગ

રીજી ગુણુત તે 'અનર્થ૬૬ ત્યાગ'
કહેવાય છે પોતાના શરીરાદિના
પ્રયોજન અર્થે થતો અધર્મવ્યાપાર —

૬૬ — તે અર્થ૬૬ કહેવાય, પરંતુ તેવા કાર્ત્ત પ્રયોજન
વિનાનો અધર્મવ્યાપાર તે અનર્થ૬૬ કહેવાય તેના ચાર
પ્રકાર છે. દુષ્કર્મ, પાપકર્મ કરવાનો ઉપદેશ, હિંમામા
ઉપયોગી માધનોનું દાન, અને પ્રમાદ

દુર્ધ્યાન તેમાં દુર્ધ્યાનના આત અને રૌદ્ર એવા બે પ્રકાર છે. અગ્નિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે, દુઃખ આવ્યે તેને દૂર કરવા માટે, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે, અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જે સતત ચિંતા, તે આર્તધ્યાન^૧; અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિપયમંરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતન, તે રૌદ્રધ્યાન.^૨

પાપોપદેશ ‘વાછરડાઓને પસોટ,’ ‘ખેતર ખેડ,’ ‘ધોડાઓને ખમી કર,’ વગેરે પાપોપદેશ શ્રાવકને યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને જેને બધું, પુત્ર વગેરે કુટુંબકખીસો નથી, તેને એમ કરવું યોગ્ય નથી.

હિંસોપકારી ગાહું, હળ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંખેલું, દાન ખાંડણિયો વગેરે હિંસામાં કારણભૂત વસ્તુઓ ફ્યાણું શ્રાવક ખીંતને ન આપે. અલગત્ત, આ નિયમ પણ મુખ્યત્વે કુટુંબકખીસા વિનાનાને માટે છે.

૧. અર્તિ-પીડા-દુઃખ જેમાંથી ઉદ્ભવે તે આર્ત. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ વગેરે દુઃખની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય કારણો છે.

૨. જેતુ ચિત્ત કર કે કઠોર હોય, તે રુદ્ર કહેવાય. અને તેવા આત્માનું જે ધ્યાન તે રૌદ્રધ્યાન. હિંસા કરવાની વગેરે વૃત્તિમાંથી કરતા કે કઠોરતા આવે છે.

પ્રમાદ કૃતૂહલને કારણે ગીત મૃત્ય નાટક વગેરે જોવાં, કામચાત્રનું પરિશીલન, છૂત મધ વગેરેનું સેવન, જલક્રીડા, હાડિયા વગેરેની ક્રીડા, પશુપંખીની સાહમારી, શત્રુના પુત્રાદિ સાથે પલ્લુ વેર, ખાનપાન સ્ત્રી દેશ અને રાજસંબંધી ચર્ચા, રોગ અને પ્રવાસના શ્રમના કારણ સિવાય આખી રાત સૂઈ રહેવું, વગેરે પ્રમાદ-ચરણનો શુદ્ધિમાને ત્યાગ કરવો.

ખાસ કરીને દેવમંદિરમાં વિલાસ, હાસ્ય, ચૂંકવું, નિદ્રા, કલહ, ચોર પરસ્ત્રી વગેરેની દુષ્કથા તથા ચાર પ્રકારનો આહાર^૧ એ પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદચરણરૂપ હોઈ તજવી. [૭૭-૮૧]

૨

ચાર શિક્ષામતઃ હવે ચાર શિક્ષામતો^૨ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષામત 'સામાયિક' કહેવાય છે. 'સામાયિક' એટલે, આત્મ અને રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી, તેમ જ કાયિક તથા

૧. અશન (જાન, દાળ વગેરે), પાન (પીણું), આહાર બાદ ખાવાનું. ફળ વગેરે 'ખાદિમ' અને મુખવાસ વગેરે 'સ્વાદિમ' — એમ ચાર પ્રકારનો આહાર ગણાય છે.

૨. શિક્ષામત શબ્દનો અર્થ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે પ્રતો ગૃહસ્થને માટે સાધુધર્મની શિક્ષારૂપ છે.

વાચિક પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, મુહૂર્ત પર્યંત સમતા ધારણ કરવી ને.^૧

ટીકામાંથી વિશેષ વિવરણ : સામાયિક વ્રતધારી શ્રાવક ગૃહસ્થ પણ તેટલા સમય પૂરતો યતિ જોવો થાય છે.^૨ તેથી તે વ્રત ધારણ કરનારો તે દરમ્યાન દેવપૂજાદિ ન કરે. અલગત, સામાયિકમાં દોષાયુક્ત વ્યાપારનો જ નિષેધ છે, અને નિર્દોષ વ્યાપારનું તો વિધાન છે, એટલે સ્વાધ્યાય પાઠ વગેરેની પેઠે દેવપૂજા કરે તો દોષ ન કહેવાય; પરંતુ યતિને જેમ દેવ-પૂજાદિનો અધિકાર નથી, તેમજ સામાયિકધારી ગૃહસ્થનું પણ સમજવું. આ બાલ્ય પૂજાદિ ભાવપૂજા હિત્ત કરવા માટે છે, પરંતુ, સામાયિક કરનારને ભાવપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, તો પછી તેને બાલ્ય પૂજાની શી જરૂર રહે ?

સામાયિક કરનારા શ્રાવક સામાન્ય રીતે આ ચારમાંથી એક ઠેકાણે જઈ સામાયિક કરે છે :

૧. ટીકામાં 'સામાયિક' શબ્દને આ રીતે છૂટો પાઠ્યો છે : સમ એટલે કે રાગદ્વેષરહિત માણસને થતો બાચ એટલે જ્ઞાનાદિનો લાભ. દ્વંડમાં, પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ તે 'સમાય' અને તેને માટેનું વ્રત તે સામાયિક.

૨. " જ્યાં સુધી પ્રાણી સામાયિક ગ્રહી સ્થિરચિત્તે રહે, ત્યાં સુધી તથા જોટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે. શ્રાવક સામાયિક કરે ત્યારે સાધુ જોવા થાય છે, માટે ઘણી વાર સામાયિક કરવું જોઈએ. "

જિનમંદિરમાં, સાધુની સમીપમાં, પૌષ્પશાળા^૧માં, કે પોતાને ઘેર સામાયિક વ્રતમાં ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ) બેસવાનું હોય છે. એટલે કે, વધારે બેસવું હોય તો બે મુહૂર્ત, ત્રણ મુહૂર્ત એ પ્રમાણે જ બેસવું. તે દરમિયાન આવક, સધળી પાપ-પ્રગતિઓ મન-વાણી-કાશથી જાતે કરવાનું કે 'ખીલ પાસે કરાવવાનું' છોડવાનો, તેમાંથી નિવૃત્ત થવાનો, તેમને આત્મસાક્ષીએ નિંદવાનો, ગુરુની સમક્ષ ગર્હવાનો, તથા પોતાની જાતને તેમાંથી છોડાવવાનો નિયમ લે છે.

દિવર ચિત્તવાળા સામાયિક વ્રતધારી શુદ્ધસ્થનાં સંચિત કર્મો પણ અંદાવતાંસકેની^૨ પેડે ફીણ થઈ જાય છે.
[૮૨-૩]

૧. પૌષ્પધાદિ કરવા માટેનું અલ્પન મહાન.

૨. તેની કથા એવી છે કે, તે રાજા રાત્રે, 'દીવો સળગતો રહેશે' ત્યાં મુખી સામાયિક વ્રતમા ગિર બેસીગ', એવો નિયમ લઈને સામાયિક કરવા બેઠો. પરંતુ તે વાતની તેની દાસીને ખબર નહીં. તેથી રાત્રે અધારું ન થાય તેટલા માટે મોડી રાતે તેણે દીવામાં ફરી તેલ પૂર્યું. ત્યાર બાદ પણ રાત્રે બેઠેલો જોઈ તેણે મોડી રાતે ફરી તેલ પૂર્યું. તે પ્રમાણે વળી ત્રીજી વાર ક્યું. તેથી સવારમાં તો વાલ્કી જ તે રાત્રે મરણ પામ્યો; પરંતુ નિયમ પ્રમાણે સામાયિક પૂરું ક્યું હોવાથી, કર્મનો નાશ કરી, સ્વર્ગે ગયો.

૨ દેશાવકાશિઃ પીળુ શિક્ષાનત 'દેશાવકાશિક' કહેવાય છે 'દિગ્ગત' ૩મી પ્રથમ ગુણુનતમા દશ દિશાઓમા પ્રવૃત્તિની જે ન્યાંદા બાવી હોય, તેને ગત, દિવમ કે પ્રહર પૂર્તી વધુ ટૂંકાવવી, તેનુ નામ જ દેશાવકાશિક^૧ નત જે પ્રમાણે દિગ્ગતનુ પરિમાણ ઘટાડુ, તે પ્રમાણે અણુનત વગેરેમાની છૂટનુ પરિમાણ પણ ઘટાડી લેવુ, કારણ કે, થોડો થોડો વખત બધી છૂટનો મક્ષેપ પણ આવશ્યક છે^૨ [૮૪]

૩ પોપધ ત્રીણુ શિક્ષાનત પોપધનત કહેવાય કે આદમ, ચૌદશ પનમ અને અમાવાસ્યાને રોજ ચાર ટકનો ઉપવાસ કરવો, કુપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવુ, અને આનાદિ શરીર મરકારોનો ત્યાગ કરવો તેનુ નામ પોપધનત

આ નત વિષે યોગમા વિશેષ વિવરણ આ પ્રમાણે છે ધર્મને 'પોપ' એટલે કે પુષ્ટિ આપે છે માટે આ નત પોપધ^૩ કહેવાય છે પોપધ અર્થ અગે કે મર્વાગે

૧ દિગ્ગતમા જે પરિમાણ નક્કી થ્યું હોય, તેનો 'દેગ' એટલે કે સક્ષિપ્ત વિભાગ — તેમા જ 'અવકાશ' એટલે અવગ્ધાન થવુ, તે દેશાવકાશિક નત

૨ એટલે કે, દેશાવકાશિકમા માન દિગ્ગતનુ પરિમાણ જ ઘટાડીને બેસી ન રહેવુ, પણ બીજા પ્રતોમા પણ જે છટછાટ હોય, તે પણ તેટલા વખત સુધી ઘટાડવા ન ચૂકવુ, એવો બાવ છે

૩ આના કરતા પોપધ સબ્દને 'ઉપોસથ' (ઉપ+વસ) 'ઉપવાસ' કરી, દેવની નજીક બેસવુ', એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરવો વધુ ઠીક લાગે છે

એમ જો રીતે કરાય છે. તેમાં, જ્યારે અપાણે પોપધ કરે, ત્યારે સામાયિક પણ કરે કે નય કરે, પરંતુ સર્વાશે પોપધ કરે, ત્યારે નિયમથી સામાયિક કરે; ન કરે તો પોપધનું ફળ તેને ન મળે. જિનમંદિરમાં, સાધુ સમીપે, પોપધશાળામાં કે ઘરમાં પોપધ સ્વીકારી, ધર્મપુત્રક વાંચે, કે ધર્મચિંતન કરે, અને વિચારે કે, 'આ બધા સાધુગુણોનું હું મદ્દમાગી સર્વાંગે ક્યારે ધારણ કરી શકીશ?' ઇત્યાદિ.

જેઓ શુદ્ધ હોવા છતાં પાળવું મુશ્કેલ એવું પોપધવ્રત સુલનીપિતાની^૧ પેઠે પાળે છે, તેઓને ધન્ય છે. [૮૫-૬]

૪. અતિથિ-
સ વિભાગ

ઓશુ શિક્ષાવ્રત 'અતિથિમંચિભાગવ્રત' કહેવાય છે. અતિથિઓને એટલે કે 'તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ વગેરે જોતે નથી

એવા બિક્ષા માટે બોજનકાળે આવેલા સાધુઓને', ન્યાયથી પેદા કરેલ તથા નિર્દોષ એવા ચતુર્વિધ આહાર, પાત્ર, આચ્છાદન,

૧ તે જ્યારે પોપધવ્રત લઈને જોડો હતો, ત્યારે તેને ચળાવવા કોઈ દેવે આવીને ફરી રીતે તેના ત્રણે પુત્રો મારીને તેમનું માસ તળી ખાધું, તથા છેવટે તે તેની માને મારવા તૈયાર થયો ત્યારે સુલનીપિતા કેવો તેને વારવા માટે બોલો મઠ ગયો, અને એ બધો શ્રમ જ હતો એવી તેને પછીથી ખબર પડી ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કરી તે વ્રત તેણે ફરી રીતે સ્વીકાર્યું, વગેરે કથા માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક, પ્રકરણ ૩

અને રહેણાણ વગેરેનું દાન કરવું, તે અતિચિમંવિભાગત્રત કહેવાય.

તેને અંગે ટીકામાં વિશેષ વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે :
 સાધુઓને ધર્મના પાલનમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં
 અન્નાદિનું જ દાન આપવું; મુવણું વગેરેનું ન આપવું.
 કારણ કે, તેનાથી દાન લેનારમાં ક્રોધ, લોભ, કામ વગેરે
 ઉત્પન્ન થાય છે. મૂઢ બુદ્ધિથી લોકો સાધુઓને જમીન, ગાય,
 કન્યા વગેરેનું દાન કરે છે, તેથી પાપની જ વૃદ્ધિ થાય
 છે. ધર્મી વ્યતિપાત, મંકાંતિ વગેરે તિથિઓએ જ દાન
 આપવામાં આવે છે, તે પણ મૂઢતા જ છે. મરેલાની
 તૃપ્તિ અર્થે જે દાન અપાય છે, તેમજ મંગા, ગયા
 વગેરે સ્થાનોએ જઈને જ અપાય છે, એ બધું
 અવિચારી અને ગતાનુગતિક છે. જેઓ મહાત્રત
 ધારણ કરી, સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિઓ ત્યાગી,
 શુભદુઃખ, માનાપમાન, તથા લાભાલાભમાં સમાન બુદ્ધિ
 રાખી મોક્ષમાં જ એકતાન બન્યા છે, તેવા સાધુઓ જ
 દાનને માટે 'ઉત્તમ' પાત્ર છે; બીજા પણ તેવી ઉત્કટ
 મિથિતિને ન પામેલા, છતાં તેને માટે પ્રયત્નશીલ તેવા
 સાધુઓ 'મધ્યમ' પાત્ર છે; અને જેઓ માત્ર
 શ્રદ્ધાવાળા છે, પણ વ્રત-શીલ ધારણ કરી શકે તેમ
 નથી, તેવા સાધુઓ 'કનિષ્ઠ' પાત્ર છે. પરંતુ, બીજા
 બધા કુસાધુઓ જેઓ મૂઢ બુદ્ધિથી માત્ર કડોર તપો જ
 આચરે છે, તેઓ 'કુપાત્ર' છે; અને જેઓ હિંમા,
 અસત્ય વગેરે આચરે છે, પરિગ્રહ અને આરંબમાં
 તત્પર છે, કુશાસ્ત્રો બણીને જ પોતાને પંડિત માનનારા

૭, જતા તત્ત્વત નાન્તિઃ જોવા જ છે, તેઓ
‘અપાત્ર’ છે માટે, કુપાત્ર અને અપાત્રને તથા
પાત્રને જ દાન દેવું કુપાત્રને કરેલું દાન સાપને દૂધ
પિવરાવવા જેવું છે તેના દાનથી દાન કરનાર અને
ક્ષેનારની પાપવૃદ્ધિ જ થાય છે

ઉત્તમ મુનિને દાન કરનાથી મગમક^૧ ચમત્કારી મપત્તિ
પામ્યો હતો [૮૭-૮]

૧ મગમકની ક્ષા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ ન ૬

અતિચારો

મનોના
અતિચારો

જે જાનનાં અપહ્નનોથી સ્વીકારેલો ગુણ
મલિન થાય અને ધીરે ધીરે પ્રદામ
પામી આપ્યો જાય, તેવાં અપહ્નનો

‘અતિચાર’ કહેવાય છે. કોઈ વ્રત સ્વીકારીને તે વ્રતને લગતા
અતિચારો તજવામાં ન આવે, તો તેનાથી તે વ્રતનું પાલન
બરાબર થતું નથી; માટે શુદ્ધચના દરેક વ્રતના જે પાંચ
પાંચ અતિચારો છે, તે દરેક શુદ્ધચે તજવા જોઈએ.

અહિંસાવ્રતના
અતિચારો

અહિંસાવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે
છે : કોઈ પણ પ્રાણીને તેના દષ્ટ
અંશમાં જતું ક્રોધપૂર્વક અટકાવવું

અને બાંધવું તે ‘બંધ’ નામનો અતિચાર કહેવાય; કોઈ
પ્રાણીના ક્રોધપૂર્વક કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવો
છેદવા તે ‘હિંસા’ કહેવાય; કોઈ પ્રાણી ઉપર ગળ

કરતાં વધારે ભાર લાદવો તે ‘અધિકભારાધિરોપણ’ કહેવાય; ક્રોધપૂર્વક કાંઈ પ્રાણીને પરાણા, ચાળખા આદિ વડે ફટકા મારવા તે ‘પ્રહાર’ નામનો અતિચાર કહેવાય; તથા ક્રોધપૂર્વક કાંઈ પ્રાણીના ખાનપાનમાં અટકાયત કરવી તે ‘અન્નાદિરોધ’ નામનો અતિચાર કહેવાય. આ પાંચે દોષો ગૃહસ્થ વ્રતધારીએ કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ મેવવા; પરંતુ ગૃહસ્થધર્મને અંગે કાંઈ પ્રયોજનસર સેવના જ પડે, તો કામલ વૃત્તિથી કામ લેવું.^૧ [૯૦]

સત્યવ્રતના

અતિચારો

સત્યવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે :

‘મિથ્યા ઉપદેશ,’ એટલે કે પારકાને

પીડા થાય તેવું બોલવું, અથવા

સાચું બોલુ મમત્તવી કાંઈને આડે રસ્તે દોરવો તે;

‘સહસા-અભ્યાખ્યાન,’^૨ એટલે કે વિચાર કે તપાસ કર્યા

૧. એવો સમજ છે કે, આ બધા અતિચારોમાં કાંઈને પ્રાણનાશ ન થતો હોય; તેથી કાંઈ માને કે, ‘મે’ તો હિંસા કે પ્રાણનાશ ન કરવાનું જ વ્રત લીધું છે; માટે આ બધું કરું તો મારું વ્રત નહિ ભાંગે’. એ જાતના વિવેકશૂન્ય માણસોને સૂક્ષ્મ હિંસાના ત્યાગ વગેરેની પ્રતિજ્ઞામાં બીજો પણ કેટલો ત્યાગ કેળવવો પડે છે, એ સમજાવવા માટે મતોના અતિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે. તે બધા માત્ર નમૂનારૂપ છે એમ જ સમજવું.

૨. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, આની જગ્યાએ કેટલાક ‘સદુચ્ય-આખ્યાન’ એવો અતિચાર સીકારે છે. “રામથી પ્રેરાઈ વિનેહ આતર કાંઈ પતિ-પત્નીને કે બીજા રમેલીઓને એકમેકનું બાંધુચતું બેસવું,” એવો તેનો અર્થ છે.

વિના કોઈના ઉપર દોષ આરોપવો, જેમકે ‘નું ચોર છે, વ્યભિચારી છે ઇત્ય’ ‘ગુણભાષણ,’ એટલે કે અંદરોઅંદર પ્રીતિ તૂટે માટે એકબીજાની યાદી ખાતી, અથવા કોઈની ખાનગી વાત (અનુમાનથી જાણી) પ્રગટ કરવી તે; ‘વિશ્વસ્તમંત્રબોદ’, એટલે કે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં સ્ત્રી, મિત્ર વગેરેની વાત ખુલ્લી કરી દેવી તે;^૧ અને ‘દૃઢભેષ’, એટલે મહોર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ખોટા હસ્તાવેશો કરવા, ખોટા સિલ્કા ચલાવવા, વગેરે. [૯૧]

અસ્તેયવ્રતના
અતિચારો

અસ્તેયવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે
છે : ‘એનાનુગ્રા,’ એટલે કોઈને ચોરી
કરવા પ્રેરણા આપવી, અથવા ચોરીને

ઉપયોગી સાધનો આપવાં યા વેચવાં તે; ‘તદાનીત-આદાન,’ એટલે કે ચોરે આણેલી વસ્તુ ક્ષેવી કે ખરીદવી તે; ‘દ્વિદ્-રાત્ય-લંઘન,’ એટલે કે બે વિરોધી કે બિન્ન રાત્ર્યોએ દાણુ જગત વગેરેની કરેલી વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન; ‘પ્રતિરૂપક્રિયા,’ એટલે કે અસહને બદલે બનાવટી વસ્તુ ચલાવવી તે; અને ‘માનાન્યત્વ,’ એટલે કે ઓછાં-વધતાં માપ, કાટલાં વગેરે રાખવાં તે. [૯૩]

૧. આમાં ને ઉપર આવેલા ‘ગુણભાષણ’માં તકાવત એ છે કે, આમાં તો કોઈએ પોતાને કહેલી વાત ખુલ્લી કરવાની છે; જ્યારે ગુણભાષણમાં તો કોઈની ખાનગી વાત, પોતાને તેજી કહી ન દોય છતાં તેની બાહ્ય આકૃતિ વગેરે ઉપરથી જાણી લઈ, બીજાને કહી દેવાની દોષ છે. .

અહમયર્થતના

અહમયર્થતના અતિચારો આ પ્રમાણે

અતિચારો

છે : 'ધત્વરાત્તાગમન,' એટલે કે થોડા

વખત માટે બાડે ગમેલી વેસ્થા સાથે ગમન,^૧ 'અનાત્તાગમન',
એટલે કે વેસ્થા, પરદેશ ગયેલા ધણીવાળી સ્ત્રી, કે અનાથ
સ્ત્રી, જે અત્યારે કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી, તેને
ઉપભોગ,^૨ 'અન્યવિવાહન', એટલે કે પોતાની સંતતિ ઉપરાંત
કન્યાદાનના દળની ઇચ્છાથી કે એકસ બધી ખીજની
મતનિના વિવાહ કરી આપવા,^૩ 'મદનાત્યાગહ,' એટલે કે
વારવાગ ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામકીડા કરવી તે, તથા

૧ યાદ પોતાને એમ કહીને છતરે કે, વેરયાને બાડે રાખી
હોવાથી તે પત્નીરૂપ જ થઈ, એટલે તેની સાથે કરેલુ ગમન
'પરસ્ત્રીગમન' ન કહેવાય. કેટલાક આ અતિચારને એવો અર્થ
કરે કે ૨, 'ખીજએ અમુક વખત માટે અમુક વેરયાને સ્ત્રી તરીકે
બાડે રાખી હોય, તે સમય દરમ્યાન, તેને સાધારણ સ્ત્રી ગણી
તેની સાથે ગમન કરેલું' તે.

૨. એમ માનીને કે, એ કોઈ 'પર' ની સ્ત્રી નથી એટલે તેની
સાથે કરેલુ ગમન 'પરસ્ત્રીગમન' ન કહેવાય હીકામા જણાવ્યું છે કે,
આ બે અતિચારો 'અવધારસતોષ' પ્રત લેનારને માટે છે 'પરધાર-
વર્ગ' ન પ્રત લેનારને માટે નથી. પછીના અતિચારો બંને માટે છે

૩ કારણ કે, તેવા વિવાહ કરાવવા એ ખીજ-ઓને મૈથુન
કરવામા પ્રેરણા આપ્યા જેવું થાય.—ગીકા. પોતાની સંતનિને
અપવાદ રાખવાનું ધરણુ એ છે કે, પોતાની કન્યાને ન પરણાવે
તો તે અવેરચારિણી થઈ અનિયત્રિત મૈથુન ભોગવે; તેના કરતાં
તે વિવાહનિયત્રિત બને તેમા ઓછું પાપ છે. કેટલાક આનો
એવો અર્થ કરે છે ૨, 'વિગિહ સતોષ ન થતો હોવાથી ખીજ
સ્ત્રી પરણવી તે.'

‘અનંગકીડા’, એટલે કે અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામસેવન, અથવા અન્ય ત્રીઓ માથે મૈથુન મિથાસની ખીજ બંધી તૃતીયોષ્ઠાઓ કરવી તે. [૬૪]

અપરિશ્લેષતના
અતિયાન

અપરિશ્લેષતના અતિચારો આ પ્રમાણે
છે. ‘ધન-ધાન્ય-મખ્યાતિક્રમ,’ એટલે
કે ધનધાન્ય વગેરેની જે મર્યાદા

સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે, ‘કુપ્ય-મખ્યાતિક્રમ,’
એટલે કે કાચું કોદું વગેરેના વામણા, ચાટલા, કે ગાડાં
વગેરે વસ્તુઓની જે મખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું
ઉલ્લંઘન, ‘ગવાદિ-મખ્યાતિક્રમ,’ એટલે કે ગાય, બળદ,
ધોડા વગેરે તેમજ હન, મોર, પોપટ વગેરે તથા
દામીદાસ વગેરેની જે સખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન,
‘ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-મખ્યાતિક્રમ,’ એટલે કે ખેડવા લાપક જમીન^૧
તેમજ ગહેવા લાપક ઘર વગેરેની જે મખ્યા સ્વીકારી હોય
તેનું ઉલ્લંઘન, તથા ‘હિરણ્ય-હેમ-સખ્યાતિક્રમ,’ એટલે કે રૂપુ
અને મોતુ એ બંનેની જે સખ્યા નક્કી કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન.

જોકે નક્કી કરેલી મખ્યાનો અતિક્રમ કરવો એ તો
ચોખ્ખો વ્રતભંગ જ થયો, તેને અતિચાર ન જ કહી શકાય,
પરંતુ નીચેની રીતોએ થયેલો અતિક્રમ સીધો વ્રતભંગ
ગણાતો નથી, તેથી તેને અતિચાર કહેવામાં આવે છે. જેમકે,
વ્રત ભંગ સખ્યા કે પ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી ‘કાઈ

૧. તેના ત્રણ પ્રકાર : ‘મૈત્રુશ્લેષ’-એટલે વરસાદ વિના પણ
ફવાનહેર વગેરેના પાણીથી મિથાસ; ‘મૈત્રુશ્લેષ’ એટલે વરસાદી
જમીન; અને ‘કુબચ’ એટલે જને પ્રકારની — દીકા

પોતાનાં ભાગતાં કે અન્ય ધનધાન્યાદિ લઈને આવે તો તેની માથે નક્કી કરે ('બંધન') કે, 'ભારા વતની અવધિ પૂરી થયા પછી, કે ઘરમાંની તેટલી વસ્તુઓ વેચાયા પછી તારી પાસેથી તે વસ્તુઓ લઈશ; હમણાં તો તુ તારી પાસે ભારા તરફથી રાખી મૂક,' તો તે અતિચાર થયો કહેવાય. તેવી જ રીતે વાસણુ વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તે સંખ્યાનો અતિક્રમ ન થાય તે માટે બીજા વસ્તુઓને મિલાવી એક કરે ('ભાવ'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. તેવી જ રીતે ગાય બેંસ વગેરેની સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તેમાં વર્ષ દરમ્યાન નવા ગર્ભ ધારણ થાય તેમને ગણતરીમાં ન લે તો તે પણ અતિચાર કહેવાય; તેમજ ઘર ખેતર વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તેનાથી તે વધી ન જાય તે માટે ખેતરની પાસેનું જ બીજું ખેતર લઈને જૂના ખેતરમાં મિલાવી દે ('યોજન'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય; તેવી જ રીતે રાજ તરફથી ધનામ વગેરે કંઈ મળે, તેને વતની અવધિ પૂરી થાય ત્યારે પાછું સેવાના અભિપ્રાયથી બીજાને આપી દે ('દાન'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. જેણે સાચું વત લીધું હોય, તેણે આ પાપમાંથી એક પણ પ્રકારે પોતાની નિયત સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. [૬૫-૬]

દિગ્વિરતિવ્રતના

અતિચારો

દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે

છે : 'સ્મૃતિ-અંતર્ધાન', એટલે કે

'કોઈ દિશામાં જેટલા યોજન વગેરેનું

પ્રમાણ પોને સ્વીકાર્યું હોય, તેને વ્યાકુલતા, પ્રભાદ,

મતિમંદતા વગેરે કારણે બૂલી જવું તે; 'ત્રિધ્વવ્યતિક્રમ',

‘અધોન્યતિક્રમ’ અને ‘તિર્થગન્યતિક્રમ’ એટલે કે ઊંચે જવાનું, નીચે જવાનું કે તીરછા જવાનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય, તે બેકાળછત્તી વટાવી ‘જતું ને’^૧ તથા ‘ક્ષેત્રવૃદ્ધિ’, એટલે કે જુદી જુદી દિશાઓનું જુદું જુદું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ, એછા પ્રમાણવાળી દિશામાં જવાનો ખામ પ્રમંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજી દિશામાંના સ્વીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી છટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો તે. [૯૭]

બોગોપબોગમના બોગોપબોગમાનવતના અતિચાર આ અતિચારો પ્રમાણે છે. ‘મચિત્તઆહાર’, એટલે કે કદમ્બ, ફલ વગેરે સચિત્ત પદાર્થોનો આહાર, ‘સચિત્ત-અંબદ્ધ-આહાર’, એટલે કે ફળિયા ગોટલી આદિ મચેતન પદાર્થોથી મુક્ત એવાં બોર કેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર; ‘મચિત્ત-અંમિશ્ર-આહાર’, એટલે તલ ખસખમ વગેરે મચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું બોજન, અથવા કીડી કંધવો વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું બોજન; ‘અભિપવ આહાર’, એટલે કે કાઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય મેવવું અગર વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રમવું મેવન; તથા ‘દુષ્પકવઆહાર’^૨, એટલે કે અધકચરું રાંધેલું કે

૧. એ બધું અસાવધાની કે ગફલતથી થઈ ગયું હોય નો જ અતિચાર કહેવાય; નહિ તો તે ખુલ્લો પ્રતબંધ જ છે.

૨. વળી, કેટલાક ‘અપમ્વાહાર’ને અતિચાર તરીકે જણાવે છે, પણ તેનો સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ જ નય છે. કેટલાક

અરાબર ન રાંધેલું ખાવું તે, આ અથા અતિચારો બોજાને જ લગતા છે; પરંતુ ભોગોપભોગનાં સાધન મેળવવા માટે કરતાં પ્રવૃત્તિ કે કર્મ પણ ભોગોપભોગ શબ્દથી જ વિવક્ષિત થાય છે. માટે, તે કર્મને આશરીને સ્વીકારેલા એટલે કે કઠોર — પ્રાણીઆધક — કર્મ તજવારૂંપી ભોગોપભોગપ્રતના પંદર અતિચારો જુદા ગણાવાય છે. તેઓ ‘કર્મદાન’ કહેવાય છે; કારણ કે તેઓ પાપકર્મનાં ‘આદાન’ એટલે કે કારણ છે. તે પંદર આ પ્રમાણે છે :

પંદર કર્મદાનો ૧. ‘અંગારજીવિકા’ : એટલે કે લાકડાં બાળી કાલસા પાડવા તથા વેચવા; ભટ્ટી કરી વરતુઓ શેકવી અને વેચવી; નિમાડો કરી ધડા વગેરે વાસણો પકવવાં-વેચવાં; લુહારની કાઢ કરવી અને સોદુ તપાવી-ટીપી-વેચવું; સોનુરૂપું વગેરે ગાળી ધાટ કરવા તથા વેચવા; કાંસું, પિત્તળ વગેરે ધાતુઓ તપાવી-ટીપી-ધાટ કરીને વેચવી તથા ઈંટવાડા સળગાવવા અને વેચવા.

૨. વનજીવિકા : છેદેલાં કે ન છેદેલાં વનનાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે વેચવાં તથા કણુ ભેગા કરી ભરડવા-દળવા વગેરે.

૩. શક્ટજીવિકા : ગાડાં વગેરે વાહનો બનાવવાં-બનાવરાવવાં, તેમને બાડે ફેરવવાં, તથા વેચવાં.

‘તુચ્છોપધિભક્ષણ’ એટલે કે ‘મગ વગેરેની ફળાનું ભક્ષણ’ તેને પણ અતિચાર ગણે છે. પણ તેનોય સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ નય છે. — રીક્ષા.

૪. ભાટકશુવિકા : ગાડાં, બળદ, પાડા, ઊંટ, ગધેડાં, ખચ્ચર અને ઘોડા વગેરેને ભાડે ફેરવવા.

૫. મ્કોટશુવિકા : તળાવ કૂવા વગેરે ખોદવાં, ચથ્ચર ફોડવા, વગેરે પૃથ્વીઘાતક કર્મો વડે શુવિકા ચલાવવી.

૬. દંતવાણિજ્ય : હાથી વગેરેના દાંત, ચમરી વગેરેના કેશ, ધૂવડ વગેરેના નખ, શંખ વગેરેનાં અસ્થિ, વાઘ વગેરેનાં ચામડાં તથા હંસ વગેરેનાં રોમ ઇત્યાદિ જંગમ પ્રાણીઓનાં અંગો તેમને ઉત્પત્તિસ્થાને જઈ, બેગા કરી-કરાવી વેપાર કરવો તે.

૭. લાક્ષાવાણિજ્ય : લાખ, મન શિલ, ગળી, ધાવડી, દંકણખાર વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૮. રસવાણિજ્ય : માખણ, ચરખી, મધ, મુરઝ વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૯. કેશવાણિજ્ય : બેપગાં, ચોપગાં વગેરે પ્રાણીઓનો વેપાર કરવો તે.^૩

૧૦. ત્રિપવાણિજ્ય : વિષ, હથિયાર, હળ, રેંદ વગેરે ચંત્ર, કોશ કોદાળી વગેરે લોડાની ચીજો, તથા હડતાળ વગેરે શુવનાશક વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તે.

૧. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, ઉત્પત્તિસ્થાન સિવાયને ખીજે ગયેલે તે બધા ખરીદે કે વેચે તેમાં હોષ નથી. કારણ કે, ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં તો તે મેળવવા માટે પૈસા આપી તે તે પ્રાણીઓ મરાવવાં પડે છે.

૨. તેની છાલ, કૂલ વગેરેમાંથી દારૂ ગળાય છે.

૩. સજીવ પ્રાણીઓનો વેપાર તે કેશવાણિજ્ય; પ્રાણીઓનાં અજીવ અંગોનો વેપાર તે દંતવાણિજ્ય, એવા ભેદ છે.

૧૧. યંત્રપીડાકર્મ : તવ, શેરડી, સરસવ, દિવેલી વગેરે પીલવાનાં ઘાણી કેવુ વગેરે તથા પાણી કાઢવાના રેટ વગેરે ચલાવવાં તે.

૧૨. નિર્લાઘ્નકર્મ : બળદ વગેરેનાં નાક વીંધવાં, ગાય, ઘોડો વગેરે પ્રાણીઓને આકવાં, આખલા વગેરેને ખસી કરવા, જિંટ વગેરેની પીડ ગાળવી, ગાય વગેરેના કાનની ચામડી કાપવી, વગેરે કર્મોથી આશ્ચરિકા ચલાવવી તે.

૧૩. અસતીપોષણ : સારિકા, પોપટ, ખિયાડાં, કૂતરાં, કૂકડાં, મોર વગેરે પાળવા-વેચવાં, તથા દાસી વગેરેને અભિચારની આવક માટે પોષવાં તે.

૧૪. દવદાન : ખાલી વ્યમન ખાતર કે, પુષ્પજુદિથી દવ સળગાવવા^૧ તે.

૧૫. સરઃશોષ . ધાન્ય વાવવા માટે સરોવર, નદી, ધરા, તળાવ વગેરેમાંથી પાણી કાઢી નાખવું તે. [૯૮-૧૧૪]

અનર્થદંડ૦ ના અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારો આ અતિચારો પ્રમાણે છે : 'સંયુક્તાધિકરણત્વ', એટલે કે ખાંડણિયો-સાંભેલુ, ગાફુ-ઘોંસરું, ધનુષ-ખાણુ એ પ્રમાણે હિંસાનાં સંયુક્ત સાધનો રાખવાં તે,^૨ 'ઉપભોગાતિરિક્તતા', એટલે કે પોતા માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ઘરેણાં, તેલ, ચંદન આદિ

૧. મરણ પછવાડે પુણ્યજુદિથી દીપમાળાઓ કરાવે; કે ગાયોને ચરવા ધાસ યાય તે માટે ચરા વગેરેમા જાખરા વગેરે સળગાવી મૂકે.

૨. કારણ કે, ખીલ માગવા આવે તો ના ન પાડી રાકાય, અને આખ્યાથી હિંસા યાય. — દીક્ષ.

રાખવાં તે; ‘મૌખ્ય’, એટલે કે નિર્લક્ષ્યપણે મંત્રધ
વિના ગાડુ અક્રિયા કરવું તે; ‘કૌતુક્ય’, એટલે કે બાંટ જેવી
એટાઓ કરવી અથવા બીજા હસે અને આપણી ઠેકડી
થાય તેવી એટાઓ કરવી તે (કૌતુક્ય); તથા ‘કંદર્પ’,
એટલે કે મોડોદ્રેક થાય તેવો કામપ્રધાન વાક્યયોગ. [૧૧૫]

સામાયિક૦ ના મામાયિકવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે
અતિચારો છે : ‘કાયદુષ્પ્રણિધાન,’ એટલે કે
હાથ, પગ વગેરે અંગોનુ નકામું અને
ખોટી રીતે મંત્રાલન; ‘વચનદુષ્પ્રણિધાન,’ એટલે કે શબ્દ-
સંસ્કાર વિનાની, અર્થ વિનાની તેમજ હાનિકારક બાપા
ખોલવી; ‘મનોદુષ્પ્રણિધાન,’ એટલે કે દોષ, દ્રોહ આદિ વિદ્યારને
વશ થઈ ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો; ‘અનાદર,’ એટલે
કે મામાયિકમાં ઉત્સાહ ન રાખવો, અર્થાત્ વખત થવા છતાં
પ્રવૃત્ત ન થવું અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી; તથા
‘સ્મૃત્યનુપરથાપન,’ એટલે કે એકાગ્રતાનો અભાવ, અર્થાત્
ચિંતના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે સામાયિક વિધેની સ્મૃતિનો
ભ્રંશ.^૧ [૧૧૬]

૧. જેમકે, મામાયિક ક્યારે કરવાનું છે, એ ‘ક્યુ’ કે નથી
ક્યુ’, વગેરેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ અહીં કોઈએ એવી ગંદા કરી છે કે,
સામાયિકવ્રતનો અર્થ જ એ છે કે, મન-વાણી-કાયાથી સદોષ પ્રવૃત્તિ
ન કરવી કે ન કરાવવી. પરંતુ ઉપરના અતિચારોમા તે વ્રતનો
સીધો ભંગ જ દેખાય છે; તેમા અતિચારપણું ક્યાં છે? તેનો
જવાબ એ છે કે, એ છ પ્રકારમાથી કોઈ એકાદનો ભંગ થાય, તો
પણ બીજાનું પાલન તો હોય જ એટલે સામાયિકનો અત્યંત
અભાવ નથી થતો. — દીકા.

દેશાવકાશિકવના

અતિચારો

દેશાવકાશિકવતના

અતિચારો આ

પ્રમાણે છે : 'પ્રેમપ્રયોગ,' એટલે કે,

પોતે જોડલા પ્રદેશનો નિયમ કર્યો હોય

તેની બહાર કામ પડે ત્યારે પોતે ન જતાં નોકર આદિને જ

દુકમ કરી ત્યાં બેઠાં કામ કરાવી લેવું તે; 'આનયન,' એટલે

કે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહારની વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે જાતે

ન જતાં બીજા પાસે તે વસ્તુ મગાવવી તે; 'પુદ્ગલક્ષેપણ,'

એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર ન જવાય તેમ હોવાથી

કાંકરી, ઢેકું વગેરે ફેંકી કોઈને પોતાની નજીક આવવા

મૂચના આપવી તે; 'શબ્દાનુષાત,' એટલે કે સ્વીકારેલી

મર્યાદાની બહારનાને બોલાવવા માટે ખાંસી, હસકું આદિ

શબ્દ દ્વારા તેને પાસે આવવા સાધવાન કરવો તે; તથા

'રૂપાનુષાત,' એટલે કે કાંઈ શબ્દ કર્યા વિના માત્ર આકૃતિ

આદિ બતાવી બીજાને નજીક આવવા મૂચના કરવી તે.

[૧૧૭]

પોષધવ્રતના

અતિચારો

પોષધવ્રતના

અતિચારો આ પ્રમાણે

છે : 'અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-ઉત્તમર્ગ,'

એટલે કે જીવજંતુ છે કે નહીં એ

આંખે જોયા વિના તેમ જ કોઈ કેમળ સાધન વડે સાધ કર્યા

વિના કયામ મગ, મૂત્ર આદિ ત્યાગવાં તે; 'અનવેક્ષિત

અપ્રમાર્જિત-આદાન,' એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા-આધ

કર્યા વિના લાકડી, બાજઠ વગેરે ચીજો લેવી-મૂકવી તે;

'અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-સંસ્તાર,' એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા-

સાધ કર્યા વિના ગિજાનું પાચરવું કે આસન નાખવું તે;

‘અનાદર,’ એટલે કે પોપધમાં હિતસાહ વિના પ્રવૃત્તિ કરવી; તથા ‘સ્મૃત્યનુપસ્થાપન,’ એટલે કે, પોપધ કેમ કરવું કે ક્યું છે કે નહિ વગેરેનું સ્મરણ ન રહેવું તે. [૧૧૮]

અતિથિસંવિભાગબ્દા અતિથિસંવિભાગવતના અતિચારો આ
અતિચારો પ્રમાણે છે : ‘સચિત્તક્ષેપણ,’ એટલે કે

ખાન-પાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને સાધુને ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની શુદ્ધિથી કાઠ સચેતન વસ્તુમાં મૂકી દેવી તે; ‘સચિત્તપિધાન,’ એટલે કે ઉપર પ્રમાણે દેવ વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી તે; ‘કાક્ષલ્લંઘન,’ એટલે કે સાધુને કાંઈ આપવું ન પડે તે આશયથી ભિક્ષાના વખતનું ઉલ્લંઘન કરવું તે; ‘મત્સર,’ એટલે કે દાન કરવા છતાં આદરપૂર્વક ન કરવું, અથવા બીજાના દાનગુણની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે; તથા ‘અન્યાપદેશ,’ એટલે કે કાંઈ વસ્તુ ન આપવી હોય તે માટે તે પારકાની છં એમ કહેવું તે. [૧૧૯]

દિનચર્યા

મહાશ્રાવક ઉપર પ્રમાણે અતિથાર વિનાના માર

મતોમા ગ્રિયત ધનાર, ભક્તિપૂર્વક

જિનમૂર્તિ, જિનમદિર, જિનશાલ જૈન માધુ, જૈન સાધ્વી,
જૈન શ્રાવક અને જૈન શ્રાવિકાઙ્ગી મમક્ષેત્રામા પોતાનુ ધન
વાનનાર તેમજ અતિ દીન જનોને પ્રેમપૂર્વક દાન ધરનાર
ગૃહસ્થ મહાશ્રાવક કહેવાય છે [૧૨૦]

ગીકામા આ બાળતનુ વિશે નિરણુ આ પ્રમાણે

છે ‘ જિનમૂર્તિ કે મદિર યજાનનામા તથા તેનુ
અર્ચન-પૂજન કરનામા ઘણા જીવોની હિંમા થાય,
માટે તેમ ન કરવુ,’ એવી દલીલ ન કરવી માગણકે,
કુદુળતા પરિપાનન નિમિત્તે પરિગ્રહ-પ્રવૃત્તિમા આમકા
રકી ને ગૃહસ્થ ધનોપાર્જન કરતો જ આવ્યો છે,
તેને આ રીતે તે ધનનો કમ્પક અરો વ્યથ પ્રગાથી

- કાયદો જ થશે. એ વાત સાચી છે કે, ધર્મના કામમાં વાપરવા માટે જ ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી; કારણ કે, કાદવમાં ખરડાઈને પછી પગ ધોવા, તેના કરતાં તેને દૂરથી ત્યાગવો એ જ શ્રેયસ્કર છે.

વળી, ‘સ્ત્રીનો જન્મ તો મિથ્યાત્વયુક્ત મહાપાપથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ તેઓ નિમત્ત્વ હોય છે અને દુઃશીલ હોય છે વગેરે કારણે તેમનો મોક્ષમા અધિકાર નથી; તો પછી તેમને દાન આપ્યાથી શુદ્ધ ?’ એવી શકા પણ ન કરવી. કારણ કે સ્ત્રીઓ નિસત્ત્વ અને દુઃશીલ જ હોય છે એ વાત અસિદ્ધ છે. એવી અનેક સ્ત્રીઓ ધર્મ ગયેલી છે, જે સત્ત્વ અને શીલમા પુરુષથી જરાય ઊત્તમી નહોતી. કેઈ જન્મ ગમે તેવાં ખરાબ કર્મને પરિણામે થયો હોય, પણ તેથી કાંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વાંધો આવવાની જરૂર નથી. વળી, દોષો માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, અને પુરુષોમાં નથી જ હોતા એમ પણ નથી. તેઓમાં પણ ઘણાય કૂર, દોષગુણ, નાસ્તિક, કૃતમ્, સ્વામીદ્રોહી અને દેવશુરુને પણ હમનારા હોય છે. પરંતુ તેથી કાંઈ આપણે કેઈ સાચે જ મહાપુરુષ હોય તો તેની અવગણ નથી કરતા, તેમજ સ્ત્રીઓની બાબતમાં પણ છે. તેમનામાં પણ જેમ કેટલીક દોષગુણ હોય છે, તેમ કેટલીક ગુણગુણ પણ હોય છે. તીર્થંકર વગેરેની માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતાં ગુણગુણનાને કારણે સુરેંદ્રો, અને મુનિઓ વડે પણ પૂજાય છે. લોકો પણ કહે છે કે : ‘સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ખરેખર નિરતિશય છે;

નારણુક, તે એવો ગર્ભ ધારણ કરે છે કે, જેમાંથી જગતનો પણ મુડ પેદા થાય છે ।

જે બાપડો પોતાની માથડીનું, પોતાના શરીરથી બહારનું, અને અનિત્ય, એવું ધન પણ સુપાનને દાન કરી શકતો નથી (કે જેથી પાશુ અનેકગણ ફળ મળવાનું છે), તેવો નિસરન માણસ મર્વસગલાગળી બીજું કુશર ચાગિન કેમ શરીરને આચરી શકવાનો હતો ? [૧૨૧]

શ્રાવ ની દિનચર્યા શ્રાવક મનારમાં બ્રાહ્મ મુદ્ધર્તમા^૧ જાવું પ્રાત મળ અને શય્યામાં જ 'અર્હત', મિદ્ધ, આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને માધુ એ પચ પચ્ચેડીએની^૨ મુતિ કરી તથા મારો ધર્મ કયો છે, મારું કુલ કયું છે, અને મારા પ્રતો કયા છે — એ પાદ કરી જવું સાર બાદ સૌચ, દાતણ, આનાદિથી પરિત્ર થઈ, પોતાના ધર્મમાં જ અર્હત ભગવાનની પુષ્પ, નૈવેદ્ય તથા મોત્રથી પૂજા કરી, તથા યથાશક્તિ આહારાદિલાગતો નિયમ લઈ,^૩ દેવમદિરમાં જવું દેવમદિરમાં વિધિમર^૪

૧ રાતના પદર મુદ્ધન ગણાય છે તેમાં ૧૪ મુ મુદ્ધર્ત બ્રાહ્મ દેવેવાય ॥

૨ પરમે તિષ્ઠન્તિ इति । — મોક્ષમાં^૧ કે મોક્ષગતિવાળા

૩ મળમાં 'પ્રત્યાખ્યાન કરી' એવું છે

૪ વિધિ આ પ્રમાણે પુષ્પતાણુન વગેરે અચિત દ્રવ્યો તેમજ પાદુકા વગેરે અચિત દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરી, કતરીય વસ્ત્રને એસતી પેઠે મોદ્દ દાનય તેમ ફેરવી ખભા ઉપર પાછળ નાખવું પછી મૂર્તિનું દર્શન થતા માત્રે અજ્ઞપિ નોડવી, અને મનને એમ્તાન કરવું

પ્રવેશ કરી, ત્યાં જિનભગવાનની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરવી; પછી પુષ્પાદિ વડે તેમની અભ્યર્ચના કરી તેમની ઉત્તમ સત્વનોથી સ્તુતિ કરવી.^૧ [૧૨૨-૪]

પ્રત્યાખ્યાન ત્યાર બાદ દેવવંદન અર્થે આવેલા કે ધર્મકથાદિ માટે ત્યાં જ રહેલા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદનાદિ કરી, તેમની મમીય જર્જ, પેતે લંવાનો આહારાદિત્યાગનો નિયમ તેમને નિર્મલ અંતઃકરણથી કહી સંભળાવવો. તેમના વંદનાદિનો વિધિ આ પ્રમાણે છે : તેમને દેખતાં જ જિભા ચર્મ જવું; તેઓ આવે ત્યારે સામા જવું; માથે હાથ જોડવા, તેઓને જાને આસન લાવી આપવું; તેઓ બેઠા પછી બેસવું; ભક્તિપૂર્વક તેમનું વંદન કરવું; તેમની મેત્રાશુશ્રૂષા કરવી; તેમજ તે જાત્ય એટલે તેમની પાછળ પાછળ થોડે સુધી જવું. [૧૨૫-૭]

ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાંથી પાછા આવી પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જર્જ, શુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે. [૧૨૮]

મધ્યાહ્નકાળ ત્યાર બાદ મધ્યાહ્નકાળની પૂજા કરી; ભોજન કરવું; તથા પછીથી વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થનાં રહસ્યો વિચારવાં. [૧૨૯]

સાયંદાળે પછી પાછલો પહોર ચતાં, જે બે વાર
 ॥ આવરચકઃ ભોજન કરતો હોય તે ભોજન કરી શ્વે;
 અને સંધ્યાકાળ ચતાં ત્રીજી વાર દેવપૂજા

૧. જે બધા વિધિ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે પરિશિ.

કરી, સાધુ સમીપ જઈ,^૧ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિમ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે. (૧) તેમાં સામાયિક એટલે, દુધ્યાન તથા, ધર્મધ્યાન કરી, શત્રુ મિત્ર, નૃણુ-કાર્યન વગેરેમાં સમતા ધારણ કરવી તે. (૨) ચતુર્વિંશતિમ્તવ એટલે ચોવીસ તીર્થ^૨ કરોની નામ ઘડીને મૃતિ (૩) વંદન એટલે વદનયોગ્ય ધર્મોચાર્યોનું વિધિસર નમન. તેમને વંદન કરી, તેમની અનુમતિથી તેમની આગળ, પોતે દિવસ દરમ્યાન કરેલા અતિચારો કહી બતાવી ક્ષમા માગવી. જેમકે : ‘દિવસ દરમ્યાન મે જ્ઞાન વિપયક,^૨ દર્શન વિપયક,^૩ તથા (મૂલ પાપકર્મોના ત્યાગરૂપી)

૧ ધર્મકૃત મૂળ આજ્ઞા છે; તેથી ફરક ક્રિયા શુરુની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય છે. ‘શુરુ ન હોય, તો મનમા તેમની સ્થાપના કરની, અથવા પુસ્તકાદિની સ્થાપના કરવી પછી શુરુના સચમાદિ શુભોની મૃતિ કરી, પાપવ્યાપારથી રહિત થઈ, સર્વશક્તિથી તેમને વંદન કરવું; પછી ફરક ક્રિયા વખતે તેમની આજ્ઞા વઢીને તે તે ક્રિયા કરી,’ એવો વિધિ છે.

૨. જ્ઞાનની બાબતમા અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે. અજાણે અધ્યાય કરવો, જ્ઞાની તથા પુસ્તકાદિના વિનય ન કરવો કે બહુમાન ન કરવું; ગાજ્ર બણવા માટે જે આવશ્યક તપક્રિયા (ઉપધાન) કરવાની હોય તે ન કરવી, પોતે જેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેને પ્રગટ ન કરવો, ગાજ્રનું શુદ્ધ કચ્ચારણુ ન કરવું, ૪ તેનો સાચો અર્થ ન કરવો, અથવા તે બંને સામટા કરવા.

૩. મૂળમા દર્શન અને ચારિત્ર એ બંને માટે ભેગા ‘સામાયિક’ શબ્દ છે. દર્શન અને ચારિત્ર એ બંને તેના અર્થો છે. દર્શનના અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે : શાસ્ત્રમા ગ કા

ચાગિન વિષયક જે કાર્મ કાર્યિક, વાચિક કે માનમિ-
 અતિચાર કર્યો હોય, મન વાણી કાયાના મર્યાદાઓ ગુપ્તિઓનું
 ખડન કર્યું હોય, કોઈ માન માયા કોમકોપી દુષાયો
 (ના પ્રતિષેધ)નું ખડન કર્યું હોય, તથા પાચ અહનતોનું,
 ત્રણ ગુણોનતોનું, અને ચાર ચિક્ષાનતોનું એમ બાર પ્રકારના
 શ્રાવણ ધર્મનું ખડન કર્યું હોય, તે મધુ મિથ્યા થાઓ '
 ત્યાર માદ દિવસ દરમ્યાન આહુનતાદિની મામતમા જે કાર્મ
 પ્રતિષેધ આચરણ કર્યું હોય, જે કાર્મ દુષ્ટ ચિત્તન
 કર્યું હોય, જે કાર્મ દુષ્ટ વાણી વાપરી હોય, કે જે કાર્મ
 દુષ્ટ એષ્ટાઓ કરી હોય, તે મધા અતિચારોની વિશુદ્ધિ
 માટે તેમની અનુગ્રાથી 'આનોચના' (કળ્યાત) કરી
 જવી ત્યાર માદ પોને જાણતા અજાણતા તેમના જે
 કાર્મ અપરાધ કર્યા હોય તેમની ક્ષમા માગી જવી આટલું
 કર્યા માદ પ્રતિક્રમણ કરવું (૪) પ્રતિક્રમણ એટલે શુભ
 આચારોમાથી ખમી અશુભ આચારોમા જે 'ક્રમણ'—ગમન
 કર્યું હોય તેમાથી 'પ્રતિ' એટલે પાછા શુભ આચારો તરફ
 આનવું તે તેમાં, જે અશુભ પ્રવૃત્તિ પોતે કરી હોય તેમાથી
 તેની નિંદા દ્વારા નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે, નવા દોષોનો રોધ
 કરવાનો હોય છે, અને ભવિષ્યના ગેભોનો ત્યાગ કરવાનો હોય
 છે તે વખતે વળી, માર નતોમાથી પોતે જે કાર્મનો અતિચાર

કરવી, અન્ય મતની કાક્ષા કરવી, ધર્મના દ્વેષમા સંદેહ કરવો,
 અન્યધર્મના વૈભવ, માહાત્મ્ય ચમત્કાર વગેરે દેખી મોહ પામવું,
 સાધર્મીને હત્સાદ ન આપવો કે નિશ્ચર ન કરવો, તેના પ્રત્યે
 વાતસલ્ય ન રાખવું, તથા અન્યધર્મીઓ પણ પોતાના ધર્મની
 અનુમોદના કરે તેવા કાર્ય ન કરવા

કર્યો હોય; આ શોક, પરશોક, શ્રવિત, મરણ અને કામભોગ વિષે અભિલાષા કરી હોય; ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન, વગેરેમાં કાંઈ પ્રમાદ કર્યો હોય; જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, શ્રુત, તપ, લાભ અને ઐશ્વર્યનો મદ કર્યો હોય, આદાર-અય-મૈથુન-પરિગ્રહમાં, કે કોપ-માન-માયા-સોભમાં કાંઈ અનાચરણ કર્યું હોય, તથા મન-વાણી-કાયાની ગુપ્તિમાં કે મમિતિ વગેરેના આચરણમાં જે કાંઈ અતિચાર કર્યા હોય, તેની કબૂલાત કરવાની હોય છે તથા તેમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાની હોય છે તેમાંથી પરવાર્યા બાદ (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો. કાયોત્સર્ગ એટલે ગિર શરીરે ધ્યાન ત્યાર બાદ (૬) પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પ્રત્યાખ્યાન એટલે પ્રવૃત્તિને પ્રતિજ્ઞા — એટલે કે અમુક ન કરવાની — મર્યાદાનું ‘ખ્યાન’ એટલે કથન આમાં મુખ્યત્વે અમુક કાળ સુધી ન ખાવાનો કે અમુક વસ્તુઓ ન ખાવાનો નિયમ સેવાનો હોય છે

સ્વાધ્યાય

આ છ આત્મસ્યક કર્મ કરી રહ્યા બાદ

સ્વાધ્યાય એટલે કે અણુમતના વિધિ

વગેરેનો પાઠ અથવા વાચન, પ્રશ્ન, પરિવર્તન, અનુપ્રેક્ષા (મનન) અને ધર્મકથા કરે. જે માણસ સાધુને અપામરે આવવાને અશક્ત હોય, કે જેને ત્યાં આવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય, તે પોતાને ઘેર જ ઉપરની છ આત્મસ્યક ક્રિયાઓ તેમ જ સ્વાધ્યાય કરે. [૧૩૦]

નિદ્રા

ત્યાર બાદ ચોગ્ય મમ્યે અહંત વગેરે

દેવ, તથા ધર્મોચાર્ય વગેરે ગુરુનું સ્મરણ

કરી, પવિત્ર ઘર્ષ, મોટે ભોગે મૈથુનનો ત્યાગ કરી, અદ્ય નિદ્રાને મેવે. [૧૩૧]

મવારમાં જીડીને નિદ્રા પૂરી થતાં, વિષયો પ્રત્યે મનને વિમુખ કરવા સ્ત્રી વગેરેના શરીરનું સ્વરૂપ વિચારે તથા સ્થૂલભદ્ર^૧ વગેરે સાધુઓ સ્ત્રીશરીરથી કેવા નિવૃત્ત થયા હતા તેનું સ્મરણ કરે. સ્ત્રીઓનાં શરીર બહારથી જ રમ્ય, પરંતુ અંદર તો (બધાં શરીરોની પેઠે) ગંદકીથી ભરેલાં હોય છે. એ શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર આવે, અને બહારનો અંદર ચાલ્યો જાય, તો કામી પુરુષને ગીધડાં વગેરે ઉરાડવામાં જ રોકાવું પડે, તેના ઉપભોગની વાત તો દૂર રહી ! મહા કામદેવે આ જગત છૂતવા આવું ગંદું સ્ત્રીશરીરરૂપી શસ્ત્ર 'સ્ત્રીકાયુ' તેના કરતાં એકાદ તુચ્છ પીંછું જ શા માટે, ન 'સ્ત્રીકાયુ' ? એ કામદેવે આખા વિશ્વની ભારે મસ્કરી કરી છે ! તે કામદેવનું એકમાત્ર જન્મસ્થાન સંકલ્પ છે; માટે હું સંકલ્પરૂપી મૂળને જ ઉખાડી નાખું ! [૧૩૨-૫]

તે ઉપરાંત ખીજ જે જે બાધક દોષો પોતાનામાં હોય, તેનાથી ત્રિવટી વસ્તુઓ ચિંતવવી;^૨ અને જે જે સાધુઓ એ દોષોથી મુક્ત હોય, તેમનું સ્મરણ કરી આનંદિત થવું. [૧૩૬]

૧. તેમની કયા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૧૦.

૨. જેમકે, રાગનો પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્ય છે, દ્વેષનો મેત્રી, ક્રોધનો ક્ષમા ઇત્યાદિ. જુઓ યોગસૂત્ર ૨-૩૩.

૫મી સર્વ યોનિઓમાં જીવોની સંસારસ્થિતિ દુઃખ-પૂર્ણ જ છે એમ વિચારી, જ્યાં રાગભાવિક સુખ છે એવી સુકલદશાની અભિલાષા કરવી. [૧૩૭]

ત્યાર બાદ, ઘણાં દુઃખો આવી પડવા છતાં પોતાનાં પ્રતોમાં દૃઢ રહેનાર, અને એ રીતે તીર્થંકર પ્રજ્ઞની પણ પ્રશંસા મેળવનાર કામદેવ^૧ વગેરે શ્રાવકોનું સ્મરણ કરવું. [૧૩૮]

૫મી વિચારણું કે, જોનો દેવ રાગદ્વેષાદિનો જીતનાર જિન છે, જોનો ધર્મ દ્વારપ છે, અને જોના ગુરુઓ પંચમહાવ્રતધારી સાધુઓ છે, એવા શ્રાવકપણાનું કોણ અભિમાન ન કરે ? જિનધર્મ વિનાનો ચક્રવર્તી પણ થવાનું હું પમંદ ન કરું, પરંતુ જિનધર્મ યુક્ત દાસ કે ગરીબ થવાનું હું પમંદ કરું. ક્યારે હું જાધા સંગો તજી, શાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાંવાળો તથા મેલથી છવાયેલા શરીરવાળો બની, માધુકરી વૃત્તિથી મુનિચર્યા આચરનારો બનીશ ? દુઃશીલ પુરુષોનો મંસર્ગ તજી, ગુરુચરણોની રજમા આજોડતો હું ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરી ક્યારે આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરીશ ? માઠ રાત્રીમાં મામ બહાર નિશ્ચલ બિમ્બો રહી કાપોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરતો હોઉં, ત્યારે મને ધાંબતો ધારી જાગદો આવીને ક્યારે પોતાની ગરદન ધસી જશે ? વનમાં પદ્માસન વાળાને બેડો હોઈ અને મારા બોળામાં

૧. તેના વિસ્તૃત ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક. તેમા, ધ્યાનમા બેઠેલા કામદેવને દાઈ દેવ કેટલો કેટલો વિભાગ્યો, પણ તે અચલ રહ્યો, અને અતે પેલો દેવ દારીને ચાહ્યો ગયો, તેની કથા છે.

મૃગનાં ગચ્ચાં રમતાં હોય, તે વખતે ક્યારે જુદા મૃગાધિપો^૧ આવીને મને મોં આગળ મૂંઘશે? ક્યારે મારી શુદ્ધિ ગતુ-મિત્ર, તૃણ-ઝી, મુત્ત્યુ-પથ્થર, મણિ-માટી, અને મોક્ષ સંમાર એ ગધામાં સમાન થશે? [૧૩૯-૧૪૬]

મુક્તિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ ગુણસ્થાનોની^૨ પંક્તિ ઉપર ચડવાને સવારના પહોરમાં પરમ આનંદના કંદરૂપ આવા આવા મનોરથ કરવા. [૧૪૭]

આ પ્રમાણે દિવસ-રાતની ચર્ચાને અપ્રમાદીપણે આચરે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિમાઓ^૩ રૂપી તપ વિધિવત્ આચરે તો શુદ્ધ થઈ પાપનો ક્ષય કરી શકે છે. [૧૪૮]

અતિમ	પત્ની જ્યારે તે આવક આવશ્યક કર્તવ્ય
સંભેષના	કર્મો કરવાને અશક્ત થઈ જાય, કે
	મૃત્યુકાળ નજીક આવે, ત્યારે ક્રમે ક્રમે
બોજનત્યાગ તેમજ ક્રોધાદિ કપાયોના ત્યાગરૂપી મંથેષના ^૪	
મત મે; તથા તીર્થકરોના જન્મસ્થાનમાં કે દીક્ષાના	

૧. તેઓ માણસનો સૌથી ઓછો વિશ્વાસ કરે એ માટે —ગીકા.

૨. આત્મા ઉપરથી મોહનો ક્ષય થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીના માર્ગને ૧૪ પંક્તિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. તે પંક્તિઓને ગુણુગ્માન કહે છે. તેમના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું ‘અતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક પા. ૧૭૨.

૩ જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. ન. ૧૧.

૪. ગરીર તથા કપાયોને (મલિન) કૃમિ કરવા તે.

ધ્યાનમાં કે જ્ઞાનના ધ્યાનમાં કે મોક્ષના ધ્યાનમાં જઈને, ૧ કે તે ધ્યાનમાં જલ્દી શક્ય ન હોય તો ધરમાં કે વનમાં જ તુરંદાસ રમણમાં જઈને ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, ૫૨ પરમેષ્ઠીનું અરણ્ય કર્યા કરે, જ્ઞાનાદિના અતિચાર ત્યાગી તેમની આરાધના કરે, તથા 'હું અરહંત ભગવાનને શરણે જઈ છું, સિદ્ધોને શરણે જઈ છું, સાધુઓને શરણે જઈ છું અને કેવળજ્ઞાનીઓએ પ્રગટ કરેલ ધર્મને શરણે જઈ છું,' એમ કહી, તે ચાગુ શરણે ગઈ, તથા આ લોક કે પરલોક, તથા જનિત કે મરણની કામના ત્યાગી, પોતાના તપના મદલામાં અમુક દુગ્ધ મને મળે એવું નિદાન (સંકલ્પ) કર્યા વિના, તથા પશ્ચિહોર અને સંકટોથી ન ગભરાતા જિન ભગવાનની ભક્તિમાં લીન રહી, આનંદ આવકની જે પેઠે મરણ પામે મયાં માફ તે મહાપુણ્યશાળી શ્રાવક કાંતો સૌધર્મ નગેરે કલ્પે (અવગો)માં ધ્રુત્વ પામે છે, યા તો બીજું કોઈ ઉત્તમ ધ્યાન પામે જે ત્યાર માફ ત્યાથી અમૃત ધર્મ, અનુબ

૧ તે જ્ઞાનોના વણ ન માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દિ ન ૧૨.

૨ કુધા, વૃષણા, નન્નાત્ત જાસ મજ્જર સ્ત્રી વગેરે ૨૨ પ્રકારના પશ્ચિહો માટે જુઓ આ માળાનું 'અતિમ ઉપદેશ નામનું પુસ્તક પા ૧૦૫

૩ તેના જીવનચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક તે વાણિજ્યપુર નગરનો રહેવાસી હતો તેને બાવાન મહાવીર પાસે શુદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો વીસ વર્ષ સુધી ઉત્તમ આવકધર્મ પાળી તે અતે 'મારણાતિ સંલેખના' રસીમરી (આહારત્યાગ કરી) મરણ પામ્યો હતો

યોનિમા અતરી, અતિ દુર્લભ એના ભોગો ભોગી,
અતે કાઈ નિમિત્તથી તે ભોગોમા વિગ્ન થઈ, તે
જન્મે જ ૩ વધારેમા વધારે આદ્ય જન્મની અદ્ય જ
આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી, તે મુક્તિ પામે છે [૧૪૯ ૫૪]

પરિશિષ્ટ

ઐયાપયિકી પ્રસરણની ગતિઆતમા પ્રાત મળમા
પ્રતિક્રમણ રવાનો દેવપૂત્ર આદિ જે વિધિ
જણાવ્યા છે તેનું વિશેષ વિવરણ

મીમા વિસ્તારથી આપ્યું છે અજ્ઞેન વાયુને તેનું પ્રિગદર્શન
રાવવાના ઇરાદાથી અહીં તેનો સાર દ્વંદ્વમા આપ્યો છે
ભગવાનની તિવ્ર ધૂપ આનાદિથી પૂલ મરી, ‘ઐયાપયિકી
પ્રતિક્રમણ’ મરણ, સાર બાદ ‘સાન્નિધ્ય’ વોરેથી ‘ચૈત્યવદન’ મરણ,
અને પછી ઉત્તમ સ્તોત્રાદિથી ગુણકીર્તન મરણ ઐયાપયિકી
પ્રતિક્રમણ મરણ એટલે, અદિસાદિરૂપ જે સાધુઆચાર (ઈર્ગાપય),
તેનું જવા આવવામા મોઈ જીવજીવ કે સજીવ વનસ્પતિ આદિ
ઉપર પગ મૂકી કે તેમને મોઈ કુખ વોરે ઉપલવી જે ઉલ્લસન
યુ’ હોય, ‘તે બધું દુઃખ’ મિથ્યા થાઓ’ એમ બોલી તેનું
પ્રાયશ્ચિત્ત મરણ તે આ પ્રમાણે મરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તના ‘આલોચના’
અને ‘પ્રતિક્રમણ’ એ બે અંગો પૂરા થાય છે. મરણ પ,
આલોચના એટલે થયેલા ગુનાની નિખાલસ સ્ખલાત, અને
પ્રતિક્રમણ એટલે થયેલ બૂલનો અનુતાપ કરી તેમાથી નિવૃત્ત
થવું, અને નવી બૂલ ન મરવા સાવધાન થવું પ્રાયશ્ચિત્તના આ
બે અંગો પરવાર્યા બાદ ‘મયોત્સર્ગ’ નામનું ત્રીજું અંગ આ
પ્રમાણે બોલીને મરવાનું હોય છે ‘મારા તે થયેલા દોષના

પરિહાર માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત માટે, મારા આત્માને નિઃશય કરવા માટે, તથા તે પાપકર્મના ઉચ્છેદ માટે, જ્યાં સુધી 'નમો-અરિહંતાય' એ નમસ્કારવાક્ય ન જોવું, ત્યાં સુધી હું મારા તમામ કાયિક વ્યાપારોનો માત્ર થોડાક અપવાદો સાથે ત્યાગ કરું છું. તે અપવાદો જેવા કે, આસોચ્છ્રાસ, ખાંસી, છીક, બગાસુ વગેરે; તેમજ શરીરમા કાંઈ આકસ્મિક ભ્રમ કે કષ્ઠ થઈ જાય, કે રોમાય જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થઈ જાય, કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિસંચાર થઈ જાય તે વગેરે. તેવી ક્રિયાઓથી મારા જ્ઞાતનો ભંગ ન મનાઓ.* કાયોત્સર્ગની પોતે જે કાળમર્યાદા બાધી હોય, તે પૂરી થયે 'નમોઅરિહંતાય' વગેરે નમસ્કારવાક્ય જોસવું. એ સમય દરમ્યાન મોન રાખવું, શુભ ધ્યાન-ચિત્તન કરવું, અને કાયિક કળ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો. કાયોત્સર્ગ પૂરો થાય એટલે ચોત્રીસ તીર્થ કરોની મુતિનું મ્તોત્ર જોડી જવું.

ચૈત્યવંદન

આ પ્રમાણે 'ઐયાંપિષ્કી પ્રતિક્રમણ'

પૂરું કરીને 'ચૈત્યવંદન' કરવાનું હોય છે.

જો કે, મધ્યમ પ્રકારનું અને કનિષ્ઠ પ્રકારનું ચૈત્યવંદન કરવું હોય તો ઉપરનું ઐયાંપિષ્કી પ્રતિક્રમણ કરવાનું નથી હોત. કનિષ્ઠ ચૈત્યવંદન તો 'નમોઅરિહંતાય' એ સ્તોત્રથી કે કોઈ બીજા - કવિના સ્તોત્રથી થઈ શકે; અથવા માત્ર પ્રજ્ઞામયી પણ થઈ શકે. પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારના ચૈત્યવંદનનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : કોઈ સારી સાફ જગા જોઈ-તપાસીને જોસવું, તથા ત્યાં જમ્મિ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિપૂર્વક નીચેના સૂત્રનો પાઠ કરવો :

*આ તથા પછીના પાનમા ઉતારેલો વિધિ સજ્જશઃ નથી.

તે વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તેનો અજ્ઞેન વાચકને ખ્યાલ આવે તે માટે તેનું અહીં દિગ્દર્શન જ કરાવ્યું છે.

“અહંત” ભગવાનોને નમસ્કાર; જેઓ ધર્મના આદિ સંસ્થાપક છે; જેઓ ‘તીર્થ’ રે પ્રવર્તાવનાર છે; જેઓ સ્વયંસંબુદ્ધ છે; જેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ, સિદ્ધરૂપ, શ્રેષ્ઠ પુંડરીકરૂપ, તથા શ્રેષ્ઠ ગંગેન્દ્રરૂપ છે; જેઓ લોકમાં ઉત્તમ, લોકના નાથ, લોકના હિતકર, લોકના પ્રદીપરૂપ, તથા લોકને ઉભળનાર છે; જેઓ અભયદાતા છે, ચક્ષુદાતા છે, માર્ગદાતા છે, શરણુદાતા છે, અને મોહિદાતા છે; જેઓ ધર્મદાતા છે, ધર્મની દેશના કરનારા છે, ધર્મના નાયક છે, ધર્મના સારથિ છે, તથા ચાર સંસારનતિનો નાશ કરનાર ધર્મરૂપી ચક્રવાળા છે; જેમને ઉત્તમ તેમજ ક્યાય રખસિત ન થનાર જ્ઞાન અને દર્શન છે; જેમણે આત્માની મજ્જિઓને દાકનાર કર્મને દૂર કર્યું છે; જેઓ જાતે જિન એટલે કે જીવનાર હોઈ, ખીજને પણ જિતાડનાર છે; જેઓ જાતે વરેલા હોઈ, ખીજને તારનાર છે; જેઓ જાતે બુદ્ધ હોઈ, ખીજને બોધ કરાવનારા છે; જેઓ સર્વજ્ઞ છે, તથા સર્વદેશ છે; અને જેઓ શિવ, અયલ, અરુણ (દેવગની બાધારહિત), અનંત, અક્ષય, અબ્યાબાધ, તથા અપુનરાવર્તી એવું સિદ્ધમતિ નામનું ઉત્તમ સ્થાન પામેલા છે, તેવા ભયને જીવનાર જિનોને નમસ્કાર.” ૩

૧. ‘અહંત’ એટલે કે અતિશય પૂજને જે યોગ્ય છે તે. અથવા ‘અરિહંત’ પાઠ લઈએ તો મોહાદિ અરિ - શત્રુ - નો નાશ કરનાર. ‘ભગવાન’ એટલે ‘ભગ’ વાળા. ભગ એટલે જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ, વૈરાગ્ય, મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન, ઇચ્છા, શ્રી, ધર્મ, અને ઐશ્વર્ય.

૨. ‘તીર્થ’ એટલે નદી વગેરેમાં જીતરવાનો આરો. આરા વગર જેમ નદીમાં ગમે ત્યાંથી ન જીતરી શકાય, તેમ ધર્મરૂપી તીર્થ વિના ગમે ત્યાંથી સંસારસાગર ન વરી શકાય.

૩. આ મુતિને ‘શકસ્તવ’ કહે છે.

ત્યાર બાદ, 'હું અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન એ બધા જિનોને મન વાળી અને કાયાથી વંદું છું' એમ બોલી, જિનપ્રતિમાને નીચે પ્રમાણે વંદન કરવું:

'અહંત ભગવાનની મૂર્તિની વંદના માટે, પૂજન માટે, સત્કાર માટે, અને સંમાન માટે—કે જેથી બોધિનો લાભ થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ પાવે—હું વધતી જતી ઋદ્ધા, મેઘા, ધૃતિ, પારણા તથા અનુરમણ સારથે શરીરના અન્ય બ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, મૌન અને ધ્યાનપરાયણ બનું છું.' તે કાયાત્સર્ગ (ધ્યાનાદિ) થી પરવારી 'નમો અરિહંતાણુ' એ વગેરે બોલી નમસ્કાર કરવા; ત્યાર બાદ આ સમયમા ભારતવર્ષમા જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમનાં નામ હઈ તેમની સ્તુતિ કરવી. જેમકે, 'લોકમાં પ્રકાશ કરનાર, ધર્મરૂપી તીર્થં પ્રગટ કરનાર, તથા દેવલજ્ઞાની ચોવીસે અહંત જિનોની હું સ્તુતિ કરું છું.....આ પ્રમાણે મેં સ્તુતિ કરેલા, જિનોમા એક, નિર્મલ, તથા જરામરણ વિનાના ચોવીસે તીર્થંકરો મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. તે લોકોત્તમ સિદ્ધ પુરુષો આરોગ્ય, બોધિ^૧ અને ઉત્તમ સમાધિ અને અર્પો. ચંદ્રથી પણ વધુ નિર્મલ, સૂર્ય કરતાં પણ વધુ પ્રકાશક, તથા સ્વયંભૂરમણ સાગર કરતા પણ વધુ ગંભીર એવા તે સિદ્ધો મને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવોર.' આ પ્રમાણે ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી,

૧. અહંત પ્રણીત ધર્મ. —ટીકા.

૨. ટીકામાં શંકા ઉઠાવી છે કે, જિનો તો વીનરાગ છે, એટલે તેમની સ્તુતિથી તેમને પ્રીતિ થતી નથી, કે તેમની નિંદાથી તેમને દ્રેષ થતો નથી; તો પણ તેમને 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ હોવાની શી જરૂર છે ? તેનો જવાબ એ આપ્યો છે કે, તેમની સ્તુતિ કરવાથી તે બધે પ્રસન્ન ન થતા હોય, પણ આપણું મિત્ર તો શુદ્ધ થાય છે જ, તેમજ આપણાં કર્મ પણ ક્ષય પામે છે.

સર્વ લોકમા આરેલી જિનપ્રતિમાઓના વફન માટે કાયોત્સર્ગ કરવો. ત્યાર બાદ, જગતમા દીવાની ગરજ સારનાર શાસ્ત્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી :

‘જરણ વગેરે ક્ષેત્રોમા સિદ્ધાન્તની મ્યાપના કરનાર ભગવાનોને હું પ્રથમ નમસ્કાર કરું છું. પછી, અજ્ઞાનરૂપી અધકારનું પડળ નાશ કરનાર, મર્યાદા ધારણ કરનાર, મોહજળનો ભેદ કરનાર, તથા મુરખોનો નરેન્દ્રો વગેરેથી પૂજિત એવા સિદ્ધાન્તને નમસ્કાર કરું છું. જન્મ, જરા, મરણ અને ચોક્કસ નાશ કરનાર, કલ્યાણમય, પુષ્કળ અને વિશાળ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તથા દેવો દાનવો અને નરેન્દ્રોના સમૂહોથી પૂજિત એવા એ ધર્મનું બળ મેળવ્યા બાદ કયો માણસ પ્રમાદ કરે ? એ પ્રસિદ્ધ જિનમતને હું એકાગ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું, કે જે જિનમતથી દેવન્નાગ-સુપર્ણ-કિન્નરગણ વગેરેથી આદરપૂર્વક પૂજિત એવા સંયમરૂપી ચારિત્રની સદા વૃદ્ધિ થાય છે. જેમા જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે, તેમજ ત્રિલોકીરૂપ જગત પણ જેમા પ્રતિષ્ઠિત છે, એ જિનમત વિજય પામે, હંમેશા વૃદ્ધિ પામે.’ ત્યાર બાદ એ જિનમતની વફના માટે કાયોત્સર્ગ કરે, તથા તેની સ્તુતિ કરે ત્યાર બાદ સિદ્ધોને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે :

‘સર્વે સિદ્ધો, જેઓ કૃતકૃત્ય થયા છે, બુદ્ધ થયા છે, મંગારનો પાર પામ્યા છે, કમપૂર્વકી મુક્તિ પામ્યા છે, તેમજ લોકના અગ્રભાગમા સ્થિત છે, તેમને સદા નમસ્કાર.’ આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા બાદ વર્તમાન તીર્થંકર મહાવીર-જ્વામીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે :

‘જે દેવાનો પણ દેવ છે, તથા જેને દેવો હાથ લેડા નમસ્કાર કરે છે, તેવા દેવેન્દ્રો વડે પૂજિત મહાવીરને હું માયા વડે વફન કરું છું. કેવળજ્ઞાનીઓમા શ્રેષ્ઠ એવા મહાવીર

ભગવાનને એક પણ નમસ્કાર કર્યો હોય, તો તે પુરુષ કે સ્ત્રી
ગમે તેને સંસારસાગરમાંથી તારે છે.

ત્યાર બાદ પ્રવચનની સેવા કરનારા, શાંતિ કરનારા, અને
શ્રદ્ધાવંત જીવોને સ્વસ્થતા આપનારા દેવોની આરાધનાને અર્થે
કાથોત્સર્ગ કરવો; ત્યાર બાદ ફરી તે જ વિધિથી બેસીને પહેલાની
પેઠે 'નમોત્યુષ્ઠ અરિહંતાયુઃ' સ્તોત્રનો પાઠ કરવો; ત્યાર બાદ
હૃદય :

'હે વીતરાગ, હે જગદ્ગુરુ, તમારો જય ! હે ભગવાન
તમારા પ્રજાવધી અને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય યાચ્યો; તમે ખતાવેલા
માર્ગને અનુસરવાની વૃત્તિ મારામાં પ્રગટ યાચ્યો; મેં હચ્છેલા
અર્થોની સિદ્ધિ યાચ્યો; લોકવિરુદ્ધ ક્રમેની મારાથી ત્યાગ યાચ્યો;
મારા વડે ગુરુજનોની પૂજા યાચ્યો; મારા વડે પરમાર્થ સધાચ્યો;
મને સદ્ગુરુનો સંબંધ યાચ્યો; અને તેમના વચનોનું પાલન
મરતા સુધી, અખંડ રીતે હું હતું !'

આ ચૈત્યર્ચનનો વિધિ છે.

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન

આત્મજ્ઞાન વારંવાર રીતે તો આત્મા પોતે જ
એ જ મોક્ષ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ છે.
મોક્ષનો ત્યાગ કરી આત્મામાં

આત્માને આત્મા વડે જાણવો, તે જ આત્માનું ચારિત્ર છે,
તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે, અને તે જ આત્માનું દર્શન (બ્રહ્મા) છે.
આત્માના અજ્ઞાનને કારણે હિતવ્રત થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી
જ દૂર થઈ શકે. આત્મજ્ઞાન વિનાના માણસો ગમે તેટલું
તપ કરે, પણ તેથી તેમનું દુઃખ દૂર ન થાય. ચેતન-
સ્વભાવી આત્મા જ કર્મના મંબળથી શરીરી થાય છે.
પરંતુ તે જ આત્મા ધ્યાનાગ્નિથી પોતાનાં કર્મો આળી નાખે
છે, ત્યારે નિરંજન અને સિદ્ધ બને છે. ક્રોધ, માન, માયા,
લોભ એ ચાર કષાયો અને ઇદ્રિયો વડે જિતાયેલા આ
આત્મા જ સંસાર છે; અને તે કષાયો અને ઇદ્રિયોને

જીતનારો આત્મા જ મોક્ષ છે, એમ જુદિમાન પુરુષો કહે છે.
[૧-૫] .

આર કપાયોનો ઉપર જે કોષ, માન, માયા, ક્ષોભ એ
તથા આર કપાયો જણાવ્યા, તેમના દરેકના
આર આર ભેદ છે તેમનો પહેલો

પ્રકાર સંત્યજન કહેનાય છે તે તૃણના અગ્નિની માફક
એકદમ સળગી જઈ છે, અને એક પખવાડિયા જેટલી મુદત
સુધી રહે છે તેની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો એટલે કે સર્વ
સપાપ પ્રવૃત્તિઓમાથી નિવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી
નહિ, પણ તેમા અપવન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ
હોય છે બીજો પ્રકાર તે ‘અત્યાખ્યાનાવરણીય’ છે તેની
તીવ્રતા એવી હોય છે કે, તે અમુક અંશે વિરતિ
(અત્યાખ્યાન) થવા દે છે, પણ સંપૂર્ણ વિરતિ નથી થવા
દેતી તેની નિયતિ આર માસની મનાય છે. ત્રીજો પ્રકાર
‘અઅત્યાખ્યાનાવરણીય’ છે. તેની તીવ્રતા એવી હોય છે કે
તે અંપ પણ વિરતિ થવા દેતી નથી તેની મુદત એક
વર્ષની ગણાય છે એથી પ્રકાર ‘અનતાનુબંધી’ છે તેની
તીવ્રતા એટલી બધી હોય છે કે તેથી જીવને અનંત કાળ
સમાગમા ભટકવું પડે છે

‘મંત્યજન’ કોષાદિવાજાને યતિપણુ મળવે છે, પણ
વીતગમત્વ મળવતું નથી, તથા તેનાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત કરી
શકાય છે, પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકાતી
‘અત્યાખ્યાનાવરણીય’ કોષાદિવાજાને શ્રાવકપણુ મળવે છે,
પણ યતિપણુ મળવતું નથી, તથા તેને અનુષ્ઠગતિ પ્રાપ્ત થાય

છે, પણ દેવગતિ નથી પ્રાપ્ત થતી. ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ ક્રોધાદિવાળાને સમ્યગ્દષ્ટિપણુ એટલે કે સદ્ધર્મ, ઉપર શ્રદ્ધા સંભવે છે, પણ આવકપણુ સંભવતું નથી; તથા તેને પશુયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ મનુષ્યયોનિ નહિ. ‘અનંતાનુબંધી’ ક્રોધાદિવાળાને તો સમ્યગ્દષ્ટિપણું પણ નથી સંભવતું અને તેને નરકગતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. [૬-૮]

૧. ક્રોધ ક્રોધ એ શરીર-મનને મંતાપ કરાવનાર છે, વેરનુ કારણ છે, દુર્ગતિનો માર્ગ છે, તથા શમન્તુષ્પને દાખલ થતુ રોકનાર આગળો છે. અગ્નિની પેઠે ક્રોધ ઉન્નપન્ન થતા વેંત પ્રથમ તો પોતાના આશ્રય-સ્થાનને જ બાળે છે, બીજાને તો પછીથી બાળે છે અથવા નથી પણ બાળતો. તેથી તે ક્રોધરૂપી વહ્નિતું શમન કરવા માટે પુણ્યાત્મા પુરુષોએ ક્ષમાનો આશરો લેવો જોઈએ. કારણ કે, ક્ષમા સંયમરૂપી બગીચાને સમૃદ્ધ કરનાર પાણીના ઝરા-રૂપ છે. [૯-૧૧]

દીકામાં ક્રોધની બાળતમાં કેટલાક વધુ શ્લોકો આ પ્રમાણે આપ્યા છે : જે માણસ તને નુકસાન કરવા ઇચ્છે છે, તેણે પોતે પોતાના આત્મામાં પાપકર્મ બાંધ્યું જ; હવે, પોતાનાં કર્મોથી હણાયેલા ઉપર તું ક્રોધ શા માટે કરે છે? વળી, તારા ઉપર અપકાર કરનારાઓ ઉપર તું ગુસ્સે થવા બળ્ય છે, તેના કરતાં દુઃખના હેતુરૂપ તારાં કર્મો ઉપર જ ગુસ્સે કેમ નથી થતો? ત્રૈલોક્યને પણ પ્રલયમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન એવા મહાવીર જેવા પુરુષોએ જો ક્ષમાનો આશરો

લીધો, તો કેળ જેટલી તુચ્છ શક્તિવાળો તુ કેમ નથી
લઈ શકતો ? તે એવું પુણ્ય કેમ ન કર્યું, કે જેથી
તને કોઈ બાધા જ ન કરી શકે ? તારી એ ભૂલનો
પસ્તાવો કરી, અત્યારે તો તારે ક્ષમા સ્વીકારવી જ
આવશ્યક છે. કોઈ તને મર્મવેદી વાક્યો સંભળાવે તો
તારે એમ વિચારવું કે, એ જો સાચાં હોય તો મારે
ગુસ્સે થવાની રીત જરૂર છે ? અને જો ખોટા હોય તો
પણ ગાડાના બોલવા ઉપર ગુસ્સો કરવાની રીત જરૂર
છે ? કોઈ આપણો વધ કરના આવે તો વિચારવું કે,
મને મારી શકે તેના તો મારા કર્મો જ છે, તો પછી
આ મિથ્યારો નકામો પોતાના અભિમાનથી પાપકર્મ
બાધે છે. સર્વ પુરુષાર્થને ચોરી જનાર ક્રોધ ઉપર
તને ક્રોધ નથી આવતો, પરંતુ નજીવો અપરાધ કરનાર
બીજા ઉપર તને ક્રોધ આવે છે, તે કેવું ?

૨ જ્ઞાન જ્ઞાન વિનય, વિદ્યા અને શીલનો તેમજ
ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે
પુરુષાર્થોનો ધાતક છે, તે વિવેકબુદ્ધિરૂપ આખ કોડી નાખે
છે, તેથી લોકને આધળો બનાવનારો કહેવાય છે. જાતિ,
સામ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, ડપ, તપ અને વિદ્યા એ આઠ
પ્રકારના મદ કરીને પરિણામે માણસ એ આકેયને હીન
પ્રકારના પ્રાપ્ત કરે છે. દોષગ્રસ્તી શાખાઓને બિચી ફેલાવનાર,
અને ગુણગ્રસ્તી મૂળને નીચે લઈ જનાર જ્ઞાનગ્રસ્તી વૃક્ષને
માર્દવગ્રસ્તી નદીપ્રવાહથી ઉમેડી નાખવું જોઈએ.
[૧૨-૪]

૩ માયા માયા એ અમત્યની જનની છે,
 રીનડપી વક્ષને કુહાડીડપ છે, અવિદ્યાની
 જન્મભૂમિ છે અને દુર્ગતિનું કારણ છે કુટિલતામા કુશળ,
 પાપકર્મ કરનારા અને મગવા જેવા માયાવી પુરુષો જગતને
 છેતરીને પોતાની જાતને જ છેતરે છે, કામ્ય કે તેઓ તેમ
 કરીને પોતાના ધર્મ અને મદ્ગતિનો જ નાશ કરે છે
 આખા જગતનો દ્રોહ કરનારી એ માયાડપી મર્ષિણીને
 જગતના આનંદનું કારણ એવી સજ્જતા (મરણતા)ડપી મદા
 ઔપધથી જીતવી [૧૫૭]

૪ લોભ લોભ એ સર્વ દોષોની ખાણ છે,
 ગુણોનો ત્રાસ શ્રી જનાર રાક્ષસ છે,
 દુષ્ટડપી વેવનો કદ છે, અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ
 એમ ચારે પુરુષાર્થોનો નાશક છે લોભ શઙ્ખાતમા
 તો મહુ થોડો દેખાય છે, પણ પછી કૂદકે ને બસકે વધતો
 જાય છે તદ્દન ગરીબને મો જ ભેઈએ છે, સોવાળાને
 હજાર ભેઈએ છે, હજારવાળાને લાખ ભેઈએ છે,
 લાખવાળાને કરોડ ભેઈએ છે, કરોડવાળાને રાજપણ્ય
 ભેઈએ છે, રાજાને ચક્રવર્તીપણ્ય ભેઈએ છે, ચક્રવર્તીને
 દેવપણ્ય ભેઈએ છે, દેવને ઇન્દ્રત્વ ભેઈએ છે, અને
 ઇન્દ્રપણ્ય મળ્યા પછી પણ ઇચ્છાની નિવૃત્તિ તો થતી જ
 નથી લોભડપી અતિ જિહ્વળતા સાગરને શુદ્ધિમાન પુરુષો
 સતોડપી મેતુ બાધી આગળ વધતો અગ્નિવલો આમ,
 ક્ષમાથી ક્રોધને મૃદુતાથી માનને, સજ્જતાથી માયાને અને
 મતોપથી લોભને જીતવો [૧૮૨૩]

પાય ઇદ્રિયોના પરત્વે ઇદ્રિયોને જીત્યા વિના કપાયો
જાય જીતી શકાતા નથી. મોનાને ધિગાળવું
હોય તો પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ જ લેઈએ.

જેના ઇદ્રિયરૂપી ઉન્માર્ગગામી ચચળ અશ્વો અનિયંત્રિત છે,
તેને તેઓ ઝટ નગરરૂપી અરણ્યમાં ખેંચી જાય છે જે
માણસ ઇદ્રિયોથી જિતાયેલો છે, તેને કપાયો ઝટ અભિષ્મત
કરી શકે છે. બળવાન પુરુષોએ પહેલા જેની એક ઈંટ
ખેંચી કાઢી હોય, તેવી ભીંતને પડી ગમે તેવા માણસો
તોડી શકે છે. ન જિતાયેલી ઇદ્રિયો માણસના કુળનો નાશ
કરે છે, તેનું અધ પતન માથે છે, તેને નિયંત્રણમાં નખાવે છે,
કે તેનો વધ કરાવે છે. હાથિણીનું સ્પર્શસુખ અનુભવવા
ડગલુ ભરતો હાથી ને જ કાણથી બધનનું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે.
અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું પણ આકડા ઉપરનો
ગય ગળવા જતા માછીના હાથમાં સપડાય છે હાથીના
મહત્તી ગંધથી સોભાયેલો બમરો તેના કપોથગચ્છ ઉપર જતા
તેના સૂપડા જેવા કાનના ઝપાટામાં આવી મરણ પામે છે.
સુવર્ણ ચમન પ્રકાશિત જ્વાલાના તેજથી મોહિત થયેલો
પતંગ તેમાં પડી તરત મૃત્યુ પામે છે. અને હરણ પણ મનોહર
ગીત માબળવા જતા પારધીના બાણથી વીધાઈ જાય છે,
આમ એક એક વિષયને સેવવા જતા જ મરણ પ્રાપ્ત થઈ
હોય, ત્યાં પામે વિષયો માથે ભોગવનારાની શી વસ્તે
થાય ? [૨૪-૩૩]

ત્રીકામાં એજ વિષયને લગતા આપેલા શ્લોકોનો
ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે : ઇદ્રિયોની મર્યાદા અપ્રવૃત્તિ
એ કાંઈ ઇદ્રિયવિજય ન કહેવાય ઇદ્રિયોના

વિષયોમાંથી રાગદ્વેષ આત્મા જાય, તો પછી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ છે. સમીપ આવેલા વિષયોનો ઇન્દ્રિયોને સંગ જ ન થાય એમ બનવું અશક્ય છે; પરંતુ તે વિષયોમાંથી રાગદ્વેષ તો જરૂર દૂર કરી શકાય. વિષયોમાં પોતામાં પ્રિયપણ કે અપ્રિયપણું કાંઈ નથી. એક જ વિષય અમુક હેતુઓથી પ્રિય પણ થાય છે કે અન્ય હેતુઓથી અપ્રિય પણ થાય છે. માટે, વિષયોનું પ્રિયપણું કે અપ્રિયપણું ઔપાધિક છે એમ વિચારી, તેમાં રાગદ્વેષ દૂર કરેલા.

મનઃશુદ્ધિ એ ઇન્દ્રિયોનો જય મનઃશુદ્ધિ વડે જ થઈ શકે તેમ છે. 'મનઃશુદ્ધિ વિના

યમ નિયમ વગેરેથી કરેલો કાયકક્લેશ વૃથા જ જાય છે. અવિવેચનમાં ચલ્લુ પ્રવૃત્તિ કરનારો તથા નિરંકુશ રીતે બટકનારો મનરૂપી રાક્ષસ ત્રણે જગતને સંસારરૂપી ચક્રાવામાં ધકેલી રહ્યો છે. મુક્તિ પામવાની ઇચ્છાથી તપ તપતા મનુષ્યોને પણ ચંચળ ચિત્ત વટોળિયાની પેઠે બીજે ક્યાંક ખેંચી જાય છે. મનનો નિરોધ ક્યાં વિના જે યોગ-માર્ગમાં આરંભ થવા માગે છે, તે પગ વડે ચાલીને બીજે ગામ જવા ઇચ્છનારા પાંગળા જેવો હાસ્યને પાત્ર છે. મનનો નિરોધ થતાં જ્ઞાન વગેરેને આવરનારાં કે વીર્ય વગેરેનો અંતરાય કરનારાં પ્રજ્વળ કર્મોનો* પણ નિરોધ થઈ જાય છે;

* તેમની વિગત માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે દિષ્ટાણ નં. ૧૩.

પરંતુ જેનું મન નિરુદ્ધ નથી, તેનાં તે કર્મો ઊલટાં વધે છે. માટે મુક્તિને ઇચ્છનારાઓએ આખા જગતમાં ભટક્યા કરનારા મનરૂપી વાંદરાને પ્રયત્નપૂર્વક નિયંત્રણમાં લાવવો જોઈએ. પૂર્વેના આચાર્યોએ મનની શુદ્ધિને નિર્વાણમાર્ગને પ્રકાશિત કરનારી, તથા કદી ન હોલવાતી દીવી દહીને વર્ણવી છે. મનની શુદ્ધિ હોય તો અવર્તમાન ગુણો પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે; પરંતુ તે ન હોય તો વર્તમાન ગુણોનો પણ અભાવ થાય છે. માટે ઈમે તેમ કરીને શુદ્ધિમાને મનઃશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. આંખો વિનાનાને જેમ દર્પણ નકામું છે, તેમ મનની શુદ્ધિ વિનાના તપસ્વીનું ધ્યાન સર્વથા નકામું છે. માટે સિદ્ધિની ઇચ્છાવાળાએ મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો. તે વિનાનાં તપ, અધ્યયન, વ્રત વગેરેથી કરેલું કામપીડન વ્યર્થ છે. [૩૪-૪૪]

રાગદ્વેષનો જય મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો રાગદ્વેષને જીતવા. તે બે દૂર થતાં જ આત્માની મલિનતા દૂર થઈ, તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ મહા પ્રયત્ને મનને આત્મામાં લીન કરવા જાય છે, પરંતુ રાગદ્વેષ અને મોહ ચડી આવીને તેને અન્યત્ર ખેંચી જાય છે. ગમે તેટલું રક્ષણ કરતા હોઈએ છતાં થોડું પણ જહાનું મળતાં રાગાદિ પિશાચો મનને વારંવાર છેતરીને પોતાને વશ કરી શકે છે. આંધળો માણસ જેમ આંધળાને ખાડામાં નાખે, તેમ રાગાદિ અંધકારથી નાશ પામેલી વિવેકદષ્ટિવાળું મન માણસને નરકરૂપી ખાડામાં નાખે છે. [૪૫-૮]

સમત્વ માટે નિર્વાણપદની આકાંક્ષાવાળા માણસોએ પ્રમાદ કર્યા વિના સમત્વવડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુને છતવો જોઈએ. સમત્વરૂપી અતિ આનંદ-દાયક પાણીમાં ફળકું મારતાં વેંત જ રાગદ્વેષરૂપી મેલ ધોવાઈ જાય છે. એક અર્ધી ઢાણ પણ સમત્વનું અવલંબન સેવાથી નોટસો કર્મક્ષય થાય છે, નેટસો તીવ્ર તપ કરવાથી કરોડો જન્મે પણ નથી થતો. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી પ્રાપ્ત થતી સમત્વરૂપી સળી વડે સાધુ કર્મ અને છવને જુદાં પાડે છે. સમત્વરૂપી સૂર્યથી રાગાદિ અંધકારનો નાશ થતાં યોગીઓ પોતાની અંદર પરમાત્માનું ન્વરૂપ દેખી શકે છે. સમત્વ પામેલા સાધુના પ્રભાવથી નિત્યનાં વેરી પ્રાણીઓ પણ પરસ્પર મૈત્રી કરે છે. [૪૯-૫૪]

નિર્મમત્વ એ સમત્વ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થવા માટે અનિત્યતાદિ બાર ભાવનાઓનું અવલંબન આવશ્યક છે. તે ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અનિત્યતા- આ જગતમાં જે સવારમાં હોય છે, ભાવના તે મધ્યાહને દેખાતું નથી; જે મધ્યાહને હોય છે, તે રાત્રે દેખાતું નથી; એ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા સર્વત્ર છે. સર્વ પુરુષાર્થના આધારરૂપ પ્રાણીઓનાં શરીર પ્રચંડ પવનથી કંપતા વાદળા જેવાં વિનશ્વર છે; લક્ષ્મી મોગ્ગાં જેવી ચંચળ છે; સંગમો રવમ્મ જેવા છે; અને યોવન વટોળિયાથી જિડેલા રૂ જેવું છે. આ પ્રમાણે

જગતનું અગ્નિર સ્વરૂપ સ્થિર ચિત્તે હર ક્ષણે વિચારતું, તેનાથી તૃપ્તિરૂપી કાળી નાગણુને વશ કરનાર મંત્ર જેવું નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫૫-૬૦]

૨. અગરણુ-
બાવના

ઇંદ્રો ઉપેંદ્રો વગેરે પણ જે મૃત્યુના પંજમાંથી છટકી શકતા નથી, તે મૃત્યુના બચમાંથી પ્રાણીને કોણુ શરણુ આપી શકે તેમ છે? પિતા, માતા, બહેન, ભાઈ, પુત્રા વગેરે જોઈ રહ્યા હોય છે ને અમહાય જીવને કર્મ થમને ઘેર પહોંચાડે છે. સ્વકર્મોથી મૃત્યુને વગ થતાં મૃત્યુને જોઈને લોકો શોક કરે છે, પરંતુ પોતાનાં કર્મો વડે નાશ પામતા પોતાના આત્માનો શોક તે મૃત્યુદિવાળાઓ કરતા નથી. દાવાસિથી બબકલા વનમાં જેમ મૃગના બચ્ચાનું કોઈ શરણુ નથી, તેમ દુઃખરૂપી દાવાસિથી મળગતા સંસારરૂપી વનમાં પ્રાણીનું કોઈ શરણુ નથી. [૬૧-૪]

૩. મસાર-
બાવના

આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર પ્રાણી નટની પેઠે કોઈ વાર વેદવિત્ત શ્રોત્રિય થાય છે, તો કોઈ વાર ચાંડાળ થાય છે, કોઈ વાર ગેદ અને છે, તો કોઈ વાર નોકર અને છે, કોઈ વાર પ્રજાપતિ ધ્રુવા અને છે, તો કોઈ વાર કુદ્દ કીડો થાય છે. મંચારી જીવ ભાગની કાટડીની માફક કર્મ ચોનિમાં નથી જતો અને કર્મ ચોનિમાંથી નથી નીકળતો! આ સમગ્ર

હતું, તેથી ત્રિચિલાનગરી બળતી સાંભળીને પણ તેને કાંઈ દુઃખ ન થયું. જે માણસને સર્ગાસંબંધીઓથી આત્મા જુદો છે એવું જ્ઞાન છે, તેને પિતૃદુઃખ આવી પડે તોપણ દુઃખ નથી થતું; અને જેને તેવું જ્ઞાન નથી, તે દાસદુઃખથી પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

૬. અશુચિત્વ- રસ, શોહી, માંસ, મેદ, અરિથ, ભાવના મળ્મ, શુક્ર, આંતરડાં, અને વિષ્ટા જેવી અપવિત્ર વસ્તુઓના સ્થાનરૂપ

શરીર કેવી રીતે પવિત્ર કહેવાય? આંખ, કાન, નાક, મુખ અને અધોદ્વારરૂપી છિદ્રોમાંથી મળ નીકળ્યા કરવાથી ચીકણા અને દુર્ગંધી રહેતા શરીરમાં પણ શુચિત્વનું અભિમાન કરવું એ મહામોહનું લક્ષણ છે.^૧ [૭૨-૩]

૭. આસ્તવ- મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી ભાવના જ શુભાશુભ કર્મ જીવમાં આસ્તવે છે — દાખલ થાય છે, માટે તેમને

આસ્તવો કહે છે. મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષારૂપી ભાવનાઓથી વાસિત થયેલા ચિત્તથી શુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને કપાઓ તથા વિપયોથી આક્રાંત થયેલા ચિત્ત વડે અશુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વાણી સત્ય હોય છે, તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસાર હોય છે,

૧. શરીર વિષે અપવિત્રતાની કે જુગુપ્સાની ભાવના કરવાથી મદ, અભિમાન અને કામવાસના દૂર થાય છે, અને તેના પ્રત્યે નિર્મમત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. —ટીકા.

લોકાકાશમાં^૧ વાળની અણી જેટલું પણ કાઠી સ્થાન બાકી નથી કે ત્યાં જીવ પોતાનાં કર્મને લીધે ગયો ન હોય. [૬૫-૭]

૪. એકત્વ- જીવ એકસો જ ઉત્પન્ન થાય છે,
ભાવના એકસો જ મરણ પામે છે, અને કરેલાં
કર્મો પણ એકસો જ ભોગવે છે.

તેણે ભેગું કરેલું દ્રવ્ય ખીજા જ ભોગા યજ્ઞને ભોગવે છે, પરંતુ તે પોતે તો નરકમાં જઈ પોતાનાં કર્મોનાં ફળ જ ભોગવે છે. [૬૮-૯]

૫. અન્યત્વ- જે માણસ દેહ, ધન અને બંધુઓથી
ભાવના પોતાના આત્માને બિન્ન જુઓ
છે, તેને પછી શોકબાણ કયાંથી

લાગવાનાં ? [૭૧]

ટીકામાંથી વિશેષ વિવરણ : અન્યત્વ એટલે ભેદ — વિલક્ષણતા. આત્મા અને દેહ વગેરેમાં અન્યત્વ ઉદ્ધાકું દેખાય છે. દેહ વગેરે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે; પરંતુ આત્મા તો અનુભવગોચર છે. તેઓમાં અનન્યત્વ કેવી રીતે સંભવે ? જેમને દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન છે, તેમને પછી દેહાદિ નિમિત્તે કેવી રીતે દુઃખ થાય ? નભિરાજને આત્મા અને ધન વચ્ચે અનન્યત્વનું જ્ઞાન

૧. આકાશના જે ભાગમાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યો રહેલા છે, તે ભાગ 'લોક' અથવા લોકાકાશ કહેવાય છે. તેથી બહારનું ખાલી આકાશ 'અલોકાકાશ' કહેવાય છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૭૦.

હતું, તેથી મિથિલાનગરી બળતી સાંભળાને પણ તેને કાંઈ દુઃખ ન થયું. જે માણસને સગાંસબંધીઓથી આત્મા જુદો છે એવું જ્ઞાન છે, તેને પિતૃદુઃખ આવી પડે તોપણ દુઃખ નથી થતું; અને જેને તેવું જ્ઞાન નથી, તે દાસદુઃખથી પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

૬. અશુચિત્વ- રસ, ક્ષોભી, માંસ, મેઢ, અરિથ, ભાવના મલ્લ, શુક, આંતરડાં, અને વિષ્ટા જેવી અપવિત્ર વસ્તુઓના સ્થાનરૂપ

શરીર કેવી રીતે પવિત્ર કહેવાય? આંખ, કાન, નાક, મુખ અને અધોદ્વારરૂપી હિંદ્રોમાંથી મળી નીકળ્યા કરવાથી ચીકણા અને દુર્ગંધી રહેતા શરીરમાં પણ શુચિત્વનું અભિમાન કરવું એ મહામોહનું લક્ષણ છે. [૭૨-૩]

૭. આસ્રવ- મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી ભાવના જ શુભાશુભ કર્મ જીવમાં આસ્રવે છે — દાખલ થાય છે, માટે તેમને

આસ્રવો કહે છે. મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષારૂપી ભાવનાઓથી વાસિત થયેલા ચિત્તથી શુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને કપાયો તથા વિષયોથી આકાંત થયેલા ચિત્ત વડે અશુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વાણી સત્ય હોય છે, તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસાર હોય છે,

૧. શરીર વિષે અપવિત્રતાની કે જીવુષ્ટતાની ભાવના કરવાથી મદ, અભિમાન અને કામવાસના દૂર થાય છે, અને તેના પ્રત્યે નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. — ક્રીડા.

તેનાથી શુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેનાથી વિપરીત વાળીથી અશુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે અસત પ્રવૃત્તિઓથી રહિત (અને ધ્યાનાદિ વખતે નિશ્ચેષ્ટ) શરીર વડે શુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સતત હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યાપ્ત શરીરથી અશુભકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભરૂપી કપાયો (મલિન વૃત્તિઓ); હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, ગોઠ, જુગુપ્સા, (સ્ત્રીની) પુરુષ માટેની કાંમેચ્છા, (પુરુષની) સ્ત્રી માટેની કાંમેચ્છા, અને (નપુંસકની) સ્ત્રી-પુરુષ બંને માટેની કાંમેચ્છા — એ નવ નોકપાય અથવા કપાયના સહચારીઓ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયો; મન-વાળી-કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપી યોગો, અજ્ઞાન, મશય, વિષય્ય, રાગ, દ્વેષ, મૃતિજ્ઞશ, ધર્મનો અનાદર અને યોગદુષ્પ્રણિધાનરૂપી આઠ પ્રકારના પ્રમાદો; અપિરતિ (કાર્ષ્ણ્ય પશુ બાળ્યમાં નિયમનો અભાવ); મિથ્યાત્વ; તથા આર્ત અને રોદ્ધ ધ્યાન એ બધાં અશુભકર્મનાં હેતુભૂત છે.* [૭૪-૮]

૮. સંવર-
ભાવના

ઉપર જણાવેલો સર્વ આસવોનો નિરોધ તે ‘સંવર’ કહેવાય. જે જે ઉપાયથી જે જે આસવનો રોધ થઈ શકતો હોય, તે તે આસવના નિરોધ માટે તે તે ઉપાય

* જુદા જુદા ક્યાં કાર્યોથી ક્યાં ક્યાં કર્મો બંધાય છે, તેનું વિગતવાર વર્ણન મીઠામાં છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

બુદ્ધિમાને ચોક્કસો. જેમકે ક્ષમાથી ક્રોધને રોકવો, મૃદુભાવથી માનને રોકવું, સરળતાથી માયાને રોકવી, સતોષથી ભોભને રોકવો, અખંડ સંયમ વડે ઇન્દ્રિયોના ઉન્નિભાદથી પ્રબળ બનેલા વિષ જેવા વિષયોને દૂર કરવા, મન-વાણી-કાયાના બરાબર નિયંત્રણ (શુભિ)થી મન-વાણી-કાયાના યોગો (વ્યાપારો)ને રોકવા, અપ્રમાદથી પ્રમાદને રોકવો, સદોષ વ્યાપારોના ત્યાગ વડે અવિરતિને રોકવી, સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વને રોકવું, તથા શુભ ધ્યાન વડે^૧ આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનને રોકવા. એ પ્રમાણે પ્રયાતના પૂર્વક સવર સાધવો. [૭૯-૮૫]

૬. નિર્જરા- સસારનાં કારણભૂત કર્મોને આત્મા
ભાવના ઉપરથી ખેરવી નાખવા તેને
પરિભાષામાં 'નિર્જરા' કહે છે. તે

સકામ અને અકામ એમ બે પ્રકારની છે. સંયમી પુરુષો ઇરાદાપૂર્વક તપ આદિ ઉપાયો વડે કર્મ ખંખેરી નાખે છે, તે 'સકામ નિર્જરા' કહેવાય, પરંતુ અન્ય પ્રમાદી જીવો કર્મનું ફળ ભોગવવા વડે જ ને કર્મ ખંખેરી નાખે છે, તે 'અકામ નિર્જરા' કહેવાય. બંધાયેલું કર્મ બે રીતે છૂટુ પડે છે : કાંતો તેનું ફળ ભોગવાઈ જવાથી તે આપોઆપ છૂટુ પડી જાય છે, અથવા તપ આદિ ઉપાયો વડે તેનું ફળ ભોગવાતા પહેલાં

૧. ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો કહેવાય. ધાર્મિક વિષયનું ચિંતન તે ધર્મધ્યાન; અને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન તે શુદ્ધધ્યાન. તેમના મારિભાષિત અર્થ અને વિગતો માટે જુઓ આ ગ્રંથનો ઉક્તો પ્રકાશ.

તેને છૂંતું પાડી શકાય છે. જેમ મોતુ અશુદ્ધ હોય તો પણ અગ્નિ વડે તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે, તેમ તપસ્વી અગ્નિ વડે કર્મો બંધાવાથી મલિન થયેલો જીવ પણ શુદ્ધ થઈ શકે છે.

તપ અનશન^૧ (ઉપવામ), ઊંચું પેટ રાખીને ખાવું (ઉણોદરી)^૨, વિવિધ વસ્તુઓની લાલચને ટૂંકાવવી (વૃત્તિમંક્ષેપ),^૩ ઘી, દૂધ, દાઝ, તથા મધ વગેરે વિકારકારક રસોનો ત્યાગ કરવો (રસપગિત્યાગ), બાધા વિનાના એકાંત ધ્યાનમાં વસવું (વિવિક્તશય્યાસનમલીનતા), અને ટાકમા, તડકામાં કે વિવિધ આસનાદિક વડે શરીરને કમવું (કાયકથેશ), એ છ બાહ્ય તપના પ્રકાર છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, શુશ્રૂષા (વૈયાવૃત્ત્ય) સ્વાધ્યાય, વિનય, (અહત્વ-મમત્વના ત્યાગરૂપ) વ્યુત્સર્ગ, અને ધ્યાન.—એ છ આશ્વ્યંતર તપના

૧. અનશન એટલે કે આહારત્યાગ બે પ્રકારનો હોય છે : થોડા વખત માટેનો (દૈનિક) કે ચાવનજીવિક. તેમાં દૈનિક અનશન મહાવીરના તીર્થમાં છ માસ સુધીનું છે; ઋષભદેવના વખતમાં એક વર્ષ સુધીનું હોય; અને વચવા ૨૨ તીર્થંકરોના વખતમાં આઠ માસ સુધીનું હોય.

૨ સામાન્ય કદના ૩૨ કોળિયા એ પુરુષનો આહાર છે; અને ૨૮ કોળિયા એ સ્ત્રીનો આહાર છે. તેમાંથી નેટલા ઓછા કરે તેટલા પૂરણ ઉણોદરી તપ થાય. સામાન્ય રીતે ૮ કોળિયા કે ૧૨ કોળિયા કે ૧૬ કોળિયા એવા નિયમ લેવાય છે.

૩. 'વૃત્તિમંક્ષેપ' એટલે જે નેહીતી વસ્તુઓ માગી લાવવાની હોય, તેમનો 'બે ત્રણ ઘેરથી જ માગીશ', 'એક સોરીમાંથી જ માગીશ' વગેરે નિયમો વડે સંક્ષેપ, સાધવો.

બેદો છે.^૧ એ તપરૂપી અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થાય છે, તેની સાથે જ સંયમી પુરુષ ગમે તેવાં અક્ષય કર્મોનો પણ કાય કરી નાખે છે. [૮૧-૯૧]

૧૦. ધર્મ-

ભાવના

‘કેવળજ્ઞાની જિનોએ આ ધર્મ સારી રીતે કહેયો છે, તેનું આજ્ઞાન લેનારો પ્રાણી ભવસાગરમાં ડૂબી મરતો નથી’;

એ પ્રમાણે ચિંતન કરવું, એ ધર્મભાવના કહેવાય. ધર્મ નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે : સયમ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અક્રિયનતા, તપ, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋણુતા, અને ભાગ.

રીકામાં આપેલુ વિશેષ વિવરણ : ઉપર જણાવેલ દશ પ્રકારના ધર્મમાંથી સયમ મત્તર પ્રકારનો છે : પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવતનો ત્યાગ, ચાર કપાયનો જય, અને મન-વચન-કાયાની વિરતિ. તેના મત્તર પ્રકાર બીજી રીતે આમ પણ ગણાવાય છે : પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, એ ઇન્દ્રિયવાળાં, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળાં, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળાં પ્રાણીઓને મન-વાણી-કાયાથી, તેમજ કરવા-કરાવવા-અનુમતિ આપવાથી એ પ્રકારે વધ-ક્ષેશ આદિ ન કરવાં તે નવ પ્રકાર, જીવજતુ રહિત સ્થળને આંખે જોઈ-તપાસીને ચયન-આસનાદિ કરવા તે ત્રેક્ષ્યસંયમ; આંખે જોયા બાદ પણ તે સ્થળને રત્નેયણુ વગેરેથી માફ કરીને જોસવું-સવું તે પ્રમાર્જનાસંયમ, અનુપયોગી

૧. તેમના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે

• ટિપ્પણ નં. ૧૪.

વસ્તુએને જનંતુરહિત સ્થળે નાખી આવવી તે પરિણામના સંયમ; મનને અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિમાંથી નિવૃત્ત કરી, ધર્મધ્યાન આદિમાં લગાવવું તે મનઃસંયમ; તે રીતે વાણીનો સંયમ; તથા કાયાનો સંયમ; અશ્વ ગણાતા પુસ્તકાદિને પણ અશ્વજનંતુ તપાસી સાફ રાખવાં તે અશ્વસંયમ; તથા સદોષ પ્રવૃત્તિઓમાં મચેલા ગૃહાદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી તે ઉપેક્ષાસંયમ.

કઠોરતા, ચાડીચૂગલી, અમબ્યતા, સદિગ્ધતા, ગ્રામ્યતા વગેરેના લાગપૂર્વક મધુર, ઉદાર, મુકુટ, હિત-મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે અત્ય.^૧

શૌચ એટલે નિર્જોભતા. પરવગ્નુના લોભથી જ સંયમ મલિન થાય છે.

અભ્યયર્થ એટલે ઉપચોદ્રિયનો સંયમ, તથા તેવી જ રીતે બીજી ઇન્દ્રિયોના સંયમપૂર્વક ગુરુને ઘેર વાસ.

અકિંચનતા એટલે કોઈ પણ વસ્તુમાં મમત્વભુદ્ધિ ન રાખવી તે.

તપના બાર પ્રકાર આગળ રે આવી ગયા છે.

ક્ષમા એટલે સહનશીલતા. તે કેળવવાની પાંચ રીતો છે : ૧. કોઈ ગુરુસો કરે ત્યારે તેનાં કારણની પોતામાં શોધ કરવી. ૨. ક્રોધવ્રત્તિથી અહિંસાદિ મતોનો

૧. 'ભાષાસમિતિ' એટલે દરેક માણસ સાથેના સંભાષણ-વ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે; અને અહીં જણાવેલો 'સત્ય ધર્મ' એટલે પોતાના સમશીવ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત-મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે. —ટીકા.

૨. જુઓ પા. ૬૮; તથા પુસ્તકને અંતે દિ. નં. ૧૪.

જોય થાય છે, ઇત્યાદિ અનર્થપરંપરાનું ચિતન કરવું.
૩. મૂર્ખાં કોકોનો મ્બભાવ જ ગુસ્સે થવાનો છે એમ
વિચારી, તેમના અત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી. ૪. કોઈ
મકારણ કે અકારણ ગુસ્સો કરે તો પણ એમ માનવું
કે, એ મારાં પૂર્વ કર્મોનું ફળ છે. ૫. ક્ષમા ધારણ
કરવાથી ચિત સ્વચ્છ રહે છે, વગેરે ક્ષમાના
ગુણોનું ચિતન કરવું.

મૃદુતા, એટલે અંદર અને બહાર નમ્ર વૃત્તિ,
જાતિ, કુલ, રૂપ વગેરેના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી
તે ધર્મ કેળવાય છે.

અનુતા, એટલે વિચાર વાણી અને વર્તનની એકતા.
ત્યાગ, એટલે બાહ્યાબ્યંતર વસ્તુઓમાં તૃષ્ણાનો
વિચ્છેદ.

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિતામણિ વગેરે
વસ્તુઓ મનુષ્યને ઇષ્ટિત સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડે છે; જ્યારે
અધર્મી કોકોને તો તે અલૌકિક વસ્તુઓ નજરે પણ પડતી
નથી. અપાર દુઃખસમુદ્રમાં પડતા પ્રાણીને ધર્મ અનિ
વત્સલતાપૂર્વક બચાવે છે. સમુદ્ર આ પૃથ્વીને કુબાહી નથી
દેતો, અને મેઘ તેને સિંચિત કરે છે, તે ધર્મનો જ પ્રભાવ
છે. આ પૃથ્વી કશા આલબન કે આધાર વિના આખા
વિશ્વને આધાર આપી રહી છે, તે પણ ધર્મનું જ પારણામ
છે. આ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ જગત ઉપર ઉપકાર કરવાને
અર્થે ઉદય પામે છે, તે પણ ધર્મનો જ હુકમ છે. ધર્મ
જ એક એવો છે કે, જે આખા જગત ઉપર વાત્મલ્ય રાખી
બધુરહિતનો બધુ થાય છે, મિત્રરહિતનો મિત્ર થાય છે,

અને અનાથોનો નાથ થાય છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ લીધું છે, તેમને રાક્ષસો, યક્ષો, નાગો, વાધ, વરુ, વગેરે પણ જરાય ઠગ્ગ કરી શકતાં નથી. ધર્મ પ્રાપ્તીને નરકમાં પડેના ગયાવે છે, અને સર્વજ્ઞત્વરૂપી અનુપમ વૈભવ અર્પે છે. [૬૨-૧૦૨]

૧૧. લોક-

ભાવના

કેડે હાથ મૂકાને પહોળા પગ રાખી
ગભેલા પુરુષ જેવી સમગ્ર લોકની
આકૃતિ છે. તે આખો લોક ઉત્પત્તિ,

સ્થિતિ અને લયાત્મક રૂઝ્યો વડે ભરેલો છે. લોકના અધો,

૧. 'ધર્મનું આણુ સાચું સ્વરૂપ સમજવાને બદલે ગમે તેવી બાબતોને ધર્મ સમજતા મૂર્ખ લોકોની ' ધર્મવિધ્યક વિવિધ દૃષ્ટનાઓ આચાર્યશ્રીએ દીક્ષા આપી છે : ગ્રામેધ-નરમેધાદિ ચક્રોથી જીવહિસા કરવી; ઋતુકાલને સંભોગ વિના ન જવા દેવો; બ્રાહ્મણભોજન કરવા; કૃષા-તજાવ ખોદાવવા; આર્જી કરવા; અમુક પાંચ અપવાદોમા સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરાવવું; સ્ત્રીને પુત્ર ન થતો હોય તો નિયોગ કરાવવો; વટ-પાંપણાની પૂજા કરવી; આકટો ધંતુરો વગેરેનાં કૂલોથી દેવપૂજા કરવી, વગેરે. આ ઉપરાંત અન્યધર્મી સાધુઓ ધર્મને નામે જે અનાચારો કે દુરાચારો કરે છે, તેમનું પણ દીક્ષામાં સવિસ્તર વર્ણન છે.

૨. જૈન દર્શન મુજબ કોઈ પદાર્થને 'સત્' કહેવો તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તે પદાર્થ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયાત્મક છે. એટલે કે, દરેક પદાર્થ અમુક અંશે સ્થિર રહી, અમુક અંશેમાં ઉત્પત્તિ અને લય પામ્યા કરે છે. જેમકે, સોનું સોનારૂપે હાથમ રહી, કહું કુંડળ આદિ નવા નવા પથથા — પરિણામો — રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. આની સવિસ્તર સમજ માટે જીઓ આ માળાનું 'ત્રણ રત્નો' પુસ્તક, પા ૩૫. ઇ૦.

મધ્યમ અને બ્રહ્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેડ આગળનો સાંકડામાં સાંકડો ભાગ જે ઉપર નવમેા યોજન છે તથા નીચે નવસો યોજન છે, એ મધ્યલોક છે. તેનો આકાર વચ્ચે સાંકડા અને ઉપર તથા નીચે પહોળા થતા ડાખલા જેવો છે. મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેમાંથી અમુક અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર જેટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો કે મરતો નથી.^૧ મધ્ય લોકની ઉપરનો સપ્તર્ષિ લોક બ્રહ્મ લોક છે. તેનો આકાર પખાળ જેવો છે, એટલે કે મધ્યમાં પહોળો અને ઉપર નીચે સાંકડો છે. તેમાં દેવાના વિમાન વગેરે આવેલાં છે. છેક ઉપર ઈપ્તપ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી છે. તેને સિદ્ધશિલા પણ કહે છે. તેમાં મુક્ત જીવો રહે છે. તેની પાર અયોકાકાશ છે.^૨ નરકગતિમાં 'ગયેલા જીવાને રહેવાની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે અને તે અધોલોકમાં આવેલી છે. એ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે આવેલી છે. નીચે નીચેની ભૂમિની લબાઈ પહોળાઈ અધિક અધિક છે.^૩

૧. મધ્યલોક, મનુષ્યલોક, કર્મભૂમિ, આર્ય, અનાર્ય વગેરે વિભાગોની દીકામા આપેલી વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને અતે દિ. નં. ૧૫.

૨. બ્રહ્મલોકમાં આવેલા દેવલોકોના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનુ 'નૃસિંહ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૪૬.

૩. દીકામા આપેલા નરકભૂમિઓના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અતે દિપ્પણ નં. ૧૬.

આ સમગ્ર લોક કોઈ પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ, પુરુષ . વગેરેએ બનાવેલો નથી. પ્રકૃતિ તો અચેતન છે. એટલે તે કશું ન બનાવી શકે. ઈશ્વરને લોક બનાવવાનું કાંઈ પ્રયોગન નથી. ઈશ્વરે લીલા કરવા ખાતર આ જગત રચ્યું છે એમ કહેવું, એ તો તેને છાકરાંની પેઠે ક્રીડા કરતો — રાગી — કહેવા જેવું છે. ઈશ્વરે જીવો ઉપર કૃપા કરવાની ખાતર આ જગત બનાવ્યું છે એમ કહીએ, તો જગતમાં દુઃખ જ ન હોવું જોઈએ. ઈશ્વરે જીવોનાં કર્મોની અપેક્ષાએ જગતને સુખી દુઃખી બનાવ્યું છે એમ કહો, તો તો કર્મોને જ જગતનું કારણ માનવું ઠીક છે. આમ, આ જગત કોઈએ બનાવ્યું પણ નથી, કે શેષનાગ, કૂર્મ, વરાહ વગેરેએ ટેકવી રાખ્યું પણ નથી. તે તો અવ્યસિદ્ધ છે તથા કોઈના આધાર વિના ગગનમાં અવસ્થિત છે.^૧ [૧૦૬]

૧૨ બાધિદુર્લભત્વ યોતપોતાની યોનિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ
ભાવના કરતાં કરતાં, તેમ જ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન
કે અભિલાષા વિના કર્મોનો ક્ષય
યતાં યતાં સ્થાવર યોનિમાંથી જીવો જન્મ યોનિમાં કે પશુ

૧. દીકામાં કેટલાક શ્લોકો ટાંકીને જણાવ્યું છે કે, આ પ્રમાણે લોકભાવના કરવાથી નિર્ભ્રમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ ચિત્ત કોઈ સુદ્ર પદાર્થમાં રાગ કરતું અટકી, વ્યાપક દષ્ટિવાળું બને છે; ઉપરાંત જિનોએ કહેલું આ બધું લોકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં પ્રત્યક્ષ થતાં, તેમણે કહેલા અતીન્દ્રિય મોક્ષમાર્ગમાં પણ શ્રદ્ધા પેદા થાય છે.

૨. તેને ‘અકામનિર્જરા’ કહે છે. નિર્જરા એટલે કર્મોનું ખરી જડું તે.

આદિ યોનિમા આવે છે તે પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ક્યારેક તેમને મનુષ્યત્વ, આર્ય દેશ ઉત્તમ કુલ, પાત્રે છદ્ધિયો, અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય કે મનુષ્યજન્મમા પણ અનેક પુણ્ય રહે ક્યારેક ધર્મોભિનાસાત્તપી શ્રદ્ધા, ધર્મોપદેશા ગુરુ, અને તેમના વચનનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય કે પરતુ તે ગધુ પ્રાપ્ત થતા છતાં તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ બોધિગત પ્રાપ્ત થતુ અતિ દુર્લભ છે આ પ્રકારના ચિંતનને મોધિદુર્નભભાવના કહે છે [૧૦૭-૯]

ગીકામા આપેનુ વિશેષ વિચરણ રાજ્ય ચક્રવર્તીપણુ, કે છત્વ વગેરે દુર્લભ નથી પરતુ જિન સિદ્ધાંતમા મોધિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે મધા જીવોએ પૂર્વેના જન્મોમા બીજા તમામ ભાવો અનત તાર પ્રાપ્ત થયાં છે પરતુ બોધિ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી તેથી તે મસારમા રખડ્યા રહે છે કુશાસ્ત્રનુ શ્રવણ મિથ્યા દષ્ટિનાળાઓનો મગ કુવાસના અને પ્રમાદચીનતા એ બધા બોધિના નિરોધી છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતુ દુર્લભ મહેવાય છે પરતુ તે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણ બોધિ પ્રાપ્ત થાય તો જ મક્ષણ છે, નહીં તો નિષ્ફળ છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ અર્ગતોકમા જવા છતાં મોધિ નિના નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી જેમો બોધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે જીવો પછી આ સસારમા મ્યાય આમણ નથી થતા પરતુ નિર્મમતી યર્ધને મુખ્તિ માર્ગમા જ મચ્યા રહે છે જેઓ પરમપદ પામ્યા છે, પામનાના છે કે પામે છે, તે બધા પણ બોધિ પ્રાપ્ત થયાં બાદ જ તેમ શ્રી શકે છે માટે મોધિની જ ઉપાસના રહે

આ પ્રમાણે આ બાર ભાવનાઓ વડે અવિત્રાંતપણે મનને મુલાસિત કરતો માણસ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરી, મર્વ ભાવોમાં સમત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. વિષયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સર્વત્ર સમશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને મુલામિત થયેલા ચિત્તવાળા સોડોનો જ કપાયડપી અગ્નિ શાંત થાય છે, અને બેધિરૂપી દીપક ઉગ્મત્વળ થાય છે. [૧૧૦-૧]

ધ્યાન — ૧

ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જોને સર્વત્ર સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવો યોગી જ ધ્યાન કરી શકે છે. સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનાર પોતાની જ વિડંબના કરે છે. મોક્ષ કર્મોના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે; અને આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ધ્યાન આત્માને અત્મંત હિતકર છે. પરંતુ, સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન નથી સંભવતું; અને ધ્યાન વિના નિષ્કપ સમબુદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી. આમ એ જોને અન્યોન્યનાં કારણ છે. [૧૧૨-૪]

ધ્યાનના

પ્રકાર

ધ્યાનના બે પ્રકાર છે : ધર્મધ્યાન

અને શુક્લધ્યાન. ‘ધ્યાન એટલે મનની

સ્થિરતા’ એ વ્યાખ્યા તો એ

બંનેમાં મગાન છે. • પરંતુ શુક્લધ્યાન અમુક

અસાધારણ બાંધાવાળા તથા ‘પૂર્વ’ નામનાં શાસ્ત્રો જાણનારને જ સંભવી શકે છે. તે ધ્યાન વડે જ સીધો કર્મનો ક્ષય થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ હાલમાં ‘પૂર્વ’ નામનાં શાસ્ત્રો સર્વથા હુમ્મ થયાં હોવાથી, તદનુસાર મન-ચાગી-કાયાના વ્યાપારોના સદતર નિરોધરૂપ શુદ્ધધ્યાન મંભવી શકતું નથી. * હાલમાં બહુ નો ધર્મધ્યાન જ મંભવી શકે. તેવું એક ધ્યાન એક આસન-ગનમાં વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત મુધી જ ટકી શકે. તેથી આગળ તેને ટકાવવું કઠણ છે. સાર જાદ ફરી તે જ આસન-ગનનું કાંઈકે રૂપાંતરથી કે બીજા આસન-ગનનું ધ્યાન કરવામાં આવે — એ રીતે ધ્યાનપ્રવાહ લગાવી શકાય ખરો. [૧૧૫૬]

* આ માન્યતા સ્વીકારીને હેમચંદ્રાચાર્યજી, આ ક્ષેત્રમાં અને આ હાલમાં કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ સંભવી શકતાં નથી એવી જૈન માન્યતાને કબલ રાખતા હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ શુદ્ધધ્યાનની બીજી ટ્રેણી વચ્ચેથી પડી ગીજી અને થોડી ટ્રેણીએ સંભવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા આધુનિક જૈન સાધકોએ એ માન્યતા સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો છે. તેમજ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ પોતે પણ છેલ્લા પ્રકરણમાં ‘સ્વાનુભવ’ વર્ણવતી વખતે ગ્રંથક ગળદોમાં લખ્યું છે કે, ‘ધ્યાન વડે પરમાત્મા સાથે તલલીનતા પ્રાપ્ત કરનારો યોગી ‘મુક્ત’ થવ કરતા જરાય ઊતરતો રહેતો નથી.’ પરંતુ, ‘આશ્ચર્ય’ એટલે કે ગાત્ર-પરપરાનો “વિચ્છેદ ન થાય તે સારુ” તેમણે જેમ અનેક બાબતોને પોતાના ગ્રંથમાં સંગ્રહી છે, તેમ આ માન્યતાને પણ સંગ્રહી હોય એમ કહી શકાય. †

ધ્યાનોપયોગી
ભાવનાઓ

ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવા માટે, એટલે
કે તૂટતા ધ્યાનને ધ્યાનાંતર સાથે જોડવા
માટે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ

રમાયન૩૫ છે.^૧ ‘કોઈ જીવ પાપ ન કરો, કોઈ જીવ દુઃખી
ન થાઓ, આ આપું જગત મુક્ત થાઓ’, એવી ભાવના
‘મૈત્રી’ કહેવાય છે. જેમના સર્વ દોષો દૂર થઈ ગયા છે,
અને જેઓ વસ્તુનું તત્ત્વ જોઈ શકે છે, એવા મુનિઓના
ગુણો પ્રત્યે પક્ષપાતને ‘પ્રમોદ’ભાવના કહે છે. દીન, દુઃખી,
ભીત, અને જીવિત યાચતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે, ‘એ ભોકાનું
દૈન્યાદિ દૂર થઈ, તેઓ શાશ્વત શાંતિ કેમ કરીને પામે’
એવી બુદ્ધિ,^૨ તે ‘કારુણ્ય’ કહેવાય. અસત કૂર કર્મો
કરનારા, દેવ-ગુરુની નિંદા કરનારા તથા આત્મપ્રશંસા કરનારા
ભોક્ષા પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ તે ‘માધ્યમ્ય’ કહેવાય. આ ભાવનાઓ
વડે આત્માને ભાવિત થઈ કરનારો બુદ્ધિમાન પુરુષ, ધ્યાન-
પ્રવાહ તૂટ્યો હોય તો પણ તેને સાંધી શકે છે. [૧૧૭-૨૨]

૧ સરખાવો યોગસૂત્ર ૧-૩૩ : મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાનાં,
મુલદુઃસપ્તપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતત્ત્વપ્રસાદનમ્ ।

‘મુખી, દુઃખી, પુણ્યગાળી અને પાપી પુરુષો વિષે અનુકંમે મૈત્રી,
કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ
ધ્યાનને યોગ્ય થાય છે.’

૨. “જધા જ જીવોનું દુઃખ ખરેખર દૂર કરવા આશા
રાખવી, તે તો દુરાગા જ છે. જેઓ ‘જધા પ્રાણીઓ મુક્ત થયા
બાદ જ હું મુક્ત થઈશ’, એવી વાતો કરે છે, તે ખાલી હવા
ઉરાડે છે; માણસ જધા જીવો પ્રત્યે બહુ તો કરુણાભાવના જ
રાખી ગયે” — શ્રીદા.

ધ્યાન માટે ધ્યાનની મિદિ અર્થે યોગી કેઈ દિતકર સ્થાન તીર્થધ્યાન^૧ પમંદ કરે અથવા ત્યાં અસ્થતા રહી શકે તેવું સ્ત્રી-પશુ આદિના અવરજવર વિનાનું એકાંત ગુફા આદિ સ્થાન પમંદ કરે. ત્યાં પ્રથમ તો કેઈ એક આમન ઉપર લાખો વખત ખેમી રહેવાની ટેવ પાડે.

આસન પર્વકામન, વીરામન વજ્રામન, પદ્મામન, ભદ્રામન, દડામન, ઉત્કટિકામન, ગોદાહિકાસન, કાયોત્તમર્ગ વગેરે બધા આમનો^૨ છે જે જે આમન કરવાથી મન ચિત્ત થાય તે તે આમનને જ ધ્યાનનું માધન ગણી ચિત્ત કરવું.^૩ તેના કેઈ પણ મુખકર આમન ઉપર ખેમીને હોઠ ખીડી દેવા, બને આખો નામાત્ર ઉપર ચિત્ત કરવી, દાતને દાત અડકવા ન દેવા, તથા મુખ પ્રમત્ત ગમ્મતુ એ પ્રમાણે પૂર્વ દિશા તરફ કે ઉત્તર દિશા તરફ મોઢું રાખી^૪ અપ્રમાદીપણે દટાર ખેસી ધ્યાનપરાયણ થવું. [૧૦૩-૩૩]

૧. તીર્થ કરતું જન્મસ્થાન, દીક્ષાસ્થાન, જ્ઞાનધ્યાન, કે નિર્વાણધ્યાન. તેના તેમજ બીજા યોગ્ય યોગ્ય ધ્યાન માટે યોગ્ય કહેવા સ્થાનોના વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અતે દિ ન. ૧૨.

૨ તેમની મૂળમાં આવેલી વિગતો માટે જુઓ આ પ્રકરણને અતે પરિશિષ્ટ

૩ યોગસૂત્રમાં (૨-૪૬) પણ કેઈ અમુક આસનનો આગ્રહ ન રાખતા 'સ્થિરસુખમાસન।' 'જે રીતે બેસતા નિશ્ચિતતા આવે અને વ્યથા ન થાય તે આસન'—એમ જ કહ્યું છે.

૪. ઘેર ડસંહિતા (૫-૩૩) માં પણ એ બે દિશાઓ કહી છે.

પ્રાણાયામ

કેટલાક લોકોએ આમનજય પછી
ધ્યાનની સિધ્ધિ માટે પ્રાણાયામ સ્વીકાર્યો

છે તેઓને મતે પ્રાણાયામ વિના મન તેમજ પવનનો જય
શક્ય નથી જ્યાં મન ગતિમાન હોય છે, ત્યાં વાયુ પણ
ગતિમાન હોય છે, અને જ્યાં વાયુ ગતિમાન હોય છે, ત્યાં મન
પણ ગતિમાન હોય છે તે બંને નીર-ક્ષીરની પેટ સમરસ
મળ્યા ગયેલા છે અને તેથી બંનેની ગતિ-સ્થિતિ સાથે જ થાય
છે તે બેમાંથી એકનો નાશ થતા અન્યનો પણ નાશ થાય
છે, અને જ્યાં એકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં બીજાની પણ
હોય છે^૧ જ્યાં મન અને પવન બંને નષ્ટ થયેલા હોય છે,
ત્યાં ઇન્દ્રિયો તેમજ મનના વ્યાપારોનો પણ નાશ થયો હોઈ,
મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે [૧૩]

પ્રાણાયામના

પ્રકાર

પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિ

રોકવી તે તેના રેચક, પૂરક, અને

કુલક એમ ત્રણ પ્રકાર છે કેટલાક

પ્રત્યાહાર, શાત, ઉત્તર અને અધર એવા બીજા ચાર ભેદ ઉમેરી

તેના સાત પ્રકાર પણ કહે છે ઉદરમાંથી અતિ યત્નપૂર્વક

વાયુને નાસા, બહારથી અને મુખ દ્વારા બહાર ફેંકવો તે રેચક

પ્રાણાયામ મહેનાય બહારથી વાયુ બેચીને ગુદા સુધી ઉઠરને

૧ જુઓ હૃદયોગપ્રદીપિકા ૨-૨.

૨ મૂળ નાસયા, પ્રહારન્ધ્રેણ, જ્ઞાનનેન ચ। અહીં જે મુખથી
રેચન કરવાનું જણાવ્યું છે તેને અન્ય યોગગ્રંથોનાં રોકા નથી
ઘેરડસાઈતા ૫૭૦ માં ઉલ્લેખથી કુલક કરતી વખતે મુખથી રેચન
કરવું એવા જાણવું લખાણ દેખાય છે, પરંતુ હૃદયોગપ્રદીપિકા
(૨૫૨) માં તે જ કુલકમાં નાસિયથી રેચન કરવાનું જ કહ્યું છે

પૂરી કાનુ તે પ્રગ્ન પ્રાણાયામ કરેવાય, અને નાભિપદ્મમા વાયુને
 ગ્ધિર યગ્વો તે કુભ પ્રાણાયામ કરેવાય નાભિ વગેરે
 ધ્યાનમાંથી હૃદય વગેરે અન્ય ધ્યાનમાં વાયુને ખેંચીને લઈ
 જવો તે 'પ્રત્યાહાર' પ્રાણાયામ કરેવાય, તાનુ, નાસા, અને
 મુખના દ્વારો નહીં વાયુનો નિરોધ તે 'શાત' પ્રાણાયામ
 કરેવાય બાહ્ય વાયુને અદર ખેંચીને પછી તેને પાટો
 ઊંચે ખેંચી હૃદયાદિમાં ધારણ કરવો તે 'ઉત્તર' પ્રાણાયામ
 કરેવાય અને તેનાથી ઊંચડું કરવું, એટલે કે 'અધર'
 ભાગમાંથી વાયુને અધોભાગમાં લઈ જવો તે 'અધર'
 પ્રાણાયામ કરેવાય [૪-૯]

'રેચ' પ્રાણાયામથી ઉદર-આધિ અને કફ દૂર થાય છે
 'પૂર' પ્રાણાયામથી પરિપુષ્ટતા અને રોગક્ષય પ્રાપ્ત થાય
 છે કુભ પ્રાણાયામથી હૃદયકમળ ઝટ ખીતે છે,
 અદરની અધિઓ બેદાર્ઠ જાય છે તથા બલ અને ધૈર્યની
 વૃદ્ધિ થાય છે 'પ્રત્યાહાર'થી બલ પ્રાપ્ત થાય છે
 'શાત'થી ક્રાંતિ અને દોષશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા
 'ઉત્તર' અને 'અધર' પ્રાણાયામથી 'કુભક'ની ગ્ધિરતા
 પ્રાપ્ત થાય છે [૧૦૨]

આ બધા પ્રાણાયામાદિથી કરી પારમાર્થિક લાભ તો
 થતો જ નથી, પરંતુ, શારીરિક આરોગ્ય, મૃત્યુજ્ઞાન,
 પરશરીરપ્રવેશ વગેરે કેટલીક અન્ય બાબતો અવશ્ય સિદ્ધ
 થાય છે * [૧૩ ૨૭૩]

* તેટલા પૂરતું તેમનું પ્રયોજન સ્વીકારી આચાર્યશ્રીએ
 પત્રથી તેની વિગતો લખાણથી મૂળ અવમા આપી છે તે માટે
 બુદ્ધિ પ્રસરણને અતે ટિપ્પણ નં ૧૭

પ્રાણાયામાદિની પ્રાણાયામાદિ વિવિધ ઉપાયોથી પવનને
અપારમાર્થિકતા છતીને, શરીરગત નાડીપ્રચારને પોતાને
આધીન કરીને, તેમજ માની પણ ન
શકાય એવો પરશરીરઅવેશ પણ સિદ્ધ કરીને છેવટે શા
કાયદો! તેનાથી કાંઈ મોક્ષમાર્ગ સધાતો નથી જ.
પ્રાણાયામથી મનઃસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થવાને બદલે ઊલટો કસેશ
થાય છે. કારણ કે પૂરણ, કુંભન અને ચૈયન વગેરે કરવામાં
શરીરને ઘણું કષ્ટ પડે છે; અને તેનાથી ચિત્તવિપ્લવ થાય
છે. આમ પ્રાણાયામ ઊલટો મુક્તિમાં વિપ્લવકારક છે. [૧-૫]

પ્રત્યાહાર માટે, મનને ઇન્દ્રિયો સહિત વિષયોમાંથી
ખેંચી લઈ, પ્રશાંતશુદ્ધિવાળા પુરુષે
ધર્મધ્યાનને અર્થે નિશ્ચલ કરવું. તેને પ્રત્યાહાર કહે છે.

ધારણા એ પ્રમાણે વિષયોમાંથી પાછા ખેંચેલા
મનને પછી નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર,
કપાળ, બમર, તાલુ, આંખ, કુખ, કાન, માથું એ બધાં
સ્થાનોમાં નિશ્ચલ કરવું. પૂર્વેના લોકોએ એ બધાં ધારણાનાં
સ્થાનો તર્જુન્યાં છે.^૧ તે બધાંમાંથી કોઈ એક સ્થાનમાં મનને
નિશ્ચલ કરનાર પુરુષના અનુભવમાં યોગમાર્ગની ઘણી
પ્રતીતિઓ હિંમતે છે. [૬-૮]

૧. સરખાંવો યોગસૂત્ર (૩-૧) દેશબંધધિત્તસ્ય ધારણા ।
અન્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલાં ધારણાનાં સ્થળો તથા તેનાથી થતી
પ્રતીતિઓ વગેરે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

પરિશિષ્ટ

મૂળમાં આપેલી આસનોની વિગતો :

પર્યાસન એટલે, બેડ જંઘાના અવોલાગ પગની ઉપર મૂકવા; અને બંને હાથ નાભિ આગળ છતાં દક્ષિણોત્તર રાખવા તે. મહાવીર ભગવાનને નિર્વાણકાળે આ આસન હતું. ‘પાતંજલો’ ‘જાનુ-પ્રસારિત્તથાહોઃ શયન પર્યંકઃ’ એવી વ્યાખ્યા આપે છે, એમ દીકામાં જણાવ્યું છે.

વીરાસન એટલે, હાથો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને હાથો સાથળ ઉપર જમણો પગ મૂકવો તે. હાથ પર્યાસન એવા રાખવા. આને જ કેટલાક પદ્માસન કહે છે. [૧૨૬]

વજ્રાસન એટલે, વીરાસન ક્યાં પછી હાથને પીઠ પાછળ લઈ જઈ, હાથો પગના અંગુઠાને હાથો હાથથી અને જમણા પગના અંગુઠાને જમણા હાથથી પકડવો તે. [૧૨૭] આને કેટલાક વેતાલાસન કહે છે. હઠયોગપ્રદીપિકામાં [૧-૩૭] સિદ્ધાસનને જ કેટલાક વજ્રાસન કહે છે એમ જણાવ્યું છે. ઘેરંડ-સંહિતામાં [૨-૧૨] એમ જણાવ્યું છે કે, પહેલા ઠીંચણ ઉપર બેઠા રહી, પાછળ બંને પગનાં તળિયાં સાથે લાવી પછી તે બંનેની વચ્ચે ગુફા રહે તે રીતે બેસવું તે વજ્રાસન.

કેટલાક વીરાસનને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે : સિદ્ધાસન ઉપર બેસીને પગ નીચે દેહવ્યા હોય એ રીતે સિદ્ધાસન વિના અંધર બેઠા રહેવું તે વીરાસન. [૧૨૮] “એક પગે બેઠા રહી બીજા પગ ઠીંચણથી વાળી બેઠો રાખવો તે વીરાસન — એમ ‘પાતંજલો’ કહે છે.” — એવું દીકામાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. હઠયોગપ્રદીપિકામાં, એક પગને બીજા પગના સાથળ ઉપર અને બીજા પગને સામા પગના સાથળ નીચે રાખવો તે વીરાસન એમ કહ્યું છે [૧-૨૧]. ઘેરંડસંહિતામાં [૨-૧૭] જણાવ્યું

છે કે, જમણા પગ ડાબા સાયળ ઉપર મૂકી, ડાબો પગ પાછળી તરફ વાળીને બેસવું તે વીસસન.

પદ્માસન એટલે, જલ્ધના મધ્ય ભાગમાં બીજી જલ્ધને મેળાપ કરવો તે. [૧૨૬] ઉપર જોને વજાસન કહ્યું છે, તેને જ સામાન્ય રીતે અન્ય મયોમાં પદ્માસન કહેવામાં આવે છે.

બદ્રાસન એટલે, પગના બે તળિયા વૃષભ આગળ એકઠા કરી તેમના ઉપર બેસવું, તથા હાથ આગળા બરાબી પગ ઉપર રાખવા તે [૧૩૦] હાથ પીઠ પાછળ લઈ જઈ, ડાબા હાથે જમણા પગનો અંગુઠો પકડવો અને જમણા હાથે ડાબા પગનો અંગુઠો પકડવો એવી બીજી રીત પણ છે [ધેર ૩ સ ૦]

દડાસન આમળીઓ જોડેલી રાખી તથા ધૂમ્રીઓ જોડેલી રાખી, બને સાયળ જમીનને ચોટ તે રીતે પગ લાખા મરીને બેસવું તે દડાસન [૧૩૧] ષ્ટલાક હાર પગને એમ્મીજની પાસે રાખી, સીધા લાકડાની પેઠે ચલા સૂઈ રહેવું, તેને દડાસન કહે છે.

ઉત્કલિકાસન એટલે, પાની અને દુધ જમીનને અડકે તેમ બેસવું તે તે આસનમાં મહાસીરને ધેવવજ્ઞાન થયું હવ [૧૩૨] ધેર ૩ સહિતામાં (૨૨૭) અંગુઠા જમીનને અડકે, પણ પાની બીચી રહે તેવી રીતે, તથા પાનીઓ ઉપર ગુદા મૂકીને બેસવું તેને 'ઉત્કલિકાસન' કહ્યું છે.

ગોદોહિમસન એટલે, ઉત્કલિકાસનમાં પાની જમીનને ન અડે તે રીતે — ગાય દોહવા બેમે છે તેમ — બેસવું તે [૧૩૨]

મયોત્સર્ગ એટલે, બને બુજ્જોને નીચી લટ ની રાખી, કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, તેમજ મ્યાન, ધ્યાન અને મીન એ ક્રિયાઓ વિના બીજી સરીરની બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી બેસવું કે બેઠા રહેવું તે.

ધ્યાન-૨

ધ્યાનના
અધિકારી

ધ્યાન જગ્વા ઇન્દ્રનારાએ ધ્યાતા ધ્યેય
અને ધ્યાનનું ફળ, એ બામતોત જ્ઞાન
મેળવવું જોઈએ કારણ કે, મપૂર્ણ

મામત્રી પ્રાપ્ત થઈ નિના કદી કાર્યો મિલ્લ થતા નથી
પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રમગ આવે તો પણ જે મયમમાથી
ચ્યુત થતો નથી, પારખતે જે પોતા જેવો ગણે છે, જે
પોતાના અકપમાથી કદી ચ્યુત થતો નથી, દડી, ગરમી,
પવન વગેરે વડે જે રામનો નથી, અમર કરનાર
યોગામૃતરસાયણ પીવાની જેને ત્રીન ઇચ્છા છે, રાગાદિ
જેના ઉપર ચડી રાગતા નથી, ક્રોધાદિથી જેનું ચિત્ત દૂષિત
નથી, જેને પોતાનું મન આત્મામાં જ લીન કરવાની ઇચ્છા
છે અને તેથી જે અન્ય કર્મોમાં લેપાતો નથી, કામભોગોમાથી
જે વિગ્ત થયો છે, પોતાના શરીર વિષે પણ જે નિમ્મૂલ
છે, વૈગમ્યથી મરોનરમાં જે રૂબેરો છે, સર્વત્ર જેને

સમભાવ છે, રાગ-રંક તમામનું જે કલ્યાણુ જ છે છે, અખટ દયાનો જે ભંડાર છે, મંસારમુખથી જે પરાધુમ્પ થયેલો છે, સુગેરુ જેવો જે નિષ્કંપ છે, ચંદ્ર જેવો જે આનંદદાયક છે, પવન જેવો જે નિઃશંગ છે, એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ ધ્યાનનો અધિકારી — ધ્યાતા — કહેવાય છે. [૧-૭]

શરીરગ્ર

ધ્યેય

ધ્યેય એટલે ધ્યાનનું આયતન. તેને

વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું જણાવ્યું છે :

શરીરગ્ર, પદ્મગ્ર, રૂપગ્ર અને ક્ષપાતીત.

‘શરીરગ્ર’ એટલે કે શરીરગત ધ્યેયનો દાખલો નીચે પ્રમાણે છે : શારીરિક સમ ધાતુ વિનાના, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવી નિર્મળ કાંતિ વાળા, તથા સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવા શુદ્ધ આત્માનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચિંતન કરવું. તે આત્મા જણે પોતાના શરીરની મધ્યમાં પુરુષની આકૃતિવાળો^૧ ચર્ચ સિદ્ધાસન ઉપર આરૂઢ થયો છે; તે તેના ‘અતિશયો’ એટલે કે વિભૂતિઓથી શોભી રહ્યો છે, તેનાં મમગત કર્મ નાશ પામી ગયાં છે, તથા તે કલ્યાણકારી મહિમાથી સુકૃત છે, એમ ચિંતવવું. આ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારો યોગી કલ્યાણમુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ તથા તેનાં બીજાં શરીરગત ધ્યેયો^૨નો અવિરત અભ્યાસ કરનાર યોગીના

૧. ‘નરાકાર’ પાઠ પ્રમાણે. બીજો ‘નિરાકાર’ પાઠ પણ છે. પરંતુ નિરાકાર આત્માને સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલો કલ્પવૃક્ષ એમ કહેવા નરતા ઉપર લીધેલો પાઠ સુસંગત લાગે છે.

૨. મૂળમાં આપેલા બીજા દાખલાઓ તેમજ અન્ય યોગ-અથવા યોગી આપેલા દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

શરીર ઉપર મેલી વિદ્યાઓ, મંત્રો કે મંડળોની શક્તિઓ ચાલતી નથી; શાદિબ્દીઓ, ક્ષુદ્ર યોગિનીઓ, કે માંસબદ્ધી પિશાઓ તેનું તેજ મદન ન કરવાથી તત્ક્ષણ ત્રાસ પામી તેની આગળથી દૂર ભાગી જાય છે; તથા દણુવાની ઇચ્છાથી નશ્વર આવતા ગાંડા લાથીઓ, સિંહો, શરભો અને સાંપો પણ દૂરથી જ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. [૨૩-૮]

પદ્મથ ધ્યેય અમુક પદો અથવા અક્ષરોનું
જપપૂર્વક ધ્યાન, 'પદ્મથધ્યેય'નું ધ્યાન

કહેવાય છે. તેનો દાખલો આ પ્રમાણે છે : અર્દતભગવાન, નિહો^૧, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એ પાંચ વર્ગો, 'પંચ પરમેષ્ઠી' એટલે કે પાંચ પરમ આત્માઓ ગણાય છે. તેમને નમસ્કાર કરવાનો જો મંત્ર છે, કે "અર્દતભગવાને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર તથા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર; આ પાંચ નમસ્કારવાળો મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે."—તે મંત્ર લઈ, એક આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું. તેના ખીજકોશમાં 'નમો અરિહંતાય' એ પદ ચિંતવવું; પૂર્વાદિ ચાર દિશાની ચાર પાંખડીમાં 'નમો સિદ્ધાય' 'નમો આચરિયાય', 'નમો ઉવજ્ઞાયાય' તથા 'નમો લોએ સવ્યસાહુવાય' એ ચાર પદો ચિંતવવાં; તથા ચાર દિશાઓ વચ્ચેના અગ્નિ વગેરે ખૂણાઓમાં 'એસો પંચ નમુક્કારો', 'સવ્યવાવપ્પણાસણો', 'મંગલ્લણં ચ સવ્વેસિં' પદમે હવદ મંગલ

૧. સિદ્ધ એટલે કે મુક્ત થયેલો આત્મા.

એ પદો ચિત્તવા મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ૧૦૮ વાર જે મુનિ આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન કરે, તે આહાર કરતા છતાં તેને ચાર ટક ઉપનાસ કર્યાનું ફળ મળે આ મંત્રની આરાધના કરનારા યોગીએ પરમ મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને ત્રિલોકમા પણુ પૂજ્ય છે હજારો પાપ કરીને, તેમજ મેકડો જાતુઓ મારીને પણ આ મંત્રની આરાધનાથી જનનરોધ મ્વર્ગલોક પામ્યા છે

પચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારમંત્રમાથી અરિહત સિદ્ધ આવરિય ઉચ્ચજ્ઞાય સાહુ' એ સોળ અક્ષરો ૨૦૦ વાર જપવાથી પણ ચાર ટકના ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તમાથી 'અરિહતસિદ્ધ' એ છ અક્ષર ચારસો વાર જપવાથી, કે 'અરિહત' એ ચાર અક્ષર ચારસો વાર જપવાથી કે 'અસિબાહસા' એ પાંચ અક્ષર પાંચસો વાર જપવાથી પણ એ જ ફળ મળે છે આ પચપરમેષ્ઠીમંત્ર અતિપવિત્ર છે તથા ત્રણે જગતને પારન કરનાર છે તેના જપ-ચિંતનથી ઉપર જે ઉપનાસનું ફળ જાતા યુ, તે તે જીવોને તેના જપમા પ્રવૃત્તિ ફગાવવા અર્થે જ બતાવ્યું છે, બાકી, વાસ્તવિક રીતે તેનું ફળ મ્વર્ગ અને મોક્ષ છે * [અ ૮, ૩૩ ૪૧]

ઇપચ્ચ ધ્યેય અહર્ત ભગવાનના રૂપને અનલખીને કરેલું ધ્યાન 'ઇપચ્ચ ધ્યેય'નું ધ્યાન કરેવાય છે તે જેમકે, જેને મોક્ષશ્રી પ્રાપ્ત થયેલી છે, જેના

* મૂળમા આપેલા અન્ય દાખવાઓ વગેરે માટે જુઓ પાન ૧૯

અખિલ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, જેને ચાર મુખ^૧ છે, જે મમરત ભુવનોને અમયદાન દેનારા છે, ચંદ્રમંડળ જેવી કાંતિયાળાં જેને ત્રણ છત્ર છે, પોતાના રકુરતા તેજના વિરનારથી જેણે સૂર્યને ઝાંખો કરી દીધો છે, જેની સામ્રાજ્ય-સંપત્તિનો ધોષ દિવ્ય દુઃકુલિઓ વડે થઈ રહ્યો છે, ગુન્નરવ કરતા ભમરાઓથી મુખર બનેલા અશોક વૃક્ષ નીચે મિંહાસન ઉપર જે બેઠેલા છે, જેમને ચામર ટોળાઈ ગયાં છે, મુરામુરના મુકુટમણિઓથી જેમના પગના નખ પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે, દિવ્ય પુષ્પોના સમૂહોથી જેમની સભાની જમીન ઢંકાઈ ગઈ છે, જેમના મધુર અવાજનું પાન મૃગકૃષ્ણે જાણે કંઠે કરી રહ્યાં છે, જેમની મમીપમા હાથી સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનું મહજ વૈર ભૂલીને બાંધ્યાં છે, જેમની આમપામ દેવ મનુષ્ય અને તિર્થંચોનો મેળો જામ્યો છે, જેમનામાં સર્વ 'અતિથયો' એટલે કે વિભૂતિઓ^૨ મેળૂં છે, તથા જે કેવળજ્ઞાનથી પ્રકાશિત છે. [૧-૭]

એ જ પ્રમાણે જિનેન્દ્રની પ્રતિમાના રૂપનું ધ્યાન કરનારો પણ રૂપરથ ધ્યાન કરનારો કહેવાય. તે જેમકે: રાગરૂપ, મહાભોલ વગેરે વિકારોથી અકલંકિત, શાંત, કાંત, મનોહર, સર્વ લક્ષણોયુક્ત, અન્ય તીર્થિકાને બાન પણ નથી. એવી

૧. ઉપદેશ આપતી વખતે ચારે બાજુના દેવો સામળી શકે તે માટે દેવો તેવો દેખાવ કરે છે.

૨. તીર્થંકરને અમુક રજ ખાસ વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે જુઓ આગળ પ્રકરણ ૯, પા. ૧૩૦.

યોગમુદ્રાની શોભાયુક્ત, તથા જેની આંખોમાંથી અદ્ભુત તેમજ વિપુલ આનંદપ્રવાહ વરસી રહ્યો છે વગેરે. [૮-૧૦]

અભ્યાસયોગ વડે પોતાના તે ધ્યેય સાથે તન્મયતા પામેલો યોગી પોતાના આત્માને સર્વશરૂપ બનેલો જુએ છે; તથા આ સર્વશ બગવાન હું પોતે જ છું એમ જાણે છે. એવી તન્મયતાને પામેલો યોગી ‘સર્વને જાણનાર’ કહેવાય છે. કારણ કે, વીરરાગ પ્રભુનું ધ્યાન કરનારો વીરરાગ યદ્યપિ મુક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે રાગવાનનું ધ્યાન કરનારો તત્ક્ષણ રાગવાન બને છે. વિશ્વરૂપ મણિ જે જે પદાર્થની માથે યોગ પામે છે, તે તે રૂપ બની જાય છે, તેમ ધ્યાન કરનારો પણ જે જે બાવનું ધ્યાન કરે છે, તે તે બાવ સાથે તન્મય બની જાય છે.* [૧૧-૪]

યોગીએ અસહધ્યાનો કૌતુકથી પણ ન સેવવાં; કારણ કે, તેમને પરિણામે જ્વનાશ જ થાય છે. મોક્ષનું જ અવલંબન ક્ષેનારાને બધી સિદ્ધિઓ રવયં સિદ્ધ થાય છે; ન્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી પણ

* સદખાલો યોગસૂત્ર (૧-૪૧): ક્ષીણરૂપેરભિજાતસ્યંદ મળેર્ગૃહીત્વમ્હજનપ્રાપ્તિષુ તત્સ્યતદજનતા સમાપત્તિઃ ॥

‘જેમ શુદ્ધ થયેલો મૃદિકમણિ તે તે હપાધિના સાન્નિધ્યથી તે તે હપાધિના રૂપને પામે છે, તેમ, ધ્યેયાતિરિક્ત સક્ત રૂપિ જેની નિરુદ્ધ થઈ ગઈ છે, એવું શુદ્ધ ચિત્ત . . . સક્ત આલંબન વિષે પૂર્ણ એકાગ્ર જવાથી, તે તે આલંબનના આકારને પામવારૂપ તદ્જનતા પામે છે.’

સંશયગ્રસ્ત છે, અને પુરુષાર્થમાંથી બ્રહ્મ યવાપણું તો નિશ્ચિત જ છે. [૧૫-૬]

રૂપાતીત ધ્યેય અમૂર્ત, ચિદાનંદમ્બરૂપ, નિરંજન, અને
સિદ્ધ એવા પરમાત્મારૂપી ધ્યેય તે રૂપાતીત
ધ્યેય છે. એવા અરૂપી પરમાત્માનું સતત ધ્યાન કરનાર યોગી
બ્રાહ્મ-બ્રાહ્મક ભાવથી ગહિત એવું તન્મયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.
તેનું અનન્યભાવે શરણુ લેનારો તેમાં જ લીન થાય છે; અને
ધ્યાતા-ધ્યાન એ બંનેનો અભાવ થતાં ધ્યેય માથે જ
એકરૂપ બની જાય છે. આવો જે સમરન ભાવ તેનું
નામ જ આત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ છે, કાગણ કે,
તે વખતે આત્મા જરા પણ પૃથક્ત્વ વિના પરમાત્મામાં
લીન થાય છે. [૧-૪]

આ પ્રમાણે શરીરગત વગેરે રથૂવ ધ્યેયો વડે શરૂઆત
કરી, અંતે નિરાલંબ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવું. રથૂવ ધ્યેયોમાંથી
મુક્તિ ઉપર આવવું; અને . આલંબયુક્ત ધ્યેયો વડે
નિરાલંબ તત્ત્વ ઉપર આવવું. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના
ધ્યાનામૃતમાં મમ્મ થયેલું મુનિનું મન જગતના તત્ત્વનો
સાક્ષાત્કાર કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. [૫-૬]

ધ્યાનના અન્ય ઉપર જણાવેલ ધ્યેયના ચાર પ્રકાર
પ્રકાર અનુસાર ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર
જણાવ્યા, તેને બદલે જીજ્ઞાસી રીતે
ચાર પ્રકારનાં ધ્યેય સ્વીકારી, ધ્યાનના બીજા પણ ચાર પ્રકાર
જણાવાય છે. તેમાં અમુક રથૂવ કે સૂક્ષ્મ આલંબન લઈ

તેના ઉપર ચિત્ત એકાગ્ર કરવાને બદલે, અમુક ધાર્મિક વિચાર લઈ, તેનું ચિંતન કરવાનું હોય? છે. તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : આજ્ઞા અપાય, વિપાક અને મંથન.

આજ્ઞાવિચય “સર્વજ્ઞ પુરુષોએ જે વચન (આજ્ઞા) કહ્યાં છે, તે બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ, બીજાં પ્રમાણોથી બાધિત થઈ શકતા નથી. માટે સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉપદેશેલ જ્ઞાન જ સ્વીકારવું, અને તે અનુસાર જ પદાર્થોનો વિચાર કરવો,” એવી બાવનાપૂર્વક સર્વજ્ઞકથિત અર્થોનું ચિંતન, તે આજ્ઞાવિચય^૧ કહેવાય છે.

અપાયવિચય રાગ, દ્વેષ, ક્રપાય વગેરે દોષોથી જે વિવિધ બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું ચિંતન કરવું, તે અપાયવિચય કહેવાય છે. એ ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિથી થતાં ઐહિક અને પારલૌકિક દુઃખોમાંથી બચવા તત્પર થાય છે; અને અંતે તેમનો ક્ષય કરી, બધાં પાપકર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. [૧૦-૧]

વિપાકવિચય ‘અહર્નિત ભગવાનનું જે ઐશ્વર્ય છે, તે પુણ્યકર્મોનું ફળ છે અને નારકી જીવોનાં જે દુઃખ છે, તે તેમનાં પાપકર્મોનું ફળ છે’, એ

૧. આવા ધાર્મિક ચિંતનને ધ્યાન કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ ચિંતન ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા વાસ્તવિક ધ્યાન કરવાની યોગ્યતા કલ્પન કરે છે.

૨. ‘વિચય’ એટલે ચિંતન.

પ્રમાણે કર્મનાં વિવિધ ફળોનું જે ચિંતન કરવું, તે વિપાકવિચય કહેવાય. [૧૨-૩]

સંસ્થાન-
વિચય

આખા લોકનું સંસ્થાન-આકૃતિ-સ્વરૂપ વિચારવું, તે સંસ્થાનવિચય કહેવાય. જેમકે, “આ આખો અનાદિ અને

અનંત લોક સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે.” આ પ્રમાણે લોકમાં આવેલાં વિવિધ દ્રવ્યોની પરિવર્તનશીલતા જાણ્યા બાદ, મન તેમાં આસક્તિગ્રહિત થાય છે, તથા પછી રાગાદિથી વ્યાકુલ બનતું નથી. [૧૪-૫]

ધર્મચિંતનનું
ફળ

ઉપર જણાવેલા ધાર્મિક ચિંતનથી ચિત્તનો ભાવ વિગુહ થાય છે; તથા બધા કર્મજનિત વિકારો કાં તો ઉપશમ પામી જાય છે, થા તો કાંઈક દરજ્જે ક્ષીણ થાય છે, કે તદ્દન નષ્ટ પણ થાય છે. વળી, ચિત્તની મલિનતા અને ગુહિની નિદર્શક જે કૃષ્ણ વગેરે ૭ લેસ્યાઓ *

* લેશ્યા શબ્દથી જે બિન્ન બાળતો સમજવામાં આવે છે: એક તો, વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ; અને બીજું, તે ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય-પદાર્થ. તે દ્રવ્યની બાળતમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. કેટલાક તેને કર્મપરમાણુઓ જેવા વિશિષ્ટ પરમાણુરૂપ માને છે; કેટલાક તેને બંધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ માને છે; ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૨૩૩ ઇ.

ગણનાય છે, તેનાથી, આવું ધર્મચિંતન કરનારને ક્રમે ક્રમે પીત લેશ્યા, તેનાથી પણ વિશુદ્ધ પદ્મ લેશ્યા અને તેનાથી પણ વિશુદ્ધ એની શુક્લ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અલ્પત પ્રેરાગ્યથી અભિવૃદ્ધ થયેલા ધર્મચિંતનથી દેહીએને અતીન્દ્રિય અને અમવેદ્ય એવું અનુપમ આત્મસુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ધર્મચિંતનપૂર્વક શરીર લાગનારા અનાસક્ત યોગીએ, શ્રેવેયક^૧ વગેરે ઉત્તમોત્તમ અવર્ગલોકોમાં શ્રેષ્ઠ દેવોડપે જન્મે છે, ત્યાં તેમને મહા મહિમા અને ઔભાગ્યવાળું, શરદ્-ઋતુના ચદ્ર જેવી કાતિવાળું, અને માગાએ, આભૂરણે અને નમ્રોથી સુગોખિત એવું ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તેઓ નિશિષ્ટ વીર્ય અને જ્ઞાનથી યુક્ત, કામાગ્નિ વગેરે જ્વરથી રહિત અતરાય નિનાનું તથા અનુપમ એવું દિવ્ય સુખ લાભે કાળ ભોગવે છે જ્યાં પોતાની ઇચ્છિત સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મનોહર સુખામૃત નિર્વિદ્ધે ભોગવતા તેઓ પોતાનું આયુષ્ય કયારે પૂરું થયું તે પણ જાણતા નથી એ દિવ્ય ભોગો પૂરા થયા બાદ તેઓ અવર્ગમાંથી અપવીને પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ વશમાં ઉત્તમ શરીર સાથે જન્મે છે ત્યાં પણ તેઓ રોજ રોજ નવા ઉત્તમોથી મનોમ્મ એવા ત્રિવિધ ભોગો મનોરથ પ્રમાણે ભોગવીને, અતે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તમામ ભોગોમાંથી નિરક્ત થઈ, ધ્યાન વડે સર્વ ઝોંનો ક્ષય કરી, અયય પદને પામે છે [૧૬૨૪]

૧ શ્રેવેય - વારે અવગ લોખની વિશેષ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૨૪

મોક્ષપ્રાપ્તિ

શુક્લધ્યાન આત્માર સુધી અવર્ગ તેમજ (પરપરાથી)

મોક્ષ અપાવનારું ધર્મધ્યાન વર્ણવ્યું;

હવે મોક્ષનું જ . અસાધારણ કારણ એવું શુક્લધ્યાન
વર્ણવવામાં આવે છે.

એ ધ્યાન પ્રથમ કોટીના^૧ ઉત્તમ શારીરિક
બાંધાવાળાથી, તેમજ ‘પૂર્વ’^૨ નામનાં શાસ્ત્રો જાણનારથી જ
થઈ શકે છે. કારણ કે, અલ્પ જાણવાળા તેમજ વિવિધ
વિષયો વડે વ્યાકુળ બનતા કુદ માણસોનું ચિત્ત કેમે કયું
સ્વસ્થ તેમજ નિશ્ચલ થઈ શકતું નથી. માટે અલ્પસાર

૧. શરીરના બાંધા ■ પ્રકારના ગણાવાય છે. વિગત માટે
જીઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૧૨૬.

૨. એ શાસ્ત્રો ધણી જ્ઞાના વખતથી હુમ થઈ ગયાં મનાય છે.
જીઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક પા. ૭ થી.

મનુષ્યોનો શુક્લધ્યાનમાં અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે આધુનિક યુગના લોકોનો શુક્લધ્યાનમાં અધિકાર ન હોવા છતાં, મંત્રદાયનો વિચ્છેદ ન થઈ જાય તે માટે શાસ્ત્રાનુસાર તેનું અહીં વિવેચન કરવામાં આવે છે.^૧ [૧-૪]

શુક્લ ધ્યાનના

ચાર ભેદ

શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે. તેમાંના

પ્રથમ બેનો આશ્રય એક છે. અર્થાત્

એ બંને ‘પૂર્વ’ ગ્રંથોના જ્ઞાનવાળા

આત્મા વડે જ આરંભાય છે.^૨ તે બંને ધ્યાનોનાં નામ

અનુક્રમે ‘નાનાત્વ-શ્રુત-વિચાર,’ અને ‘ઐક્ય-શ્રુત-અવિચાર’

છે. ‘શ્રુત’ એટલે શાસ્ત્ર. કોઈ યોગી ‘પૂર્વ’ નામના ‘શ્રુત’

શાસ્ત્ર અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ, ધ્યાન કરે;

તથા તે દરમ્યાન તે દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ, ઉપર સ્થિર

ન રહેતાં, તેનાં વિવિધ પરિણામો (‘નાનાત્વ’) ચિત્તમાં લાગ્યા

કરે; તથા કોઈ વારં વાર દ્રવ્ય ઉપરથી પરિણામ ઉપર કે પરિણામ

ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; કે દ્રવ્ય ઉપરથી તેના વાચક

શબ્દ ઉપર, કે શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; તેમજ મન-

વાણી-કાયા એ ત્રણના વ્યાપારોમાં પણ કોઈ એક ઉપર સ્થિર

રહેવાને બદલે વારંવાર સંક્રમણ (‘વિચાર’) કર્યા કરે, તો તે

‘નાનાત્વ-શ્રુત-વિચાર’ નામનું પ્રથમ શુક્લ ધ્યાન થાય. પરંતુ,

૧. જુઓ પા. ૧૦૮ ઉપરની નોંધ.

૨. મરુદેવી વગેરે કેટલાક જીવો પૂર્વધર નથી; પરંતુ તેમને માટે એ બાબતમાં અપવાદ મનાયો છે (શ્લોક ૧૩). બાકીના જીવો ને ‘પૂર્વ’ ગ્રંથો ન બળ્યા હોય, તો તેમને શુક્લધ્યાન નહિ, પણ ધર્મધ્યાન જ સંભવી શકે છે.

કોઈ યોગી ‘પૂર્વ’ નામના ‘શ્રુત’ અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ, તેના કોઈ એક પરિણામ ઉપર જ (‘ઐક્ય’) ચિત્તને નિશ્ચલ કરી, શબ્દ અને અર્થના ચિંતનનું કે મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિઓનું કશું પરિવર્તન ન કરે (‘અવિચાર’), તો તે ‘ઐક્ય-શ્રુત-અવિચાર’ નામનું દ્વિતીય શુક્લ ધ્યાન થાય. * [૧૮]

ઉક્ત બેમાથી પહેલા બેદપ્રધાન ધ્યાનનો અભ્યાસ પ્રથમ દૃઢ થયા પછી જ બીજા અબેદપ્રધાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા મર્પઆદિના ઝેરને મંત્રઆદિ ઉપાયો વડે ફક્ત ડાબની જગાએ લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમ આખા જગતના ભિન્ન વિષયોમાં અગ્નિગ્નણે ભટકતા મનને ઉપર મુજબ કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી ગિચા કરવામાં આવે છે. એ ગિચરતા દૃઢ થતાં, જેમ ઘણાં ઇશ્વરો કાઠી લેવાથી અને

* શુક્લ ધ્યાનના આ બે પ્રથમ લેહો મોક્ષના કારણરૂપ નથી; જીવન દરમિયાન તેમણે સુધી જ પ્રગતિ કરી મકનાર યોગીને ‘આત્મતત્વ’ નામનો લોક જ પ્રાપ્ત થાય છે. દીક્ષામાં તો શંકા પણ ઉઠાવી છે કે, પ્રથમ શુદ્ધ ધ્યાનમાં તો ધ્યેયને લગતી પણ બધા પ્રકારની અનિશ્ચલતા જ છે; તો પછી તેને ‘ધ્યાન’ કેમ કરીને દેવવાય ? પરંતુ તેનું સમાધાન એ રીતે ક્યું છે કે, એ બધી અનિશ્ચલતા પણ એક જ દ્રવ્યવિષયક હોવાથી, તેને ધ્યાન કહી શકાય.

વાયકને અહીં યોગસૂત્ર (૧-૪૨ ઇ૦)માં જણાવેલી સચિતકં-નિર્વિતકં, અને સચિચાર-નિર્વિચાર સમાપત્તિની સરખામણી કરી લેવા ભવામણ છે

અચેક્ષાં થેઝાં ઈધણાં સજગાવી દેવાથી, અગર તમામ ઈધણો લઈ લેવાથી, અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું ચેત્સુતાપણ દૂર થઈ તે નિઃપ્રકંપ બની જાય છે. [૧૯-૨૦] એને પરિણામે આત્માના જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, દર્શનને આવરણ કરનારાં, મોહનીય અને અંતરાયક એવા સર્વ ધાતિકર્મો^૧ વિલય પામી, સર્વજ્ઞપણ પ્રગટે છે, અને તે યોગી લોક તેમજ અલોકને ધ્યાન દરમ્યાન યથાવસ્થિતપણે જોઈ શકે છે.^૨ [૨૧ ૩] 'પછી જ્યારે તે સર્વજ્ઞ ભગવાન નિર્મળ પામવાને સમયે મન વાણી-કાયાના બધા અંગ યોગોનો નિરોધ કરી, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જોવી 'સૂક્ષ્મ ક્રિયા'એને જ બાકી રહેવા દે છે, ત્યારે તે તૃતીય શુદ્ધધ્યાન કહેવાય છે, અને તેમાથી પતન થવાનો સંભવ ન હોવાથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતી' કહેવાય છે. [૮]

પછી જ્યારે શરીરની શ્વાસ-પ્રશ્વાસ જોવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય, અને તે યોગી શૈલની પેઠે અકંપનીય બને ('શૈલેશીગત'), ત્યારે તે 'હિમખ્રિક્રિયા-

૧. તેઓ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ધાત દે છે, માટે ધાતિકર્મો કહેવાય છે.

૨. સરખાવો યોગસૂત્ર ૧-૪૭, ૧-૪૮ વગેરે સૂત્રો. ત્યાં પણ જણાવ્યું છે કે નિર્વિચાર સમાધિના અભ્યાસથી ચિત્તનો દૃઢ ગિતિપ્રવાહ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ પઈ, પુરુષ — આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે, તથા પદાર્થોને યથાવસ્થિતપણે જાણનારી 'ઋતંભરાપ્રજ્ઞા' પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ યશોવિજયજી (યોગસૂત્રવૃત્તિ ૧-૪૬) તે પ્રજ્ઞાને કેવલ-જ્ઞાનરૂપ નથી માનતા

અપ્રતિયાતી * નામનું ચોથું ધ્યાન કહેવાય છે. તે ત્રિતિમાંથી પણ પાછું જવાપણું હોતું નથી. [૯] આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને બંધનો નિરોધ થઈ તથા શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા શુદ્ધધ્યાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આસ્રવન નથી હોતું, તેથી તે બંને અનાસ્રવન પણ કહેવાય છે. [૧૪]

પહેલા શુદ્ધધ્યાન વખતે મન-વાણી-કાયાના ત્રણ વ્યાપારોમાંથી મન વગેરેનો એક અથવા ત્રણે પણ મંભવે છે, બીજા શુદ્ધધ્યાન વખતે તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક વ્યાપાર હોય છે. ત્રીજા વખતે સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપાર જ હોય છે. અને ચોથા વખતે તો ગ્રૂહ કે સૂક્ષ્મ કોઈ વ્યાપાર નથી હોતો. [૧૦]

તીર્થ*કરની બીજા ધ્યાનને પરિણામે કેવળજ્ઞાન વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થ*કર થનારા હવે જે વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે

હવે વર્ણવવામાં આવે છે. તે સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી દેવ આખી પૃથ્વીમાં સુર, અસુર, મનુષ્ય અને સર્પાદિક વડે નમસ્કાર કરાતો વિહરે છે. તે પોતાની વાણીરૂપી અંદ્રિકાવડે મોક્ષનાં અધિકારી ગ્રાણીઓરૂપી કુમુદોને વિકસાવે છે; અને બાહ્ય તેમજ આંતરઃ મિથ્યાત્વને ક્ષણભાવમાં દૂર ધ્રે છે. તેનું

* મૂળમાં ‘દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ’, અને ‘ભાવગત મિથ્યાત્વ’ એમ છે. મિથ્યાત્વરૂપી જાનકર્મ એ દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ; અને તેનાથી આત્મામાં થતો વિપરીત ભાવ એ ભાવગત મિથ્યાત્વ.

નામ લેવા માત્રથી મુમુક્ષુ જીવેનું અનાદિ સંસારનું દુઃખ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેની ઉપાસના કરવા આવેલા શતકોટી મુરેા નરેા વગેરે તેના પ્રભાવથી એક યોજન જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે. દેવો, મનુષ્યો, પશુપંખીઓ તેમ જ બીજાં પણ પ્રાણીઓ તેના ધર્મોપદેશને પોતપોતાની બાબામાં સમજી શકે છે. ચંદ્રના ઉદયથી જેમ પૃથ્વીની ગરમી ચારે-બાજુથી શાંત થઈ જાય, તેમ તેની આજુગાજુ સેા યોજન મુધીમાં હિમ રોગેા પણ શાંત થઈ જાય છે. સૂર્યના સાન્નિધ્યમાં જેમ અંધારું ન સંભવે, તેમ તે જ્યાં વિદરનેા હોય છે ત્યાં મહામારી, દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, કલ્લહ અને વેર મંભવતાં નથી. તેના શરીરની આસપાસ સૂર્યમંડળ જેવું તેજોમંડળ બધી દિશાઓને પ્રકાશવુ પ્રગટ થાય છે. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકે છે, ત્યાં ત્યાં ભક્તિમાન દેવો ખિયેલાં કમળ મરકાવતા જાય છે; પવન અનુકૂળ વાવા લાગે છે; પક્ષીઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે; વૃક્ષો નીચાં નમે છે, અને કાંટાઓ અધોમુખ થઈ જાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ આપે છે, ત્યારે તેની ઉપર લાલાશયુક્ત પક્ષવોવાળેા, તેમજ ખિયેલાં પુષ્પોની મુગંધીવાળેા તથા જમરાઓના ગુંજન વડે જાણે ગુપ્તિ કરનેા હોય તેવો અશોકવૃક્ષ છાઈ રહે છે. જ્યે મનુષ્યો જાણે કામદેવને કરેલી મદદને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા આવી હોય તેમ તેની એકસાથે સેવા કરે છે. મોક્ષમાર્ગનું આગમન પોકારતો હોય તેમ દુ-દુભિનાદ તેની આગળ ને આગળ જિયે અવાજે આકાશમાં ગડગડયા કરે છે. [૨૪-૩૬]

પાંચેય ઇંદ્રિયોના વિષયો તેના સાન્નિધ્યમાં વધુ મનોહરતા પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે, મહાપુરુષના સાન્નિધ્યમાં કોણ

ગુણોત્કર્ષ નથી પામતુ ? તેના નખ અને રોમ વધના ઇચ્છતા
 હોના છતા વધના નથી; જાણે કે ગેકડો ભવેથી મચિત
 થયેલા કમોનો તેણે કરેલો છેદ ભેદને બીન્યા ન હોય !
 દેવો મુગધી જળની દૃષ્ટિ દ્વારા તેની નજીકની ધૂળ ખેંચાડી
 દે છે, તેમ જ ખિયેલા પુષ્પોની જૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વીને
 મુગધી કરી મૂકે છે દેવગણે ભક્તિપર્વક તેના કિપર
 નણુ જોઈ ધારણ કરે એ, તે જાણે મગાના નણુ
 પ્રવાહીન જ મગાકાર કરી ધારણ કર્યા ન હોય
 તમ જોભે છ' 'આ એક જ અમારો પ્રભુ છ',
 એવું જણાવના આગળી ગચ્છી કરી હોય તે પ્રમાણ
 છે કે જિઅકતા ગચ્છા ગતધનજ તેની આગળ જોભે છે શરદ
 નવુના ચદ્ર જેના મુદર ચામરો તેને દોળવામા આવે છે,
 તે જાણ તેના મુખારવિ તરફ રાજહમો ધમતા ન હોય,
 તેવા દેખાય છે ત બ્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે તેની
 આસપાસ તણુ જિઆ કિણ્ણાઓ વીટાર્જ રહે છે, તે જાણે
 તેના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર મૂર્તિમત ન થયા હોય તેવા
 દેખાય છે તે બ્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે ચારે
 દિશાઓના પ્રાણીઓને એટલા વખતે અનુમદ કરવાની
 ઇચ્છાથી ન હોય તેમ તેને ચાર શરીર અને ચાર મુખ પ્રાપ્ત
 થાય છે જેના ચરણકમળને સુરાસુર વગેરે નમસ્કાર કરે છે
 એવો તે ભગવાન, ઉપદેશ આપતી વખતે ઉદ્યાયળના
 શિખર ઉપર સૂર્યભગવાન આરૂઢ થાય તેમ સિંહાસન ઉપર
 આરૂઢ થાય છે તેજના પુજ્યથી તમામ દિશાઓને હિતવતુ,
 તેમજ તેના ત્રિલોકના ચક્રવર્તીપણાને જાહેર કરતુ એક
 ચક્ર તેની આગળ રહે છે તે વખતે તેની સમામા ઓછામા

ઓળ કરોડ નેટલા ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, ન્યોતિ.પતિ
અને વાનખંતર એમ ચારે વર્ગના દેવો * હોય છે.

આ બધી વિભૂતિઓ તો ને તીર્થ કર થવાના હોય છે
તેવા યોગીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ, ને યોગીઓએ
તીર્થ કર થવાનું કર્મ નથી બાંધ્યું હોતું, તેવા યોગીઓ
તો યોગબળથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય દરમ્યાન
સમગ્ર પૃથ્વીને સદુપદેશ આપતા વિદ્ધર છે. [૩૭-૪૮]

કેવલી- આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન
સમુદ્ધાત પ્રાપ્ત થયા બાદ, ત્યારે આયુષ્ય એક
મુહૂર્તથી પણ ઓછું રહે, ત્યારે
યોગીએ તૃતીય શુક્લધ્યાન જલદી આરંભવું જોઈએ. તેમાં
એટલો વિશેષ છે કે, પોતાના આયુષ્યકર્મની નેટલી સ્થિતિ
હોય, તેટલી જ વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ હોય, તો જ
ત્રીજું ધ્યાન આરંભવું. પરંતુ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિથી
વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ વિશેષ હોય, તો તેને સગખી
કરી મૂકવા માટે તે પ્રથમ ‘સમુદ્ધાત’ કરે. સમુદ્ધાત
એટલે પ્રવળતાથી જીવપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢવા તે.
તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ સમયે જીવપ્રદેશોને
બહાર કાઢીને તેમનો પોતાના શરીર નેટલો પહોળો અને
૮૫૨ તથા નીચે લોકના અંત સુધી લાંબો એવો દંડ બનાવે.
પછી બીજી ક્ષણે તે જ દડને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ફેલાવી

* દેવાના એ ચાર વર્ગોના વર્ણન માટે જુઓ, આ માળાનું
‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૨૬૧.

લોકના છેડા મુધી જતા કમાડ જેવો કરે. ત્રીજી કાણે તે જ કમાડને (વચ્ચેથી) દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ ફેલાવીને વક્ષોબ્ધાનાં પાંખડાં જેવું કરે. ચોથે સમયે બાકીના ખાલી ભાગોને પૂરી, આખા લોકને આપી શ્વે. આમ ચાર કાણની અંદર આખો લોક પૂરી લઈને 'બીજા' કર્મોને આયુષ્યકર્મ જેટલાં જ કરી નાખી, ધ્યાની ઉપર જણાવેલ ઊલટું કર્મ પાછું પડેલો હતો તેવો થઈ જાય.*
[૪૯-૫૨]

મોક્ષપ્રાપ્તિ ત્યારબાદ, જેનું પરાક્રમ અચિંત્ય છે તેવો એ યોગી સ્થૂલ કાયયોગને આશરે ગહી, વાણી અને મનના સ્થૂલ વ્યાપારોનો નિરોધ કરે; પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને આશરે રહી, સ્થૂલ કાયવ્યાપારોનો નિરોધ કરે. જ્યાં મુધી સ્થૂલ કાયવ્યાપારોનો નિરોધ ન થાય, ત્યાં મુધી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારોનો પણ નિરોધ ન થઈ શકે. પછી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારને આશરે રહીને, તે વાણી અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો પણ નિરોધ કરે. આટલું કર્યા બાદ તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળું તૃતીય ધ્યાન આરંભી, સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારોનો પણ નિરોધ કરે. ત્યાર બાદ જેમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો પણ સદંતર વિચ્છેદ થયો હોય છે, તેવું ચોથું શુક્લધ્યાન આરંભે. તેને અતિ તેનાં બાકીનાં આયુષ્ય

* સરખાવો યોગસૂત્ર (૪-૪) માં જણાવેલ 'નિર્માણચિત્તો' વાળાં અનેક શરીરો પેદા કરી, એક સાથે કર્મો બોગવી નાખવાનો સિદ્ધાંત.

વગેરે ચાર અધ્યાત્મી કર્મો^૧ પણ ક્ષય પામે છે. અ, ઇ, ઉ, ઋ અને લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરો બોલતાં જેટલો વખત લાગે, તેટલો વખત મેરુપર્વત જેવી નિશ્ચલ દશા (શૈવેશી) પામીને તે એ ચારે કર્મોનો એક સાથે ક્ષય કરે છે. સાર બાદ, મંસારના મૂલબૂત સાધનરૂપ ઔદારિક, તૈજસં, અને કાર્મણુ એ ત્રણ શરીરોરનો ત્યાગ કરી, તે મીઠી લીટીમાં એક સમયમાં જ લોકની ટોચે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી ઉપર ગતિને મહાયક તત્ત્વ^૨ ન હોવાથી તે આગળ જઈ શકતો નથી; તેમજ કાંઈ (કર્મોરૂપી) બાર ન હોવાથી તે નીચે પણ જતો નથી. શરીરાદિ વ્યાપાર ન હોવાથી તેમજ ખીમનો ધક્કો પણ ન હોવાથી તે તિરછો પણ જતો નથી.

૧. વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીવો ધાત ન કરતા હોવાથી અધ્યાત્મી કર્મો કહેવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. ૧૩.

૨. 'ઔદારિક' એટલે બહાર દેખાવ રચૂલ ગરીર. 'તૈજસં' એટલે આહારાદિને પચાવવામાં અને નીસિમા કારણબૂત થનારું ગરીર. અને છવે બાધેલો કર્મસમૂહ તે 'કાર્મણુ' ગરીર. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ, પુસ્તક પા. ૧૬૬, ટિ. ૪.

૩. તે તત્ત્વને જોઈ પરિભ્રામમાં 'અધર્મ' તત્ત્વ કહે છે. તે ગતિમાં સીધી મદદ નથી કરતું; પરંતુ તે ન હોય તો ગતિ સંભવી ન પડે. જેમ પાણી માછલીને ચાલવામાં મદદ નથી કરતું; પરંતુ પાણી ન હોય તો માછલી ચાલી ન શકે તેમ. તે જ પ્રમાણે ત્રિયિતિમાં મહાયક તત્ત્વને 'અધર્મ' તત્ત્વ કહે છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૬૬, ટિ. ૩.

ધુમાડો નેમ હલકો દોઝાથી જાયે જાય છે, તુમડો ઉપરના માટીના શ્વેપ જીપડી જમાથી નેમ તે પાણીની મપાટીએ ઉપર તરી આવે છે, તથા કોશમા ગદ્દેલુ એરડખીજ કોશ તૂટતા જ ગીડીને બહાર નીકળે છે, તેમ કર્મ-બંધન વિનાનો જનેયો જીવ શ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર — જાયે ગતિ કરે છે. [૫૩-૬૦]

કેવલજ્ઞાન અને શ્વેચ્છદર્શન યુક્ત જનેયો તે મુન્ન જીવ આદિવાળુ પણ અનત, અનુપમ, બાધા વિનાનું અને શ્વાભાવિક એવું પરમ સુખ પામે છે [૬૧]

સ્વાનુભવકથન

શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તેમજ ગુરુને મુખેથી જાણેલી વ્યાખ્યાને અત્યાર સુધી વર્ણવી. હવે જે કંઈ અનુભવમિદ્ધ છે, તે વર્ણવવામાં આવે છે. [૧]

ચાર પ્રકારના યોગાભ્યાસના ક્રમમાં ચાર પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે : વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, મિલ્લિષ્ટ અને સુલીન.* તેમાં શરૂઆતના અભ્યાસીને પ્રથમ બે પ્રકારનાં ચિત્ત સંભવે છે : ‘વિક્ષિપ્ત’ એટલે કે અસ્તી‘થી તહી’ ભટકતું; તેમજ ‘યાતાયાત’ એટલે

* યોગસૂત્રની પરંપરામાં (૧-૨) ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, એમજ અને નિરુદ્ધ એમ ચિત્તના પાંચ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. પરંતુ, અસ્તી’ યોગાભ્યાસના ક્રમમાં સંભવતાં ચિત્ત જ ગણાવ્યાં હોવાથી, ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તો ગણતરીમાં નથી લીધાં.

કે ક્યારેક અંદર સ્થિર થતું અને ક્યારેક બહાર દોડતું. તે બીજું ચિત્ત આત્મામાં કાંઈક અંગે સ્થિર થતું હોવાથી તેમાં અમુક આનંદ પણ વિદ્યમાન હોય છે. વિકલ્પપૂર્વક બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ તો તે બંને ચિત્તોમાં હોય છે. બ્યારે ચિત્ત તેનાથી પણ વધુ સ્થિર અને પરિણામે વધુ આનંદયુક્ત બને, ત્યારે તે ચિત્ત 'શ્વિષ્ટ' કહેવાય છે. અને અતિ નિશ્ચલ હોવાને લીધે પરમાનંદયુક્ત બોલું ચિત્ત 'મુલીન' કહેવાય છે. તે બંને ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ નથી હોતું, તેમનો વિષય ચિત્તગત ધ્યેય જ હોય છે [૪]

એમ ક્રમપૂર્વક અભ્યાસની પ્રબળતા વધતા વધતા અંતે નિરાલય ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સમસ્તભાવ પામેલો ધ્યાના પરમાનંદ અનુભવે છે. [૫]

પરમાત્મ- ચિંતન	તેથી તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા સારું યોગી બાહ્યાત્મભાવ દૂર કરી, એકાગ્ર થયેલા અંતરાત્માવડે પરમાત્માનું સતત
-------------------	--

ચિંતન કરે. [૬]

આત્મબુદ્ધિથી સ્વીકારેલા કાયાદિ બાહ્ય પદાર્થો એ બહિરાત્મા છે. અને કાયાદિનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે અંતરાત્મા છે. આત્માને શરીરથી પૃથક્ જાણવો અને આત્માથી શરીરને પૃથક્ જાણવું. એ બંનેનો ભેદ જે બગબગ જાણે છે, તે યોગી આત્મનિશ્ચયમાં સ્પષ્ટ પામતો નથી. જેનું આંતર તેજ ઢંકાઈ ગયેલું છે, એવો મૂઠ પુરુષ જ આત્માથી અન્ય વસ્તુ વડે મંતુષ્ટ થાય છે; પરંતુ જેનો બાહ્ય ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો શાની આત્મામાં

જ મંત્રુષ્ટ રહે છે. માણુમો જો આત્મજ્ઞાન માત્રની જ આકાંક્ષા રાખે, તો પરમાત્મરૂપતારૂપી અન્યથ પદ પ્રાપ્ત કરવું બહુ સહેલું છે. જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોહું મુવર્ણપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પરમાત્માના ધ્યાનથી આત્મા પરમાત્માપણું પામે છે. [૫-૧૨]

ગુરુની
આવશ્યકતા

જેમ જિંઘીને જીડેલાને પહેલાં જાણેલી અંધી વસ્તુઓ કાઢીએ કથા વિના આપોઆપ યાદ આવી જાય છે, તેમ કેટલાકને પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી કાઢતા ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ, જેને એવો પૂર્વ જન્મનો અભ્યાસ નથી, તે પ્રશાંતભાવે, શુદ્ધ ચિત્તે સદ્ગુરુના ચરણ મેવે, તો તેને પણ શુદ્ધૃષાથી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પહેલા દાખલામાં મેળે જાણેલા તત્ત્વજ્ઞાનની બાજતમાં ગુરુ ખાતરી કરાવનાર નીવડે છે; બીજા દાખલામાં તો ગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાડનાર જ હોય છે. માટે ગુરુની જ મોખ્ખન હમેશ કરવી. સૂર્ય જેમ ગાઢ અંધારામાં પડેલી વસ્તુનો પ્રકાશક બને છે, તેમ ગુરુ પણ અજ્ઞાનાંધકારમાં પડેલા તત્ત્વનો પ્રકાશક બને છે. માટે યોગીપુરુષ પ્રાણાયામ વગેરે શરીરકક્ષેષ કરવો છોડી દઈ, ગુરુનો ઉપદેશ મેળવી, આત્માનું રટણ કરવામાં જ પ્રીતિ કરે. [૧૩-૭]

કામસીનતા

તેવો સાધક મન વાણી અને કાયાનો ક્ષોભ પ્રયત્નપૂર્વક તજીને શાંત રહે; તથા રસથી છતોછલ બરેહું પાત્ર હોય તેમ આત્માને

હમેશાં નિશ્ચય રીતે ધારણ કરે. જમ્બી વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરીને તે કશાનું ચિત્ત ન કરે; કારણ કે, મંકલ્પોથી આકુલ બનેલું ચિત્ત જિયર થઈ શકતું નથી. ત્યાં સુધી પ્રયત્નની જણપ છે, તેમજ જરા પણ મંકલ્પ-ચિંત્ત છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય જ થઈ શકતો નથી; તો તત્ત્વદર્શનની તો વાત જ શી? જે તત્ત્વને સાક્ષાત્ શુરુ પોતે પણ ‘આ છે’ એમ કહી શકતા નથી, તે તત્ત્વ ઉદાસીનતા ધારણ કરનારને પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે. જેનો ઇદ્રિયોના વિષયો મળ્યાં મોહ દૂર થઈ ગયો છે, અને તેથી જે રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીન વૃત્તિવાળો બન્યો છે, તેવો યોગી એકાત એવા અતિ પવિત્ર તથા રમ્ય જ્યોત્સના સદા સુખપૂર્વક બેસે. અને શિખાથી ચરણ સુંધીના બધા અવયવો શિથિલ કરી જે પછી સુંદર રૂપ નજરે પડે, કે મનોહર વાણી સાંભળવામાં આવે, સુગંધ સૂંઘવામાં આવે, સ્વાદુ રસો અનુભવમાં આવે, મૃદુ પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય, તેમજ ચિત્તની વૃત્તિ ચક્ષુષમાન થાય, તો પણ તેને વાર્ધા વિના, અંદર અને બહાર ચિત્ત અને ચેષ્ટા વિનાનો

વારો નહિ તો તે શાંત થઈ જાય છે. મત હાથીને મત-
પૂર્વક રોકવા જાઓ, તો તે વધારે જોર કરે છે; પરંતુ તેને
રોકો નહિ, તો તે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ જાય
છે. તેવું જ મનનું પણ છે. વળી, અમુક જ રીતે
કે અમુક જ સ્થળે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો આગ્રહ
પણ ન રાખવો. પરંતુ, જ્યાં, જેવી રીતે, જેના વડે
ચંચળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યાં, ત્યારે, ત્યાંથી તેને જરા પણ
ચલિત કરવું નહિ.* આ યુક્તિ વડે અભ્યાસ કરનારનું
અતિ ચંચળ ચિત્ત પણ આંગળીને ટેરવે રાખેલા દંડની પેઠે
સ્થિર થઈ જાય છે. દૃષ્ટિ જે કોઈ ધ્યેય સ્થાનમાં
લીન થાય, ત્યાં સ્થિરતા પામીને ધીરે ધીરે વિલય પામે
છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રસરેલી પરંતુ ધીમે ધીમે અંદર
વળેલી દૃષ્ટિ પરમતત્ત્વરૂપી નિર્મળ અરીસામાં આત્મા વડે
આત્માને જુએ છે. [૨૬-૩૨]

ઉદાસીનતામાં નિમગ્ન, પોતાની ઉપર કશા જોરજુલમ
વિનાનો, તેમજ સતત પરમાર્નદની ભાવનાવાળો આત્મા
સ્વાભાવિક રીતે જ કદી મનને કશામાં યોજતો નથી.
આત્મા વડે એ પ્રમાણે ઉપેક્ષા કરાયેલું ચિત્ત પણ ઇદ્રિયો
ઉપર અધિષ્ઠિત થતું નથી; અને તેથી ઇદ્રિયો પણ પોતાના
ગ્રાહ વિષયોમાં પ્રવર્તતી નથી. ન આત્મા મનને પ્રેરે, અને

* જુઓ યોગસૂત્ર ૧-૩૯. ત્યાં પણ ‘અમિત-
ધ્યાનાદ્વા’ - ‘પોતાને ઇષ્ટ એવે સ્થળે પણ’ એમ કહીને
આ જ વસ્તુ સ્વીકારી છે.

હમેશાં નિશ્ચલ રીતે ધારણ કરે. જ્યાં વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરીને તે કશાનું ચિંતન ન કરે; કારણ કે, મંકલ્પોથી આકુલ બનેલું ચિત્ત સ્થિર થઈ શકતું નથી. જ્યાં સુધી પ્રયત્નની ગણપ છે, તેમજ જરા પણ મંકલ્પ-વિકલ્પ છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય જ થઈ શકતો નથી; તો તત્ત્વદર્શનની તો વાત જ શી? જે તત્ત્વને સાક્ષાત્ ગુરુ પોતે પણ ‘આ છે’ એમ કહી શકતા નથી, તે તત્ત્વ ઉદાસીનતા ધારણ કરનારને પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે. જેનો ઇન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધી મોહ દૂર થઈ ગયો છે, અને તેથી જે રાગદ્વેષ રહિત ઉદામીન વૃત્તિવાળો બન્યો છે, તેવો યોગી એકાંત એવા અતિ પવિત્ર તથા રમ્ય ઝળખામાં સદા સુખપૂર્વક જેમે, અને શિખાથી ચરણ સુંધીના બધા અવયવો શિથિલ કરી દે. પછી મુંદર રૂપ નજરે પડે, કે મનોહર વાણી સાંભળવામાં આવે, સુગંધ સૂંઘવામાં આવે, સ્વાદુ રસો અનુભવમાં આવે, મૃદુ પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય, તેમજ ચિત્તની વૃત્તિ ચક્ષુષમાન થાય, તો પણ તેને વાર્તા વિના, અંદર અને બહાર ચિંતા અને એષ્ટા વિનાનો બની આત્મામાં તન્મય બને. એ રીતે અન્ય સકલ પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીન બનેલો અને તન્મયભાવ પામેલો યોગી અત્યંત ઉન્મત્તનીભાવ પામે છે. [૧૮-૨૫]

ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરેલા યોગીએ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રહણ કરે, તેમાં તેમને રોકવી નહિ; તેમજ તેમને તે તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરવી નહિ. ચિત્ત પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને વારંવાર નહિ; કારણ કે જેમ તેને વારંવાર જાણે તેમ તે પ્રયત્ન થાય છે; પરંતુ તેને

વારો નહિ તો તે શાંત થઈ જાય છે. મત્ત હાથીને યત્ન-પૂર્વક રોકવા જાઓ, તો તે વધારે જોર કરે છે; પરંતુ તેને રોકો નહિ, તો તે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ જાય છે. તેવું જ મનનું પણ છે. વળી, અમુક જ રીતે કે અમુક જ રથજે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખવો. પરંતુ, જ્યાં, જેવી રીતે, જેના વડે ચચળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યાં, ત્યારે, ત્યાંથી તેને જરા પણ ચક્ષિત કરવું નહિ.* આ કુક્ષિત વડે અભ્યાસ કરનારનું અતિ ચચળ ચિત્ત પણ આંગળીને ટેરવે રાખેલા દંડની પેઠે ઝિંથર થઈ જાય છે. દષ્ટિ જે કોઈ ધ્યેય સ્થાનમાં લીન થાય, ત્યાં ઝિંથરતા પામીને ધીરે ધીરે વિલય પામે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રસરેલી પરંતુ ધીમે ધીમે અંદર વળેલી દષ્ટિ પરમતત્ત્વરૂપી નિર્મળ અરીમામાં આત્મા વડે આત્માને જુએ છે. [૨૬-૩૨]

ઉદાસીનતામાં નિમગ્ન, પોતાની હિપર કશા જોરજુલમ વિનાનો, તેમજ સતત પરમાનંદની ભાવનાવાળો આત્મા આભાવિક રીતે જ કદી મનને કશામાં યોજતો નથી. આત્મા વડે એ પ્રમાણે હિપેક્ષા કરાયેલું ચિત્ત પણ ઇદ્રિયો હિપર અધિષ્ઠિત થતું નથી; અને તેથી ઇદ્રિયો પણ પોતાના પ્રાણ વિષયોમાં પ્રવર્તતી નથી. ન આત્મા મનને પ્રેરે, અને

* જુઓ યોગસૂત્ર ૧-૩૬. ત્યાં પણ ‘અનિમત્ત-ધ્યાનાદ્વા’ - ‘પોતાને ઇષ્ટ એવે રથજે પણ’ એમ કહીને આ જ વસ્તુ સ્વીકારી છે.

ન મન ઇન્દ્રિયોને ત્રેરે; એમ ઉભયબ્રહ્મ થયેલું ચિત્ત પડી
સ્વયં વિનાશ પામે છે. [૩૩-૫]

આત્મજ્ઞાનની એ પ્રમાણે યોતાની વિવિધ કલાઓ
પ્રાપ્તિ અને ફળ સહિત સંપૂર્ણ મન બધી બાબતોથી
નહી થઈ સર્વતઃ વિલય પામે, ત્યારે
પવન વિનાના સ્થાનમાં દીવાની જેમ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનરૂપી પરમ
તત્ત્વ હિંદુ પામે છે. x આત્મજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય છે,
તેનું અંગ સ્વેદન-મર્દન વિના પણ મૃદુતા પ્રાપ્ત કરે છે,
તથા તેલ વિના પણ ગ્નિગ્ધતા ધારણ કરે છે. મનરૂપી
ખીસો દૂર થઈ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં જ શરીર છત્રની
પેડે ગ્નિગ્ધતા છોડીને શિથિલ બને છે. મતત ક્રોશ
આપતા અંત કરણરૂપી ખીલાને દૂર કરવા માટે અમનસ્કતા
વિના ખીજી કાંઈ ઔપધ નથી. કદલી જેમ ફલ આપ્યા
બાદ સર્વ પ્રકારે નાશ પામી જાય છે, તેમ મનરૂપી કંદવાળી
અને ચપળ ઇન્દ્રિયરૂપી પત્રવાળી અવિદ્યા, અમનસ્કતારૂપી
ફળ આવતાં નાશ પામી જાય છે. [૩૬-૪૦]

ચિત્ત અતિ અચળ છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને વેગવાન
હોવાથી દુર્લક્ષ્ય છે; તેને પ્રમાદરહિતપણે, થાક્યા વિના,
અમનસ્કતારૂપી શસ્ત્ર વડે બેદી નાખવું. અમનસ્કતા ત્યારે
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે યોગીને યોતાનું શરીર યોતાથી છૂટું
પડી ગયું હોય તેવું, બળી ગયું હોય તેવું, બિડી ગયું હોય

x સરખાવો ઉપનિષદનું મંતવ્ય પણ : ‘યદા પચાવતિષ્ઠન્તે
જ્ઞાતાનિ મનસા સહ । બુદ્ધિઃ ન દિષ્ટેત તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥

તેવું, વિલપ પામી મથું હોય તેવું, અને જાણે હોય જ નહિ તેવું લાગે છે. મદોન્મત ઇન્દ્રિયોરૂપી મપો વિનાના, અમનસ્કતારૂપી નવા સુધાકુંડમાં મગ્ન થયેલો યોગી અત્યુત્તમ પરામૃતનો આસ્વાદ અનુભવે છે. અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં રેચક, પૂરક કે કુંભકના અભ્યાસક્રમ વિના જ વાયુ વિના પ્રયત્ને સ્વયં વિનાશ પામી જાય છે. લાંબો વખત પ્રયત્ન કર્યા છતાં જે વાયુ કાજૂમાં લાવી રાકતો નથી, તે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં તદ્દાણુ સ્થિર થઈ જાય છે. અભ્યાસથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં, તેમજ નિર્મળ તત્ત્વ પ્રકાશિત થતાં, સ્વાસોચ્છ્વાસ રહિત થયેલો યોગી મુક્ત જેવો દેખાય છે. જાત્રાત અવસ્થામાં પણ જે સ્વન્ય તેમજ લીન હોવાથી સુખ જેવો દેખાય છે, તેવો આમોદ્ધામ વિનાનો યોગી મુક્ત જીવ કરતાં જરાય ઊંચરનો રહેતો નથી. પૃથ્વીના તળ ઉપર જે લોકો છે, તેઓ હાથેનાં જાંઘણું અને જાગણુ એ એ સ્થિતિઓમાં હોય છે; પરંતુ લયાવગ્યા પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી હોતા કે જાંઘતા પણ નથી હોતા. જાંઘમાં ચન્નભાવ હોય છે; અને જાગૃતિમાં બધા વિષયોનું પ્રહણ હોય છે; પરંતુ આનંદમય તત્ત્વ એ જને અવગ્યાઓથી પણ રહેલું છે. [૪૧-૪૯]

અંતિમ ઉપદેશ આમ, કમોં જો દુઃખનું જ કારણ હોય, અને શુદ્ધાત્મજ્ઞાન જ સુખનો એકમાત્ર હેતુ હોય, તો પછી એ જાણ્યા બાદ કયો માણુમ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મારૂપી સુલભ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અરે મોક્ષ તો મળો કે ન મળો;

પરંતુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયે જે પરમાનંદ અનુભવાય છે, તેની આગળ સંમારનાં બધાં મુખે તુલ્ય જેવાં દેખાય છે. એ પરમાનંદ આગળ મધુ પણ મધુર નથી; ચંદ્રનાં કિરણો પણ શીતલ નથી; અને ‘અમૃત’ તો નામનું જ અમૃત છે. માટે હે મન ! સુખપ્રાપ્તિના આ બધા નિબંધન પ્રયત્નો તજીને, તું પોતે જ શાંતિ ધારણ કર; કારણ કે, તું શાંત થતા જ તે અવિકળ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. મન જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુ દૂર હોય તેમ છતાં ગ્રહણ કરાય છે, પરંતુ મન નષ્ટ થાય છે એટલે તે વસ્તુ નષ્ટક હોવા છતાં ગ્રહણ કરાતી નથી. આવું જેઓ સમજ્યા છે, તેઓ મનને ઉન્મલ કરવા માટે મદ્ગુરુની ઉપાસનાની ઇચ્છા કેમ ન કરે ? માટે હે આત્મભગવાન ! પરમેશ્વર સુધીના વિવિધ પર પદાર્થોને અનેક ઉપાયો વડે પ્રસન્ન (એટલે કે ખુશ) કરવાની ખટપટ કરવાનું છોડી, તુ તારી જાતને જ થોડીક વાર પ્રસન્ન (એટલે કે નિર્મલ — શાંત) કર, એટલે તને આ બધું સ્વચ્છ અશ્વર્ય તો શું, પરંતુ, પરમજ્યોતિર્ષ પ્રકાશનું પ્રચુર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે ! [૫૦-૫૪]

શ્રી ચૌલુક્ય કુમારપાલરાજના અત્યંત આગ્રહથી, શ્રીહેમાચાર્યે શાસ્ત્ર, ગુરુમુખ, અને સ્વાનુભવથી આ ગૂઢ યોગોપનિષદ પોતાની બુદ્ધિ અનુમાર જેટલે અંશે જાણી હતી, તેટલે અંશે વાણીમાં ઉતારી છે. તે વિવેકીજનોનાં મનને આનંદ આપનારી થાઓ ! [૫૫]

टिप्पण्यु।

૪૨. ભિક્ષાદોષો

[પા ૧૧ માટે]

નીચેના ૧૬ દોષો 'ઉદ્ગમદોષો' એટલે કે ભિક્ષા

આપનાર ગૃહસ્થને લગતા દોષો છે

૧ આધાકર્મ એટલે કે સાધુને ખ્યાનમાં ગમી
આહાર તૈયાર કરવો તે

૨ ઉદ્દેશ પહેરેથી તૈયાર કરેલ આહારને માનુને
ઉદેરાઈ દહીં ગોળ વગેરેથી મ્હાકું કરવો

૩ મમિષ શુદ્ધ હોના છતાં આધાકર્મિષ્ઠ વગેરે
અશોધી મિશ્રિત

૪ મિષ્ઠ પહેરેથી જ પોતાને લમજ સાધુને માટે
જે બેગુ રાધવામાં આવે તે

૫ સ્થાપના સાધુએ માગેલા દૂધ વગેરેને જીરું
રાખી મૂકવું તે

૪૨ ભિક્ષાદોષો

[પા. ૧૨ માટે]

નીચેના ૧૬ દોષો ‘ઉદ્ગમદોષો’ એટલે કે ભિક્ષા આપનાર મૂલ્યને લગતા દોષો છે :

૧. આધાકર્મ : એટલે કે સાધુને ખ્યાયમાં રાખી આહાર તૈયાર કરવો તે.

૨. ઉદ્દેશ : પહેલેથી તૈયાર કરેલ આહારને માનુને ઉદ્દેશી દહીં ગોળ વગેરેથી બનાવ્યું કરવો.

૩. મંમિશ્ર : શુદ્ધ હોવા છતાં આધાકર્મિક વગેરે અંશોથી મિશ્રિત.

૪. મિશ્ર : પહેલેથી જ પોતાને તમજ માધુને માટે જે ભેગું રાંધવામાં આવે તે.

૫. સ્થાપના : સાધુએ માગેલા દૂધ વગેરેને જીરું રાખી મૂકવું તે.

૬. પ્રાભૃતિકા : પોતાને ત્યાં વિવાદ વગેરે પ્રસંગો થોડા વખત બાદ આવવાના હોય, પરંતુ સાધુઓ હમણાં જ આવી પહોંચ્યા હોય તો તેમને પણ કામ આવે એમ માની, એ પ્રસંગો નજીક આણવા તે; અથવા સાધુઓ મોડા આવવાના હોય તો તે માટે નજીક આવેલા પ્રસંગો દૂર ધકેલવા તે.

૭. પ્રાદુષકરણ : અધારામાં મૂકેલા દ્રવ્યને પ્રકાશ વગેરે કરી કે બદાર લાવી પ્રગટ કરવું તે.

૮. કીન : સાધુને માટે ખરીદેલું.

૯. પ્રામિત્યક : સાધુને અર્થે જીછીનું આપીને આપેલું.

૧૦. પરિવનિત : પોતાનું આપી બદલામાં નવું લાવીને આપેલું.

૧૧. અભ્યાસન : ઘર અથવા ગામથી સાધુને માટે આણેલું.

૧૨. ઉદ્ભિન્ન : ધાડવા વગેરેમાં બંધ કરેલું હોય, તેને સાધુને અર્થે દાટો વગેરે ઉખાડીને આપેલું.

૧૩. માલાપહત : ખીને માળ કે શકિથી કે ભોંયરામાંથી કાઢીને આપેલું.

૧૪. આચ્છેદ : ખીજનું મૂંટવીને આપેલું.

૧૫. અનિસૃષ્ટ : ઘણાનું સહિયારું હોય તેને તેઓમાંનો એક જ બધાની રજા વિના આપે તે.

૧૬. અધ્યવપૂરક : પોતાને માટે રાંધવા માંડ્યું હોય, તેમાં સાધુને આવ્યો જાણી નવું ઉમેરવું તે.

નીચેના સોળ દોષો ભિક્ષા શ્રેનાર સાધુને લગતા હોઈ,
'ઉત્પાદનદોષો' કહેવાય છે.

૧. ધાત્રીપિંડ : ગૃહસ્થનાં છોકરાં રખાડી કરીને
મેળવેશો પિંડ.

૨. દૂતીપિંડ : દૂતકર્મ કરીને મેળવેશો પિંડ.

૩. નિમિત્તપિંડ : જૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં
ચનાર લાભહાનિ કહી બતાવીને મેળવેશો પિંડ.

૪. આશ્રવપિંડ : પોતે દાન આપનારનાં જાતિ, કુલ,
ધંધા વગેરેમાં સરખો છે એમ કહી મેળવેશો પિંડ.

૫. વતીપકપિંડ : જે જેનો ભક્ત હોય, તેની આગળ
પોતે પશુ તેનો ભક્ત છે, એમ કહીને મેળવેશો પિંડ.

૬. ચિકિત્સાપિંડ : વૈદ્ય કરીને મેળવેશો પિંડ.

૭. ક્રોધપિંડ : પોતાની વિદ્યા તથા તપ વગેરેનો પ્રભાવ
બતાવી મેળવેશો પિંડ.

૮. માનપિંડ : પોતે બકેલી હોડ વગેરેનું અભિમાન
ગૃહસ્થમાં ઉપજાવી મેળવેશો પિંડ.

૯. માયાપિંડ : વિવિધ ભાષા વેપ વગેરેનું પરિવર્તન
કરીને મેળવેશો પિંડ.

૧૦. શોભપિંડ : અતિ શોભાપૂર્વક ભિક્ષા માટે રખાડીને
મેળવેશો પિંડ.

૧૧. સસ્તવપિંડ : પોતાનું આગલું પાછલું ઓળખાણ
બતાવીને મેળવેશો પિંડ.

૧૨. વિદ્યાપિંડ : કાઈ દેવતાની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને
મેળવેશો પિંડ.

૧૩. મંત્રપિંડ : મંત્રનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૪. ચૂર્ણપિંડ : આંખોમાં આંછ અંતર્ધાન યર્ષ શકાય તેવાં ઇંદ્ર ચૂર્ણોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૫. યોગપિંડ : પગે ચોપડવા વગેરેથી સૌભાગ્ય, દૌર્ભાગ્ય ઉપજાવી શકે તેવા યોગોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ.

૧૬. મૂલકર્મપિંડ : ગર્ભાન્તબ, ગર્ભાધાન, પ્રસવ, રક્ષાબંધન વગેરે કરીને મેળવેલો પિંડ.

નીચેના ૧૦ 'અપભ્રંશો' છે, તે શુદ્ધ્ય તેમ જ માધુ બંનેને લગતા છે :

૧. શંકિત આધાકર્મિક આદિ દોષોની શંકાવાળું અન્નાદિ.

૨. અક્ષિત પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ આદિ સચિત્ત તથા મધ વગેરે અચિત્ત પણ ગર્હિત પદાર્થોથી લિપ્ત.

૩. નિક્ષિપ્ત : અચિત્ત હોવા છતાં મચિત્ત પદાર્થ ઉપર મૂકેલું.

૪. પિહિત : સચિત્ત પદાર્થથી ઢંકાયેલું.

૫. સંદૃત : આપવાના વાસણમાંનું અયોગ્ય અન્નાદિ સચિત્ત પૃથ્વી આદિ ઉપર નાખી, તે વાસણ વડે આપેલું.

૬. દાયક : બાલ, વૃદ્ધ, બીમાર, ઉન્મિત, વગેરે અયોગ્ય દાતાની પાસેથી લીધેલું.

૭. ઉન્મિત્ર : સચિત્ત પદાર્થથી મિત્ર.

૮. અપરિણુત : બરાબર અચિત્ત ન થયેલું.

૯. લિપ્ત : વમા વગેરેથી ખરડાયેલા હાય ચા પાત્રથી આપેલું.

૧૦. છર્હિત : ઘી વગેરે દોળાતું હોય એ રીતે આપેલું.

પરશુરામની કથા

[પાન ૨૨ માટે]

વસંતપુર ગામમાં મા-ગાપના પત્તા વિનાનો અમ્મિ નામનો કોઈ અનાથ છોકરો હતો. એક વખતે કોઈ સંઘ માથે બીજો ગામ જવા નીકળતાં, જગલમાં બૃક્ષો પડવાથી જન્મ નામના તાપમે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે રાખી લીધો. પછી તે તપસ્વી થઈ જન્મદમ્મિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેના માંબળવામાં એક વાર આવ્યું કે, ‘પુત્ર વિનાના માણસની ગતિ થતી નથી.’ તથી તે નૈમિકકોટ્ટક ગામમાં જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયો અને તેની પામે તેની કન્યાની માગણી કરી. રાજાએ તેને પોતાની રેણુકા નામની કન્યા પરણાવી. તે કન્યા યૌવનમાં આવતાં જન્મદમ્મિએ તેને કહ્યું કે, હું એક ચરુ તારે માટે તૈયાર કરું છું, તે તું ખાઈશ તો તને બ્રાહ્મણોમાં એક એવો પુત્ર થશે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હસ્તિનાપુરના અનતવીર્ય નામના રાજાને મારી બહેન પરણાવી છે, તેને માટે પણ તમે ચરુ તૈયાર કરો. જન્મદમ્મિએ તેને માટે ઉત્તમ ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો ચરુ તૈયાર કર્યો. પરંતુ, રેણુકાએ માન્યું કે, મારી પેટે મારો પુત્ર

પણ જંગલના જનવર જેવો થાય તે કીક નહિ; તેથી તેણે પોતાની બહેનને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ ખાધો, અને પોતાને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ બહેનને મોકલાવ્યો. રેણુકાને રામ નામનો પુત્ર થયો અને તેની બહેનને કૃતવીર્ય થયો. રામે કાર્મ વિદ્યાધરને વાગ્યું હતું ત્યારે મદદ કરી હતી; તેના બદલામાં તેણે તેને પરશુ-વિદ્યા શીખવી હતી. ત્યારથી તે પરશુરામ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એક વખત રેણુકા પોતાની બહેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઈ. ત્યાં તેનો બનેલી અનંતવીર્ય તેના પ્રેમમાં પડી ગયો. તેના સંબંધથી રેણુકા ફરી ગર્ભવતી થઈ; તથા તેને બીજો પુત્ર થયો. જન્મદ્વિતે મેઘ છનાં તેને પોતાને આશ્રમે પાછી લાવ્યા; પરંતુ પરશુરામે ક્રોધથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. આ વાત રેણુકાની બહેને સાંભળતાં, તેણે પોતાના પતિ અનંતવીર્યને તેના બદલો લેવાનું કહ્યું. તેથી તેણે આવી આશ્રમમાં ઉપદ્રવ મચાવવા માંડ્યો, પરંતુ અંતે તે પરશુરામને હાથે માર્યો ગયો. તેના પુત્ર કૃતવીર્યને તેની માએ તેના પિતાના મરણનું કારણ જણાવ્યું, આથી ગુસ્સે ભરાઈ તેણે જન્મદ્વિતે મારી નાખ્યો. તેથી ગુસ્સે થઈ પરશુરામે કૃતવીર્યને મારી નાખ્યો. કૃતવીર્યની રાણી તે વખતે ગર્ભિણી હતી. તે ત્યાંથી નાકી અને તાપસોના આશ્રમમાં તેણે મુખૂમ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. પરશુરામ ક્ષત્રિયો ઉપર ખૂબ ચિડાયેલો હતો, તેથી તેણે સાત વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખી; પરંતુ તાપસોને આશ્રમે મુખૂમ છપી રીતે મોટો થવા લાગ્યો. મોટો થતાં તેણે પરશુરામને મારી પિતાનું વેર લીધું, અને બદલામાં ૨૧ વાર પૃથ્વી બ્રાહ્મણ વિનાની કરી.

બ્રહ્મદત્તની કથા

[પાન ૨૨ માટે]

ચાર ગોત્રાણિયાઓએ એક વાર જંગલમાં માર્ગ બૂલેલા કાઠ મુનિની ખાનપાન વગેરેથી મેવા કરી હતી. તેના બદલામાં મુનિએ તેમને ધર્મોપદેશ આપી દીધા. આપી હતી, પરંતુ, તેમાંના બે અતે સાધુજીવનથી કંટાળ્યા. તેથી તેઓ મર્ધા બાદ સ્વર્ગે જઈ, ત્યાંથી અમૃત ઘર્ષ દશપુર નગરમાં દાસીને પેટે જન્મ્યા. તે જન્મમાં સાપ કરડવાથી મરણ પામીને તે બને દાવિંજર પર્વતમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાં પણ પારધીથી હણાઈ તેઓ વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત નામના ચંડાલ-પતિને ત્યાં ચિત્ર અને સમૂત નામના બે પુત્રો તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંના રાજાનો પ્રધાન રાજાના મુનામાં આવતાં તેણે તેને બ્રહ્મદત્તને મારી નાખવા મોંખી દીધો. પરંતુ બ્રહ્મદત્તે તેને પોતાના પુત્રોને વિદ્યા શીખવવાની શરતે ધરમાં છુપાવી રાખ્યો. તેની પામે પેલા બે ભાઈઓ મંગીત

ગ્રીષ્મા. પરંતુ તેઓ ચંડાળ હોવાથી મંગીતની મિજલમમાં વારંવાર શોકોને હાથે નિરસ્કાર પામતા; આથી ઠંડાળી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ કોઈ મુનિએ તેમને પોતાનાં પૂર્વકર્મોને તપથી ધોવાની મલાદ આપીને દીક્ષા આપી. પછી તે જને ઉચ્ચ તપસવી ગન્યા. એક વખત સનતકુમાર ચક્રવર્તી સંજતને દર્શને આવેલો, તે વખતે તે ગમ્મની રાણી સુનંદના વાળની લટોનો પગને સ્પર્શ થતાં સજૂત મોહિત થઈ ગયો અને બીજે જન્મે પોને તેવા સ્ત્રીસ્તને પતિ ચક્રવર્તી રાજા થાય એવો તેણે મંકલ્પ કર્યો. બીજે જન્મે તે દાપિત્ય નગરમાં અહ્મદરાજની રાણીને પેટ પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. તેનું નામ અહ્મદત્ત પાડવામાં આવ્યું. તેનો ભાઈ ચિત્ર પુષ્પિતાલમાં નગરગેદને ત્યાં જન્મ્યો અને સાધુ થયો. તેના અને અહ્મદત્તના મેળાપનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન મુત્રમાં આવે છે. (બુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૬૮ ધ૦.) અહ્મદત્તનો પિતા તેના જયપણમાં જ મરણ પામતાં, અહ્મદત્તના પિતાનો મિત્ર દીર્ઘરાજ તેની સભાળ રાખવા લાગ્યો; પણ પછી અહ્મદત્તની માતા સાથે મોહમાં પડી જતે રાજા થઈ બેઠો. અહ્મદત્તને મારી નાખવા તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેના પિતાના વફાદાર પ્રધાનની મદદથી તે નાસી છૂટ્યો અને પછી બાળ બેગું થતાં દીર્ઘને મારીને ચક્રવર્તી રાજા થયો.

એક દિવસ તેના શરૂઆતના દુઃખના દિવસોનો પગિચિત કોઈ બ્રાહ્મણ તેની પામે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, તું પોતે રોજ જે બોજન કરે છે, તે જ પ્રકારનું બોજન મને પણ રોજ આપ. અહ્મદત્તે તેને મમળવીને કહ્યું કે,

મારું અન્ન બહુ હિન્માદક હોય છે; એટલે તારા જેવા માટે તે હિતકર નથી. પરંતુ તેણે ન માન્યું. એટલે આખરે રાત્રીએ તેનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું. પરંતુ ચક્રવર્તીનું અન્ન તે બ્રાહ્મણકુટુંબના પેટમાં જતાં જ, રાત્રે તે કુટુંબને તીવ્ર કામોન્માદ થયો અને આખું કુટુંબ મા-બહેન-દીકરી-પિતા-પુત્ર ઇત્યાદિનો બેદભાવ બૂલી કામક્રીડા કરવા લાગ્યું. બીજે દિવસે હિન્માદ સમતાં તે આખું કુટુંબ સરમનું માયું મૃતપ્રાય થઈ ગયું. પેણે બ્રાહ્મણ સરમાઈ જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે એક ભરવાડને કાકરી વડે ઝાડના પાન તાકતાં જોયો. પછી તે ભરવાડ દ્વારા તે બ્રાહ્મણે ગામમા સવારીએ નીકળેલા બ્રહ્મદત્તની આંખો કાંકરીઓ મરાવીને ફાડાવી નાંખી. તે ભરવાડને ગળના માણસોએ પકડતાં તેણે પોતાને પ્રેરનાર બ્રાહ્મણનું નામ ઈર્ષ દીધું. એ માંબળા રાત્રીને આખી બ્રાહ્મણજાતિ ઉપર અત્યંત રોષ આવ્યો અને તેના આવેશમાં તેણે એક યાજ્ઞ ભરીને બ્રાહ્મણોની આંખો પોતાની પામે લાવવાનો હુકમ આપ્યો. તેવા યાજ્ઞનો સ્પર્શ તે રોજ કરે ત્યારે જ તેને શાંતિ થતી. આ પ્રમાણે છેવટના દિવસોમાં દુધ્યાન થવાથી તેની દુર્ગતિ ઈર્ષ.

વસુરાજની કથા

[પાન ૨૭ માટે]

વસુરાજની વાર્તા બ્રાહ્મણ ન પ્રદાયમા પણ મુપ્રનિદ્ધ છે. ક્ષીરકદબ મુનિને ત્યાં તેમનો પુત્ર પર્વત, ગંગપુત્ર વસુ અને નાગદ એ ત્રણ ભણતા હતા ભણી ગયા બાદ ત્રણે છટ્ટા પડી ગયા પર્વત પિતાના મત્યુ પછી તેમની જગાએ આચાર્ય થયો. એક વખત નારદ તેને ત્યાં આવ્યા. તે વખતે શિષ્યોને ભણાવતાં પર્વતે, ‘યજ્ઞમાં અજનો હોમ કરવો જોઈએ,’ એ વાક્યમા ‘અજનો’ અર્થ બકરો કયોં નાગદે કહ્યું કે, ગુરુએ તો તેનો અર્થ ‘ત્રણ વર્ષ બાદ બીજગક્રિત નાશ પામવાથી ન જિગે તેવું ધાન્ય’ કયોં છે. પગલું પર્વતે તે કબૂલ ન કર્યું. અનેમાં વિવાદ વધતાં એમ નક્કી થયું કે, આપણે વસુરાજને પૂછવું અને જે હારે તેની જીભ કાપી નાખવી. ગુરુપત્ની આ બધું માંભળતાં હતાં. તેમને ખાતરી હતી કે, ‘અજ’નો અર્થ ઉપર જણાવેલું ‘ધાન્ય’ જ કરવો જોઈએ. તેથી તે વસુરાજ પામે ગયાં અને બને જણુ આવે ત્યારે જૂદું બોલી પર્વતનો અર્થ ખરો છે એમ કહેવાનું તેના ઉપર આણુ કર્યું. ન છટકે ગંગ કબૂલ થયો, પણ તેથી તેની દુર્ગતિ થઈ.

મંડિક અને રૌહિણેયની કથા

[પાન ૩૦ માટે]

મંડિકની વાર્તા આ પ્રમાણે છે : મૂલદેવ રાજાના ગણ્યમાં રૌજ ચોરી થતી છતાં ચોર પકડાતો નહિ. આથી એક દિવસ મૂલદેવ જાતે જ વેશપલટો કરી નગરમાં રાત્રે ફરવા નીકળ્યો. ચારે બાજુ રખડીને ઘાડી જવાથી અને તે કાંઈ મંદિરના ખંડેરમાં સૂઈ ગયો. મોડી રાતે ત્યાં થઈને જતા મંડિક ચોરની લાત વાગતાં તે જાગી ઊઠ્યો. પેલાએ પૂછ્યું ‘તું કોણ છે’ ? રાજાએ કહ્યું, ‘ભિખારી.’ ચોરે તેને કહ્યું કે, ‘ચાલ મારી સાથે, તને આજ શ્રીમંત બનાવી દઉં.’ પછી તેને સાથે લઈ તેણે ગામમાં ખાતર પાડ્યું અને બધો બાર મૂળદેવને માથે મૂકી તે તેને ગામ બહાર પોતાની છપી ગુફામાં લઈ ગયો. ત્યાં માલ ઊતરાવી, તેણે પોતાની બહેનને રાજાના પગ ફૂવા પાત્રે લઈ જઈ ધોવાનું કહ્યું. રાજાના નિયમ પ્રમાણે પગ ધોતી વખતે તેને ફૂવામાં ગળડારી

પાડવાને બદલે તેની બહેન રામનું રૂપ જોઈ મોહિત થઈ ગઈ અને તેને છૂપી રીતે બગાડી દીધો. બીજો દિવસે રાત્રિએ તે ચોરને નગરમાં આવેલો જોઈ પોતાની પામે બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને શંકા ન આવે તે રીતે તેની બહેન સાથે પરણવાની આગળી કરી. પેલાએ તે કબૂલ કર્યું અને રાત્રિએ તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો. પછી તે જાણે નહીં તેમ ધીમે ધીમે તેનું બધું ધન મગાવી લીધા બાદ અને રાત્રિએ તેનો વધ કર્યો.

શૈલિણેયની વાત આ પ્રમાણે છે. તેનો બાપ અદ્ભુત ચોર હતો. તેણે મરતી વખતે છોકરાને પોતાની વિદ્યાનો વારસો આપતી વખતે મદાવીર ઉપદેશ આપતા હોય ત્યાં કદી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી શૈલિણેય યોગવિદ્યામાં તેના બાપ કરતાં પણ કુશળ નીકળ્યો. એક દિવસ પોતાના જવાના રસ્તામાં તેણે મદાવીરને ઉપદેશ આપતા જોયા. તેમનો ઉપદેશ કાનમાં ન પેસી બલ્ય તે માટે તેણે કાનમાં આંગળાઓ બેસી દીધી. પરંતુ પગમાં કાંટો વાગવાથી, તે કાઢવા હાથ કાન ઉપરથી હિંચવતાં તેને આટલા શબ્દો સંભળાઈ ગયા, કે, 'દેવોના પગ જમીનને ન અડકે, તેમની આંખો ન મીંચાય, તેમની માળાઓ ન કરમાય, તેમને પરમેશ્વર ન થાય, અને તેમને દિલ્લે મેલ ન હોય!' ગામમાંથી રાજ ચોર ચોરી કરી નાસી છૂટનો હોવાથી રામના પુત્ર અભયકુમારે એક વખત જાને આખા ગામને છૂપી રીતે ઘેરો ઘાસ્યો, અને અંદર ચોરની પાછળ દોડાદોડ મચાવી. શૈલિણેય બહાર નીકળવા જતાં જ લપ્કરના હાથમાં મપડાયો. પરંતુ તેની પામે ચોરીનો કાંઈ મુદ્દો ન હોવાથી તેને કાંઈ

શિક્ષા કરી શકાય તેમ નહોતું. તેથી અબયકુમારે તેને મોંઝે તેના પાપની કબૂલાત કરાવવા નીચેની યુક્તિ રચી : તે ચોરને તેણે ખૂબ રંગરાગમાં ચડાવી, દારૂ પાઈ, તેનું ભાન બુલાવી દીધું. સારખાદ તેણે તેની આસપાસ સ્વર્ગનો દેખાવ રચી દીધો. ચોરે ઘેનમાં એમ માન્યું કે પોતે સ્વર્ગમાં છે. ત્યાં તેને દેવદૂતો અપ્સરાઓ પામે લઈ જવા આવ્યા. તે હિસાબમાં આવી તેમની પામે જવા લાગ્યો; તેટલામાં એક દેવદૂતે આવી તેને રોક્યો અને કહ્યું કે, અહીંથી આગળ જતા પહેલાં જીવને, પોતાનાં બધાં મારાં માણં કર્મ કહી બતાવવાં પડે છે. પેલો ચોર અપ્સરાઓના મોહમાં પોતાનું બધું કહેવા તૈયાર થયો; એટલામાં તેને મહાવીરનો પેયો ઉપદેશ યાદ આવ્યો કે, દેવોના પગ જમીનને ન અડકે છં. એટલે તે એકદમ થંભી ગયો અને તે દેવદૂતોના પગ વગેરે જોવા લાગ્યો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, આ સ્વર્ગ અને દેવદૂતો વગેરે બધું બતાવતી છે. એટલે તેણે પોતાનાં સત્કર્મ જ વખાણી બતાવ્યાં. અતે યાત્રીને અબયકુમારે તેને છોડી દીધો. છૂટ્યા પછી તે ચોરને વિચાર આવ્યો કે, કાંટો, કાઢતા સુધીમાં જ જેમનાં વચનો સંભળાઈ જવાથી હું રાખની શિક્ષામાંથી બચી ગયો, તેમનું માયેસાચ શરણુ લેવાથી મારુ કેવું બહું થશે ? પછી તેણે મહાવીર પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, અને આજીવન ધર્મરત ગઈ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું.

પાડવાને જલ્દી તેની જાહેન રાજનું રૂપ લેઈ મોલિન થઈ ગઈ અને તેને છૂપી રીતે ભગાડી દીધો. બીજે દિવસે રાજાએ તે ચોરને નગરમાં આવેલો લેઈ પોતાની પામે ખોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને શંકા ન આવે તે રીતે તેની જાહેન સાથે પરણવાની માગણી કરી. પેલાએ તે કબૂલ કર્યું અને રાજાએ તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો. પછી તે જાણે નહીં તેમ ધીમે ધીમે તેનું અધુરું ધન મંગાવી લીધા જાદુ અને રાજાએ તેનો વધ કર્યો.

રૌહિણેયની વાત આ પ્રમાણે છે તેનો બાપ અદ્ભુત ચોર હતો. તેણે ભરતી વખતે છાકગને પોતાની વિદ્યાનો વાગ્મે આપતી વખતે મદાવીર ઉપદેશ આપતા હોય ત્યાં કદી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી. રૌહિણેય ચોરવિદ્યામાં તેના બાપ કરતાં પણ કુશળ નીકળ્યો. એક દિવસ પોતાના જવાના રસ્તામાં તેણે મદાવીરને ઉપદેશ આપતા જોયા. તેમનો ઉપદેશ કાનમાં ન પેસી જય તે માટે તેણે કાનમાં આંગળાઓ ખોસી દીધી. પરંતુ પગમાં કાંઠો વાગવાથી, તે કાદવા લાયક કાન ઉપરથી ઉદ્ભવતાં તેને આટલા શબ્દો સંભળાઈ ગયા, કે, 'દેવોના પગ જમીનને ન અડકે, તેમની આંખો ન મીંચાય, તેમની માળાઓ ન ફરમાય, તેમને પરમેવો ન થાય, અને તેમને દિલે મેલ ન હોય !' ગામમાંથી રાજ ચોર ચોરી કરી નાસી છૂટતો હોવાથી રાજાના પુત્ર અભયકુમારે એક વખત જાને આખા ગામને છૂપી રીતે ઘેરો ઘાલ્યો, અને અંદર ચોરની પાછળ દોડાદોડ મચાવી. રૌહિણેય બહાર નીકળવા જતાં જ લસ્કરના હાથમાં સપડાયો. પરંતુ તેની પાસે ચોરીનો કાંઈ મુદ્દો ન હોવાથી તેને કાંઈ

શિક્ષા કરી શકાય તેમ નહોતું. તેથી અભયકુમારે તેને
 મોંએ તેના પાપની કળ્યાત કરાવવા નીચેની યુક્તિ રચી :
 તે ચોરને તેણે ખૂબ રંગરાગમાં ચડાવી, દાઝ પાઈ, તેનું
 બાન બુલાવી દીધું. સ્વારઆદ તેણે તેની આસપાસ સ્વર્ગનો
 દેખાવ રચી દીધો. ચોરે ઘેનમાં એમ માન્યું કે પોતે
 સ્વર્ગમાં છે. ત્યાં તેને દેવદૂતો અપ્સરાઓ પામે લઈ જવા
 આવ્યા. તે કિત્સાદમાં આવી તેમની પામે જવા લાગ્યો;
 તેટલામાં એક દેવદૂતે આવી તેને રોક્યો અને કહ્યું કે,
 અહીંથી આગળ જતા પહેલાં જીવને, પોતાનાં બધાં સાગં
 માતાં કર્મ કહી બતાવવાં પડે છે, પેલા ચોર અપ્સરાઓના
 મોહમાં પોતાનું બધું કહેવા તૈયાર થયો; એટલામાં તેને
 મહાવીરનો પેલા ઉપદેશ યાદ આવ્યો કે, દેવોના પગ
 જમીનને ન અડકે છં. એટલે તે એકદમ ચંબી ગયો અને
 તે દેવદૂતોના પગ વગેરે જોવા લાગ્યો. તેને ખાતરી થઈ
 ગઈ કે, આ સ્વર્ગ અને દેવદૂતો વગેરે બધું બનાવટી છે.
 એટલે તેણે પોતાનાં મત્કર્મ જ વખાણી બતાવ્યાં. અતે
 યાત્રીને અભયકુમારે તેને છોડી દીધો. છૂટ્યા પછી તે
 ચોરને વિચાર આવ્યો કે, કાંટો કાઢતા સુધીમાં જ જેમનાં
 વચ્ચેના સંબંધાઈ જવાથી હું રાજની શિક્ષાભાથી બચી ગયો,
 તેમનું સાચેસાચ શરણ લેવાથી મારું કેવું ભલું થશે ? પછી
 તેણે મહાવીર પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, અને આજીવન
 ધર્મગત રહી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું.

રામાયણની કથા

[પાન ૩૩ માટે]

લંકાના રાજા રાવણના મળામાં વડીલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય નવરત્નોની એક માળા હતી. તેમાં તેનું મુખ્ય પ્રતિબિંબિત ચત્રાચી તેને દ્રશ્ય મુખ્ય હોય તેમ દેખાતું હતું. તેણે અનેક વિદ્યાઓ સાધેલી હતી, અને તેમના પ્રતાપે તે દુર્ઘપ તથા મહા બળવાન બનેયો હતો. તેના પુત્ર મેઘનાદે પણ ઇન્દ્ર નામના વિદ્યાધરોના રાજાને રણમાં હરાવી કેદ પકડ્યો હતો. રાવણે પાતાંવલંકા જીતીને તેનું રાજ્ય ખરને મોંઘ્યું હતું તથા તેને પોતાની બહેન પરણાવી હતી. મરુત નામના રાજાને યજ્ઞ કરતો જોઈ, તેણે તેને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી યજ્ઞ બંધ કરાવ્યો હતો.

અયોધ્યાના રાજા દશરથને કૌશલ્યાદિ રાણીઓથી રામાદિ પુત્રો થયા હતા. એક વખત રાણે ભરાયેલી સુમિત્રાને મનાવવા જતાં તે રાજાએ પોતાના, અંતઃપુરના

વૃદ્ધ કંચુકીને જોયો. તેને જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી તેમણે રામને રાજગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પોતે પહેલાં કોઈ વખત કૈકેયીને બે વરદાન આપેલાં, તે અનુસાર કૈકેયીએ રામનો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક માગ્યાં. પરિણામે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે રામ દંડકવનમાં પંચવટી આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં કોઈ વાર બે મુનિ આવી ચડ્યા. તેમને કારણે દેવોએ કરેલી પુષ્પવૃષ્ટિથી બેચાર્ધ જટાયુ નામનો ગીધ ત્યાં આવ્યો, તથા મુનિઓનો ઉપદેશ સાંભળતાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થવાથી રામની પાસે રહ્યો. એક વખત લક્ષ્મણ જંગલમાં ફળાદિ માટે બહાર ગઈ હતા, ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય તલ્લવાર જોઈ. તેની ધારની પરીક્ષા કરવા તેમણે વાંસના એક ઝુડ ઉપર તેને ચલાવી. તેથી તે જળાની સાથે અંદર ખેડેલા એક માણસનું માથું પણ કપાઈ ગયું. લક્ષ્મણે આવી રામને તે બધી વાત કહેતાં રામે કહ્યું કે, આ તો સૂર્યહાસ નામની દિવ્ય તરવાર છે; પેશો પુરુષ તેની સાધના કરતો હશે. એટલામાં રાવણની બહેન અને ખરની પત્ની ચંદ્રણખા પોતાના પુત્રને મારનારની શોધમાં ત્યાં આવી; પરંતુ રામનું રૂપ જોતાં પુત્રશોક ભૂલી રામ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. રામે તેને કહ્યું કે, મારી પાસે તો મારી પત્ની છે; માટે તું પત્ની વિનાના લક્ષ્મણ પાસે જ. તે તદનુસાર લક્ષ્મણ પાસે ગઈ; પરંતુ લક્ષ્મણે તેને કહ્યું કે, એક વાર તું મારા વડીલ-મોટાભાઈને મનથી અર્પિત થઈ ચૂકી છે, એટલે હવે તો તું મારી મા સમાન રઈ. આમ ત્રિગણ થયેલી, તથા

પુત્રગોકર્થી વ્યાકુળ બનેલી ચંદ્રલુખાએ જઈને ખર વગેરેને પુત્રવધની વાત કરી, અને તેનો અન્ધો લેવા તેમને ઉત્કેર્યા. લક્ષ્મણ તેમની સાથે લડવા લાગ્યા; તેટલામાં ચંદ્રલુખાએ લંકા જઈને રાવણને પણ રામની મુંદર પત્ની સીતાને હરી લાવવા ઉત્કેર્યો. રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં ત્યાં આવ્યો. ગમને સીતા પામેથી દૂર ખમેડવા તેણે માયાથી, લક્ષ્મણ રણક્ષેત્રમાં મદદ માટે બોલાવતા હોય તેવો અરાજ કર્યો. રામ જતા રાવણ સીતાને લઈ, જટાયુને ધાયલ કરીને નાંકો. ગમ અને લક્ષ્મણ પણ પાછા આવના જટાયુ પામે બંધો વ્રતાત જાગી, સીતાની ગોધમા નીકળ્યા.

કિષ્કિંધા નગરીનો રાજા સુગ્રીવ એક વખત ગામ બહાર ફીડા કરવા ગયો હતો. તે વખતે રાક્ષાસમાં રૂઝતા સાહમગતિ નામના વિદ્યાધરે તેના અંતપુરમાં તેની પત્ની તારાને જોઈ. તેથી મોહિત થઈ તે સુગ્રીવનું રૂપ લઈને ત્યાં આવ્યો. પરંતુ તે અંતપુરમાં પહોંચે ત્યાં પહેલાં માયો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો અને તે બંને વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. સાચો સુગ્રીવ યાકીને નગર બહાર દોઈ બળિયાની મદદની ગોધમા આવ્યો ગયો. (તેનો મોટો ભાઈ બળવાન વાલી તો તે અગાઉ રાજ્ય તણ, મોક્ષ પામ્યો હતો.) એ અરમાંમાં સુગ્રીવે માંબળ્યું કે, ગમે ખગ્ને મારી તેની જગ્યાએ પાતલલંકાના સાચા રાજાના પુત્રને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો છે. તેથી તેમની મદદ માગવા તે ગયો. ગમે કિષ્કિંધા આવીને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, તેથી પેલા બનાવટી સુગ્રીવની માયા દૂર થઈ ગઈ. પછી રામે તેને એક જ બાણથી પૂરો કરી, સુગ્રીવને રાજ્ય પાછું આપ્યું.

આણી બાણુ રાવણે સીતાને પોતાને વશ થવા સમજવવા પોતાની રાણી મદોદરીને મોકલી હતી. પોતાના પતિનું જ દૂતીકર્મ કરતી તે સ્ત્રીને જોઈ સીતાને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. તે જ અરસામાં સુગ્રીવે મોકલેલા હનુમાને સીતાને રામની પીંટી આપી અને દિક્ષાસો આપ્યો; તથા પછીથી લંકાને પગ વડે છિન્નબિન્ન કરી નાખી, તે પાછા આવ્યા, અહીં, રામે સેતુ બાંધી લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. લડાઈમાં રાવણના પુત્ર મેઘનાદે લક્ષ્મણને ધામલ કર્યા. ક્રોધ વિદ્યાધરે તે વખતે ખગર આપી કે, અયોધ્યાથી ૧૨ યોજન દૂર આવેલા કૌતુકમંગલ નગરના રાજા, તથા કૈકેયીના ભાઈ દ્રોણધનની વિશાળ નામની કન્યાના નાહેલા પાણીનો સ્પર્શ કરાવો તો જ લક્ષ્મણ જીવશે. તેથી હનુમાન વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા ગયા અને બરતને સાથે લઈ દ્રોણધન પાસે વિશાળની માગણી કરી. રાજાએ તે ખુશીથી કબુલ રાખી. પછી પેલી કન્યાએ આપી લક્ષ્મણને નિઃશસ્ત્ર કર્યા, તથા બીજા બધા લડવૈયાઓને પણ પોતાના નાહેલા પાણીથી જીવતા કર્યા. કુંભકર્ણુ વગેરેને પણ રામે જીવતા કરાવ્યા, અને તેઓ તરત જ પ્રવળ્યા લઈ ચાલતા થયા. પછી રામે લક્ષ્મણને તે વિશાળ સાથે જ પરજુગ્યા. ત્યાર બાદ ફરી મુલ શર થયું. તેમાં લક્ષ્મણે રાવણનું માથું કાપી નાખ્યું. પછી ત્રિબીપણને લંકાનું રાજ્ય સોંપી, રામ સીતા સાથે અયોધ્યા પાછા આવ્યા.

મુદર્શન શેઠની કથા

[પાન ૩૩ માટે]

અંગદેશમાં ચપાનગીમાં દધિવાદન નામનો રાજા હતો. તેને અભયા નામની પરમ મુદર ગણી હતી. તે નગરમાં વ્રપભદાસ નામનો જૈન ગૃહ રહેતો હતો. તેને મુદર્શન નામનો પુત્ર હતો. તેને યોગ્ય વયનો થતા મનોરમાં નામની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. મુદર્શનને રાજાના પુરોહિત કપિલ સાથે પરમ મૈત્રી હતી. તેની સ્ત્રી કપિલા મુદર્શન ઉપર મોહિત થઈ હતી. એક વખત કપિલ બહારગામ ગયેલો તે અરમાં કપિલાએ મુદર્શનને કહેવરાવ્યું કે, તમારા મિત્ર રાજપુરોહિત કપિલ બહારગામથી ઘણા બીમાર થઈને પાછા આવ્યા છે, અને તમને બોલાવે છે. મુદર્શન ઘરમાં આવતાં કપિલાએ બારણાં બંધ કરી પોતાનો મનોબાવ તેની આગળ પ્રગટ કર્યો. *પરંતુ મુદર્શન કહ્યું કે, હું તો નપુમક છું. * એટલે કપિલાએ તેને જવા દીધો. એક વખત કપિલા અભયારાણી સાથે બગીચામાં ફરતી હતી. ત્યાં તેણે મુદર્શનની સ્ત્રી મનોરમાને ■ પુત્રો સાથે

* પરત્વી પ્રત્યે તે નપુમક જેવા જ હતો; એટલે તે જુદું બોલ્યો એમ પણ ન કહેવાય. — કશા.

જોઈ. તે જોઈ તેણે રાણીને કહ્યું કે, સુદર્શન નો નપુન્નક છે, અને આને તો છ પુત્રો છે ! રાણીએ પૂછ્યું, 'તે કેવી રીતે જાણ્યું કે સુદર્શન નપુન્નક છે ?' ત્યારે કપિલાએ પોતાનો ટૂંકાંત તેને કહી મંબળાવ્યો. ત્યારે રાણી બોલી કે, 'તું મૂર્ખ, એટલે એ રીતે તને સુદર્શન છેતરી ગયો.' ત્યારે કપિલાએ ટાણો માર્યો કે, 'હું બન્ને મૂર્ખ રહી; પણ તમે કુશળ છો તો સુદર્શનને ફસાવો તો ખરાં.' રાણીએ સુદર્શનને ફમાવવાનું માથે લીધું. એક વખત રાજા બદાર ગયેયો તે વખતે તેણે ધ્યાનમાં બેઠેલા સુદર્શનને છૂપી રીતે પકડી મંગાવ્યો, અને તેને અનેક રીતે ચીનવવા માંડ્યો. પરંતુ સુદર્શન ધ્યાનથી ચલિત થયો નહીં. ત્યારે રાણીએ પોતાને શરીરે લવગં ભરીને જૂમ પાડી કે, 'બચાવો, બચાવો, આ કુટ મારા ઉપર બળાતકાર કરે છે.' એટલે સુદર્શનને તરત પકડવામાં આવ્યો અને તેને વધની શિક્ષા કરવામાં આવી. પરંતુ તેના ઉપર હિમ્મતથી તરવાર ફૂલનો હાર બની જતી. રાજાએ જાને આવીને પણ આ જોયું. આથી નવાઈ પામી તેણે સુદર્શનને ગંધી વાત પૂછી, તો સુદર્શને તેને બધું કહી સંભળાવ્યું. રાજાએ તરત તેને પોતાને હાથે ચાંધ્યો, અને હાથી ઉપર બેમાડી માથે લીધો. અભયા આ સાંભળી 'હાંમે ખાઈ મરી ગઈ. ત્યાગ્યા સુદર્શન સાધુ થયો. એક વખત પાટલિપુત્ર નગરમાં, ફરતાં ફરતાં દેવદત્તા નામની ગણિકાએ તેને જોયો. તેણે પણ મોહિત થઈ જઈ તેને મનાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ સુદર્શન 'જરા પણ ચલિત ન થયો, એટલે દેવદત્તાએ તેને જવા દીધો.

સગર રાજની કથા

[પાન ૩૪ માટે]

અયોધ્યાના ચક્રવર્તી રાજા સગરને ૬૦,૦૦૦ પુત્રો હતા. તેમાંનો મોટો જહ્નુકુમાર એક વખત પિતાનો દિવ્ય દંડ લઈ, બાઈઓ માથે પૃથ્વીપર્યટન કરવા નીકળ્યો. ફરતા ફરતા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપરં ભરને કરાવેલું ચૈત્ય જોઈ, તેને વિચાર આવ્યો કે, ભરત જેમ આ ચૈત્યથી અમર થઈ ગયા છે, તેમ આપણે તેની આજુબાજુ અપૂર્વ ખાઈ બનાવીને અમર થઈએ. તેથી તેણે પિતાનો દિવ્ય દંડ છોટો મૂક્યો. તે દંડે પૃથ્વીને નાગલોક નેટલી ઊંડી ખોદી નાખી. આથી અધા નાગો જ્વલનપ્રબ નામના પોતાના રાજાને શરણે ગયા. તેણે આવી સગરના પુત્રોને ખૂબ ધમકાવ્યા. પેલાઓએ બૂલથી થયેલા અપરાધની ક્ષમા માગી, તેથી તેણે તેમને જવા દીધા. હવે તેમણે વિચાર કર્યો કે, આટલી ઊંડી ખાઈ ઉઘાડી રહેશે તો કાલક્રમે પુરાઈ જશે. તેથી તેમણે પેલા દંડ વડે ગંગા નદીને ખેંચી આણીને તે ખાઈમાં વાળી દીધી. તેથી નાગલોકનાં ઘરોમાં પાણી પેસી ગયું. આ જોઈ નાગરાજ જ્વલનપ્રબે ગુસ્સે થઈ તે ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને આળી નાખ્યા. સગરરાજાને તે ખબર મળતાં, દુઃખથી અભિભૂત થઈ, તેણે જહ્નુના પુત્ર ભંગીરથને ગાદીએ બેસાડી અનિતનાથ પામે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

સંગમકની કથા

[ખાન પક આટ]

અનાથ સંગમક પોતાની ધન્યા માતા સાથે મહેનત-મજૂરી કરી જેમ તેમ ગુજારો કરતો હતો. એક દિવસ કાઠ ઉત્સવ નિમિત્તે ઘેર ઘેર ખીર ચંતી જોઈ, તે પણ ઘેર જઈ મા પાસે ખીર માગવા લાગ્યો. પરંતુ ગરીબ માથી તે ન આપી શકતાં તે રડવા લાગ્યો. તેનું દુઃખ જોઈ તેની મા પણ વિલાપ કરવા લાગી. પાડોશીઓને તેની ખજર પડતાં તેઓએ દયા લાવી ધન્યાને દૂધ વગેરે સામગ્રી આપી. તેની તેણે ખીર બનાવી અને એક થાળીમાં થોડીક પીરસીને સંગમકને જમવા બેસાડ્યો; તથા પોતે અંદર કશું લેવા ગઈ. તંદુલામાં એક મહિનાનો ઉપવાસી કાઠ સાધુ ત્યાં આવી ચડ્યો અને બિક્ષા માગવા લાગ્યો. તેને જોઈ સંગમકે પોતાની થાળીમાં પીરસેલી ખીર તેના વાસણમાં હાલવી દીધી. તે લઈને સાધુ ચાલ્યા ગયા પછી તેની મા બહાર આવી. તેની આળી ખાલી થયેલી દેખી તેણે બીજી ખીર તેમાં

પીરસી. તે દિવસે અકર્ણતિયાપણે ખીર ખાવાથી મંગમક આદરો ચડતાં મરી ગયો; અને મરતા પહેલાં જૂખ્યા, સાધુને દાન કર્યું હોવાથી રાજગૃહમાં જોબદ્ર શેઠને ત્યાં બદ્રા શેઠાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ શાલીબદ્ર પાડવામાં આવ્યું. જોબદ્ર શેઠને ત્યાં અતિ વિપુલ વૈભવ હતો; અને શાલીબદ્ર પણ માતાપિતાએ પરણાવેલી ૩૨ પત્નીઓ સાથે વિહાર કરતો. હવેલીને સાતમે માળે જ પડી રહેવા લાગ્યો. તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ ગદ્યો આર્થિક તેમજ કૌટુંબિક વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો અને શાલીબદ્રને તેના સુખોપભોગમાં જરા પણ મણા ન આવવા દીધી. એક વખત કાંઈ વેપારી રાજગૃહમાં શ્રેણિકરાજ્ય પામે ‘રત્નકંબલ’ લઈને આવ્યા; પરંતુ તેમની કિંમત વધારે હોવાથી રાજ્યએ તે ન લીધા. પછી બદ્રા શેઠાણીને તે જતાવતાં તેણે તે ગદ્યા રત્નકંબલો ખરીદી લીધા. ત્યાર બાદ એકલણ રાણીએ પોતાને માટે ગમે તે મૂલ્યે પણ એક રત્નકંબલ ખરીદવાનો રાજ્યને આગ્રહ કર્યો. રાજ્યએ તે વેપારીએને પાછા બોલાવતાં તેમણે કહ્યું કે, તે ગદ્યા કંબલો તો બદ્રાશેઠાણીએ ખરીદી લીધા છે. એટલે રાજ્યએ કિંમત આપી એક કંબલ ખરીદવા માટે પોતાના માણસને બદ્રા પાસે મોકલ્યો. ત્યારે બદ્રાએ કહ્યું કે, મારા પુત્રની સ્ત્રીઓનાં પગલુછલિયાં કરવા માટે તે કંબલોનાં તો મેં નાના ટુકડા કરાવી દીધા છે ! આવા ધનાઢ્ય માણસો પોતાના રાજ્યમાં છે એ જાણી, શ્રેણિકરાજ્યને અતિ આનંદ થયો; અને બદ્રાના ઘરનો વૈભવ જાતે જોવા તે એક દિવસ તેને મહેલે ગયો. બદ્રાએ ચોથા માળ ઉપર તેને બેસાડી તેની બહુ ગરદાસ કરી. પછી,

રાજા ઘેર મળવા આવ્યો છે, એમ કહી ભદ્રાએ શાક્ષીભદ્રને નીચે તેડાવ્યો. ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે, મારે આ પરાધીનતા શી ? મારે તો એવું સુખ જોઈએ, કે જેમાં ક્રાંતિ તાબેદારી હુકમવાની ન હોય. તે નામને રાજા પામે આવ્યો અને આવીને તરત જ ઉપર પાછો આવ્યો ગયો. પણ તેના મનમાં એ વાતનો ડાંખ રહી ગયો. એક દિવસ ધર્મધોષ નામના મુનિ રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યા. તેમની વાત સાંભળી શાક્ષીભદ્ર, તેમને મળવા ગયો; અને તેમને પૂછ્યું કે, એવું શું કરીએ તો પોતાનો કામ ઉપરી ન રહે ? ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે, દીક્ષા લઈને માધુ યનારનો કામ ઉપરી નથી રહેતો. એટલે શાક્ષીભદ્રે પોતાની માને આવીને તે વાત કરી. ત્યારે તેની માએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે, તારો વિચાર સારો છે; પરંતુ બધી વસ્તુનો ત્યાગ એકદમ કરવા જઈશ તો તું દુઃખી થઈશ; મારે રોજ થોડી થોડી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી તું દેવાતો જ. એટલે શાક્ષીભદ્રે રોજ એક એક પથારી અને એક એક સ્ત્રી તજવાનો નિશ્ચય કર્યો. શાક્ષીભદ્રની નાની બહેન તે જ ગામમાં પરણાવેલી હતી. તે આ ખબરથી દુઃખી થઈ પોતાના પતિ ધન્ય આગળ પોતાના ભાઈએ કરેલો કઠોર નિર્ણય કહેવા લાગી. ત્યારે તેના પતિએ તેની મશ્કરી કરીને કહ્યું કે, એમ રોજ એક એક સ્ત્રી અને પથારી છોડનારાથી સાધુ ન થવાય ! ત્યારે તેની સ્ત્રી ગુસ્સામાં આવીને બોલી કે, બે સાધુ થવું સહેલું હોય, તો તમે જ કેમ થતા નથી ? આ માંભળતાં તે તરત જ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. આ વાત માંભળી શાક્ષીભદ્ર પણ તરત જ બધું છોડી ચાલી નીકળ્યો.

સ્થૂલભદ્રની કથા

[પા. ૭૪ મારે]

પાટલિપુત્ર નગરમાં નદ નામનો રાજા હતો. તેને શકટાલ નામનો વડો પ્રધાન હતો. તે શકટાલને સ્થૂલભદ્ર અને શ્રીયક નામના બે પુત્રો હતા. તેમાંનો નાનો શ્રીયક રાજાના અંગરક્ષકનું કામ કરતો હતો અને રાજાનો વિશ્વાસ-પાત્ર હતો; પરંતુ સ્થૂલભદ્ર અતિશય બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં કાશા નામની ગણિકામાં આસક્ત થઈ, તેને ત્યાં જ પડી રહેતો હતો. તેના પિતાના મૃત્યુ પછી રાજાએ તેને બોલાવીને પ્રધાનપદ સ્વેચ્છાનું કહ્યું. સ્થૂલભદ્રે વિચાર્યું કે, રાજાનું પ્રધાનપદું સ્વીકારીશ તો ગ્રિયા માથે નિરાંતે રહી શકાશે નહીં; ઉપરાંત, ગમે તેટલું કામ કરીશ, તો પણ તે પદ પામવાની ઇચ્છા રાખનારા અન્ય ચોકીની ખટપટ હમેશાં ચાલ્યા જ કરવાની; અને પ્રધાનપદું નહિ સ્વીકારું, તો રાજા મુખે થશે. એટલે તેણે જઈને સંબતિવિજય

પામે દીક્ષા લીધી અને સંસારનો ત્યાગ કર્યો. એક વખત વર્ષાકાળ આવતાં મુનિઓ સંજ્ઞિત પાસે ચાતુર્માસના નિયમો લેવા લાગ્યા. એકે કહ્યું કે, હું ચારે મહિના સિંહની શુદ્ધાના મેં આગળ ઉપવાસ કરી સ્થિર બેસી રહીશ. બીજાએ મહા ઝેરી^૧ નામના દરના મેં આગળ તેવી રીતે ચાર માસ રહેવાનો નિયમ લીધો, એમ બધા શિષ્યોએ બહુ આકરા નિયમો લીધા. ત્યારે સ્થૂલભદ્રે એવો નિયમ લીધો કે, કાશા ગણિકાની જે ચિત્રશાળા છે, કે જેમાં કામશાસ્ત્ર વિગતેક ઉદ્દીપક ચિત્રો ચારે તરફ ચીતરેલાં છે, તેમાં છ રસવાળાં બોજન ખાઈને ચારે માસ રહીશ. એ પ્રમાણે નિયમો લઈ બધા શિષ્યો ચાલ્યા ગયા. કાશાને સ્થૂલભદ્ર ઉપર દાર્દિક અનુરાગ હતો; અને તેના ચાલ્યા જવાથી તે દુઃખપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. તે સ્થૂલભદ્રને આ વેળે આવેલો જોઈ દુઃખી થઈ, પરંતુ તેને પોતાને ત્યાં થોડા વખત માટે આવેલો જોઈ દર્પિત પણ થઈ. તેણે તેના કલા મુજબ પોતાની ચિત્રશાળામાં તેનો ઉતારો કરી આપ્યો. તે દર્શકોમાં તેને વદ્ધરસવાળાં ઉત્તમ બોજનો કરાવતી, અને પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત થઈને તેની પાસે બેસતી. પરંતુ સ્થૂલભદ્ર જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના પોતાના ધ્યાનમાં લીન રહેતો. કાશાને ધીમે ધીમે તેના ઇન્દ્રિયજન્યની

૧. મૂળ, 'દગ્ધિવાહિ'. તેની નજર પડવા માત્રથી ઝેર થઈ જાય છે; અથવા તે સાથે સામા માણસની આંખમાં ઝેર થકે છે; જેથી અસહ્ય દાહ ઉત્પન્ન થઈ તે બાગને વલ્લરવાથી તે ઝેર ને માણસના મગજમાં દાખલ થઈ તેનો પ્રાણ લે છે.

ખાતરી થતાં નેના તરફ બકિતબાવ ઉપજ થયો, અને પોતાના દુરાચારી હવનનો અનુનાય પામ્યો થયો. ગજના હુકમથી કોઈ પુરુષને પરણવું પડે, તો તે મિત્રાય બીજા કોઈ પુરુષ સાથે ગરીચમંજી લાગવાનો તેણે તે વખતે જ નિયમ લીધો. ત્યારબાદ અતિ બકિતપૂર્વક ચારે મામ તેણે સ્થૂલભદ્રની શુભ્વા કી. ચાતુર્માસ પૂરો થતાં જ્યાં શિષ્યો ગુરુ પામે પાછા આવ્યા. ગુરુએ તે દરેકનું યોગ્ય શબ્દોમાં અભિવાદન કર્યું; પરંતુ સ્થૂલભદ્રને દેખીને તો ગભા થઈ તેને ‘દુઃકરથી પણ દુઃકરનો કન્યા’, તથા ‘મદાત્મન’ કહીને તેનો મત્કાર કર્યો તેથી જ્યાં ગિષ્યોને અદેખાઈ આવી, અને ‘અમે આવું ઉપવાસ જેવું કહ્યું વન અને તે પણ મિંહની ગુફા જેવા બવાનક ન્યાને આવ્યું’, ત્યારે સ્થૂલભદ્ર તો ગણિકાના મહેલમાં પડ્ડમ ખાઈને રહ્યો, છતાં તેનો આવા શબ્દોમાં ગુરુએ મત્કાર કર્યો’, તેનું તેઓ દુઃખ માનવા લાગ્યા. બીજે વર્ષે ફરી ચાતુર્માસનો વખત આવતાં પેલા મિંહ-ગુફાવામીએ કોશાની ચિત્રશાળામાં જઈને રહેવાની માગણી કરી. ગુરુએ તેને કહ્યું કે, એ વસ્તુ તારાથી તરીકે થાય, માટે અશક્ય વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા છોડી દે. પરંતુ તેથી તો પોતાના નિઃસ્વમાં વધુ મક્કમ બની, તે ત્યાં જ ગયો. પરંતુ ત્યાં તો પહેલી જ રાત્રે તે વિદ્રવ થઈ ગયો અને કોશા પામે કામભોગની માગણી કરવા લાગ્યો, તેને ત્રણ બંગમાંથી બચાવવા માટે કોશાએ તેને કહ્યું કે. નેપાલના રાજા પામેથી રત્નકંબલ તું લાવી આપે, તો હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરું. તે સાંભળી, સાધુએ ચોમાસામાં મુમાદરી ન કરવી જોઈએ છતાં તે નેપાલ સુધી જઈને ત્યાંથી તે

રત્નકંબલ લઈ આવ્યો. રત્નામાં લૂંટારુઓએ તેને પકડ્યો; ત્યારે તેમને પણ કરગરીને તે સાન્નેતમે તે કંબલ લઈને કાશા પામે આવ્યો. કાશાએ તે રત્નકંબલ લઈને તરત જ દુર્ગાધી ખાળમાં નાખી દીધો. તે બેઈ પેલો કહેવા લાગ્યો કે, મેં આટલી મહેનતે આણેલી આવી કીમતી વસ્તુ તુ આવી ગંદકીમાં કેમ નાખી દે છે? ત્યારે કાશાએ કહ્યું કે, આટલાં વર્ષોથી કડોર તપ વગેરે આચરીને મેળવેલું આગ્રિ તમે ગદગદીબધાં મારા શરીરમાં રમદોગવા તૈયાર થયા છો, તના કરતાં તો મેં કાંઈ જ વધારે નથી કર્યું. આ સાંભળી પેલાને બાન આવ્યું અને ત્યાંથી ગુરુ પાસે પાછો આવી તે પરતાવે કરવા લાગ્યો અને પોતે કરેલા અતિચારો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવા લાગ્યો. ૫૭ી વખત જતાં કાશાને ગજ્જએ પોતાના સચિ ક સાથે પરણાવી. પરંતુ, કાશાની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈ, તથા તેને મોંએ સ્થૂલભદ્રના ઇન્દ્રિય-જયની વાતથી સુખ થઈ, તેણે ગુરુ પાસે જઈ દીક્ષા લીધી.

એક વખત મગધમાં ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો. તે દુઃખ્યાન સાધુઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન જુદી જવા લાગ્યા. તેથી પાટલિ-પુત્રમાં તેમનો મંથ ભેગો થયો અને ત્યાં તેમણે અગિયાર અંગો તો એકઠાં કર્યાં; પરંતુ બારમું દષ્ટિવાદ અંગ કાંઈ જાણતું ન હોવાથી બાકી રહ્યું. ભદ્રબાહુ જ તે બારમું અંગ જાણતા હતા. પરંતુ તે તો નેપાળમાં મહાપ્રાણુવત ધારીને બેઠા હતા; એટલે પાટલિપુત્ર આવી શકે તેમ નહોતું. તેથી મથે તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર વગેરે પાંચમે માધુઓને દષ્ટિવાદ શીખી લાવવા મોકલ્યા. ભદ્રબાહુને વખત બહુ થોડો રહેતો, તેથી તે ઘણું બણાવી શકતા નહીં. તેથી બીજા માધુઓ તો

કંટાળીને પાછા આત્મા ગયા; પરંતુ રથૂલભટ્ટ હાથમ રવા. પોતાનું વ્રત પૂરું થયા બાદ ભટ્ટબાદુએ રથૂલભટ્ટને ૧૪ પૂર્વોમાંથી ૧૦ તો શીખવી દીધાં. પરંતુ તે અરસામાં તે દરતા દરતા પાટલિપુત્ર આવી પડેલાં. રથૂલભટ્ટને આવ્યો જાણી તેની બહેન તેને મળવા આવી અને રથૂલભટ્ટ કયાં છે એમ ભટ્ટબાદુને પૂછવા લાગી. રથૂલભટ્ટ પાસેના ઓરડામાં હતા, ત્યાં તેને જવાનું ભટ્ટબાદુએ કહ્યું. રથૂલભટ્ટ પોને નવી શીખેલી વિદ્યાથી બહેનને આશ્ચર્ય પમાડવા ને વખતે તિહતુ રૂપ ધારણ કર્યું. ઓરડામાં રથૂલભટ્ટને બદલે સિંદ બેઠો, પેલી બહેન ભટ્ટબાદુ પાસે પાછી આવી. ત્યારે ભટ્ટબાદુએ સાચી વાત જાણી લઈ તેને કહ્યું કે, તે તારો ભાઈ જ છે. એટલે તે પાછી આવી અને પાછું મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલા રથૂલભટ્ટ સાથે વાતો કરવા લાગી. બહેન પાછી ગયા પછી રથૂલભટ્ટ ભટ્ટબાદુ પાસે આગળ શીખવા માટે ગયા. ત્યારે ભટ્ટબાદુએ કહ્યું કે, તે તારી વિદ્યાનો આ રીતે ઉપયોગ કર્યો, માટે હવે હું તને બણાવીશ નહીં. કારણકે, પછીના સમયમાં સાધુઓ બહુ જ હીનસત્ત્વ થશે; તે વખતે તેમના હાથમાં આ બધી વિદ્યાઓ જાય તે હીક નહીં. પછીથી, પોતાના હાથે પૂર્વજ્ઞાન લુપ્ત ન થાય તે ધરાદાથી, બાકીનાં ચાર પૂર્વ તેમણે રથૂલભટ્ટને શીખવ્યાં તો ખરાં, પરંતુ તે બીજા કોઈને શીખવવાની મના કરી.

ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિમાઓ.

[પાન ૭૬ માટે]

૧ દર્શનપ્રતિમા એટલે કે સમ્યક્ત્વવતનું એક માસ સુધી સપૂર્ણ પાલન કરવું ૨ વ્રતપ્રતિમા એટલે કે બે માસ સુધી આહારનો બરાબર પાલન કરવું ૩ મામાયિક પ્રતિમા એટલે કે ત્રણ માસ સુધી મામાયિક બરાબર કરવું ૪ પૌષધપ્રતિમા એટલે કે આશ્રમ, ઔદશ, અમામ અને પૂર્ણિમાને દિનમે સપૂર્ણ પૌષધવત લેવું અને તેમ ચાર માસ સુધી કરવું ૫ કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા એટલે કે પાચ મહિના સુધી નિયમપણે જિનનું ધ્યાન કરવું, સ્નાન ન કરવું, રાત્રે બોજન ન કરવું, દિવસે સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, રાત્રે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પોતાના દોષનું નિરીક્ષણ કરવું અને કાછડી ન ખોસવી ૬ અચ્છવર્જન પ્રતિમા એટલે કે ૭ મહિના સુધી શૃંગારનો ત્યાગ કરવો, સ્ત્રી સંપર્કનો ત્યાગ કરવો, તથા સ્ત્રી માથે અતિપ્રસંગ ન કરવો

૭ મચિત્ત-આહાર-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે, સજીવ વસ્તુ સાત મહિના સુધી ન ખાવી ૮. અયન-આરભ-વર્જન-પ્રતિમા : એટલે કે આઠ મહિના સુધી કર્શી સપાપ પ્રવૃત્તિ જાતે ન કરવી. ૯. ભૂત્ય-પ્રેધ્ય-આરભ વર્જન-પ્રતિમા એટલે કે નવ મહિના સુધી નોકર-ચાકર દ્વારા પણ કોઈ જાતની સપાપ પ્રવૃત્તિ ન કરાવવી. ૧૦. ઉદ્દિષ્ટ-ભક્ત-વર્જન-પ્રતિમા એટલે કે પોતાને ઉદ્દેશીને કરેલા ખાનપાન વગેરે પદાર્થનો દશ મહિના સુધી ઉપયોગ ન કરવો તથા મુઝ રહેલું અથવા ચોટલી રાખવી. ૧૧. શ્રમણુભૂત પ્રતિમા એટલે કે અગિયાર મહિના સુધી શ્રમણુ-માધુ જેવી પ્રવૃત્તિ રાખવી પછીની દરેક પ્રતિમા વખતે આગળની દરેક પ્રતિમા ચાતુ રહેલી જ ગણવી.

ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો

[પાન ૧૧૦ માટે]

મૂળમાં ધ્યાનાદિના અભ્યાસ માટે તીર્થ કરનાં જન્માદિ ગ્થાનો પસંદ કરવા એમ કહ્યું છે. તે ગ્થાનોની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

જિન જન્મસ્થાન દીક્ષાસ્થાન જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાન મોક્ષસ્થાન

૧ ઋષભદેવ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	પુરિમતાવ	અષ્ટાપદ
(આદિનાથ)	(વિનીતા)	સિક્ધાર્થવન		(કૈલાસ)
૨ અજિતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સ મેતપર્વત
૩ મલ્લનાથ	આવસ્તી	આવસ્તી	આવસ્તી	"
૪ અભિનંદન	વિનીતા	વિનીતા	વિનીતા	"
	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	"
૫ સુમતિનાથ	કોશલપુર	કોશલપુર	કોશલપુર	"
	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	(અયોધ્યા)	"
૬ પદ્મપ્રભ	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	"

૭ સુપાર્શ્વનાથ	વારાણસી	વાગળુમી	વારાણુમી	સંમેતપર્વત
૮ ચંદ્રપ્રભ	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	„
૯ સુવિધિનાથ	કાકંદી	કાકંદી	કાકંદી	„
૧૦ શીતલનાથ	ભદિલપુર	ભદિલપુર	ભદિલપુર	„
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	સિંહપુર	સિંહપુર	મિંહપુર	„
૧૨ વાસુપૂજ્ય	ચંપા	ચંપા	ચંપા	ચંપા
(વિહારગૃહ)				
૧૩ વિમલનાથ	ક પિલપુર	ક પિલપુર	ક પિલપુર	સંમેતપર્વત
૧૪ અનંતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	„
૧૫ ધર્મનાથ	રત્નપુર	રત્નપુર	રત્નપુર	„
૧૬ શાંતિનાથ	હન્તિનાપુર	હન્તિનાપુર	હન્તિનાપુર	„
૧૭ કુંદુનાથ	„	„	„	„
૧૮ અગ્નાથ	„	„	„	„
૧૯ મલ્લિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	„
૨૦ સુનિમુક્ત	રાજગૃહ	રાજગૃહ	રાજગૃહ	„
(નીલગુહા)				
૨૧ નમિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	„
૨૨ નેમિનાથ	શૌર્યપુર	દારિકા	દારિકા	દિગ્દર્શન
(અરિષ્ટનેમિ)				(ગિરનાર)
૨૩ પાર્શ્વનાથ	વારાણુમી	વારાણુસી	વારાણુમી	સંમેતપર્વત
(આશ્રમપદ)				
૨૪ વર્ધમાન	કુંડપુર	કુંડપુર	ઋણુવાલુકા	પાપાપુરી
(મહાવીર)			(જાતખંડ)	નદીને કિનારે

દીક્ષારથાન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિરથાનમાં જ્યાં ખાસ શુદ્ધિ ન જણાવ્યું હોય ત્યાં સહસ્રાબ્રવણ સમણ લેવું.

આ બધાં સ્થળોની ભૌગોલિક માહિતી આ પ્રમાણે છે :

શ્રાવસ્તી : એ કોશલ દેશની રાજધાની હતી. અયોધ્યાથી ઉત્તરમાં આવેલ અત્યારનું સહેત-મહેત, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

કૌશાંબી : એ વત્સ દેશની રાજધાની હતી. અહલાખાદથી ૩૦ માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું કાસમ, એ તેનું અવશેષ મનાય છે.

કંપિલપુર : એ દક્ષિણ પંચાલની રાજધાની હતી. બદાએન અને કશખાખાદ વચ્ચે આવેલું અત્યારનું કંપિલ, એ તેનું અવશેષ મનાય છે.

ચંપા : એ અંગ દેશની રાજધાની હતી. ભાગલપુર નજીક ગંગા નદી ઉપર આવેલું અત્યારનું ચંપાપુર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

દાકંદી : ગોરખપુર પાસે, નોનવાર રેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલું અત્યારનું ખુખંદા, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

રાજગૃહ : એ મગધ દેશની રાજધાની હતી. ગિહારથી લગભગ ૧૩ માઈલ દક્ષિણે આવેલું અત્યારનું રાજગિર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

મિથિલા : પટણાથી ઉત્તરે ૫૦ માઈલ ઉપર આવેલા અત્યારના સીતામઢીને કેટલાક મિથિલા કહે છે; અને કેટલાક જનકપુરોડ રેશનની પૂર્વોત્તર ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલા જનકપુરને મિથિલા કહે છે.

કુંડપુર : એ જૂના વૈશાલી શહેરના ૪ એક જિલ્લાનું નામ હતું. પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે આવેલ અત્યારના બસારને જૂના વૈશાલીનો અવશેષ માનવામાં આવે છે.

સિંહપુર : ઠાથીથી ત્રણ કાશ દૂર સિંહપુરી છે. હમણાં તે નગરી નથી, પણ તદ્દન નાનું ગામડું છે. સારનાથ અને સિંહપુરી બંને પામે પામે આવેલાં છે.

ચંદ્રપુર : સિંહપુરીથી ચંદ્રપુરી ચાર ગાઉ દૂર છે. એ પણ અત્યારે નાનું ગામ છે.

બદિલપુર : પટણાથી દક્ષિણમાં પચાસ ગાઉ ઉપર આ તીર્થ છે. લાલમાં તેને દંતારા (કુતારા) કહે છે.

શૌર્યપુર : આ સ્થાન શિકોલાગાદથી ૭ કાશ ઉપર જમના નદીના કાંઠે આવેલું છે. 'શૌરિ' એ કૃષ્ણનું નામ છે. મથુરા છોડ્યા બાદ કૃષ્ણે દારિકા વસાવ્યું હતું. નેમિનાથનાં પણ બીજાં કથાણુક દારિકામાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

સંમેતશિખર : હબરીયાગ જિલ્લામાં આવેલી અત્યારની પાર્શ્વનાથ-હીલ.

પાવાપુરી : બિહારથી દક્ષિણમાં ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલું છે.

ઋણુવાતુકા : ઉપર જણાવેલી પાર્શ્વનાથ-હીલથી દક્ષિણપૂર્વમાં આજ નામની નદીને કેટલાક આ નદી માને છે. સાસ્ત્રગ્રંથોમાં ઋણુવાતુકા નદી સાથે જૈનગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે; તથા તેને પાવાપુરીથી

૧૨ ચોળન દૂર જતાવેલું છે. અત્યારે પણ આશ્ર નદી પાસે જમગામ નામનું ગામ છે, તે પાવાપુરીથી લગભગ તેટલું જ દૂર છે.

યોગના અન્ય ત્રણમાં ધ્યાનાદિ માટે પમંદ કરવાનાં સ્થળો ત્રીજે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે :

સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ : સમે શુચી શર્કરાવહિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશયાદિભિઃ । મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુ.પીડને ગ્રહાભિવાતા-શ્રયણે પ્રયોજયેત્ ।

‘ઊંચું’ તથા ‘નીચું’ નહિ એવું ગોમય મૃત્તિકાદિથી શુદ્ધ કરેલું, કાંકરા, વહ્નિ, રેતી, કલકાદિધ્વનિ અને જલાશયથી રહિત, મનને અનદ આપે તેવું, નેત્રને પાડન ન કરનારું; એકાંત, તથા બહુ પવનવાળું નહિ એવું શુદ્ધ વગેરે સ્થાન પમંદ કરી, તેમાં યોગ કરવો.’

હૃદયોગપ્રદીપિકા (૧-૧૨)માં પણ :

સુરાજ્યે ધાર્મિકદેશે સુમિત્રે નિરુપદ્રવે ।

ધનુઃપ્રમાણપર્યન્તં શિલામિજલવર્જિતે ।

અકાન્તે મઠિકામયે સ્થાતવ્ય હૃથયોગિના ॥

‘મારા રાજવાળા, ધાર્મિક પુરુષોવાળા, સારી ભિક્ષા મળી શકે તેવા, ઉપદ્રવરહિત, એકાંત, તથા ધનુષ્યમાંથી બાણ બંધ તેટલે મુખી સિલા, અગ્નિ અને જલ ન હોય તેવા દેશમાં મહા બાધીને હૃદયોગીએ રહેવું,’ — એમ જણાવ્યું છે.

જુદાં જુદાં કર્મોના આસ્રવો

[પાન ૬૬ માટે]

જીવન દરમ્યાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવાત્મા ૭૨ કર્મો આધે છે, તે આઠ પ્રકારના છે : ૧. જ્ઞાનાવરણીય, એટલે કે જીવના આભાવિક જ્ઞાનને આવરણ કરનારા, ૨. દર્શનાવરણીય, એટલે જીવની દર્શનશક્તિને આવરણ કરનારા; ૩. વેદનીય, એટલે કે જીવને સુખદુઃખ અનુભવાવનારા; ૪. મોહનીય, એટલે કે જીવને મોહ પમાડનારાં — મૂઢ બનાવનારાં, ૫. આયુષ, એટલે જીવને ભવ ધારણ કરાવનારાં; ૬. નામ, એટલે કે જીવને વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં, ૭. જોત્ર, એટલે કે જીવને ઉચ્ચપણ કે નીચપણ પમાડનારા, અને ૮. અંતરાય, એટલે કે દેવા-યેવા-ભોગવવા આદિમા વિઘ્ન કરનારા એ જુદાં જુદાં કર્મ જુદી જુદી પાપપ્રવૃત્તિને લીધે બધાય છે. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે .

૧. જ્ઞાનાવરણીય : જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં માધનો પ્રત્યે દ્રેષ ધારણ કરવો; પોતાની પાસે જ્ઞાન કે જ્ઞાનનું માધન હોવા છતાં, ખીજો માગે ત્યારે તેને છુપાવવું; યોગ્ય અધિકારી મળે તોપણ તેને માત્સર્યજીવિત્વી ન આપવું; કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં અંતરાય નાખવો; ખીજો કોઈ જ્ઞાન આપતો હોય ત્યારે તેનો શરીર કે વાણીથી નિષેધ કરવો; તથા કોઈએ વાજખી કહ્યું હોય, છતાં તેમાં દોષ બતાવવો — એ બધાં કારણોથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે.

૨. દર્શનાવરણીય : [જ્ઞાનાવરણીય મુજબ, દર્શન ગણીને.]

૩. વેદનીય : ખીજામાં કે પોતામાં દુઃખ, શોક, તાપ, આક્રંદ, વધ, અને પરિદેવન વગેરેનાં નિમિત્તો ઉત્પન્ન કરવાથી અમાતાવેદનીય એટલે કે દુઃખ ભોગવાવનાર કર્મ બંધાય છે; અને ખીજા ઉપર અનુકંપા, દાન, તપ મંચમાદિનો અધૂરો કે જીદિરહિત સ્વીકાર, ક્ષાંતિ અને (બોલાદિ વિકારોથી રહિતપણાઈથી) શૌચથી માતાવેદનીય કર્મ બંધાય છે.

૪. મોહનીય : જ્ઞાની પુરુષોની નિંદા, શાસ્ત્રની નિંદા, માધુ વગેરેની નિંદા, ધર્મની નિંદા, અને દેવોની નિંદા વગેરેથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે. અને ક્રોધ-બોલાદિ જાતે આચરનાં કે ખીજામાં ઉત્પન્ન કરનાં; સત્ય, ધર્મ, કે દીન મનુષ્ય વગેરેનો ઉપહાસ કરવાની વૃત્તિ કે રેવ રાખવી; વિવિધ ક્રોધાઓમાં પરાયણ રહી, વ્રત-નિયમાદિ પ્રત્યે અણુગમે રાખવો; ખીજાઓને બેચેની ઉપજાવવી, હલકાઓની મોજત કરવી; કોઈના આરામમાં ખર્ચ કરવી; પોતે શોકાતુર રહેવું અને ખીજાને શોકમગ્ન કરવા;

પોતે ડરવું અને બીજાને ડરાવવા; હિતકર ક્રિયા કે આચારની ધૃષ્ટા કરી, સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષજાતિને યોગ્ય અને નપુંસકજાતિને યોગ્ય સંસ્કાર કેળવવા — એ બધાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ બંધાવાનાં કારણ છે.

૫. આયુષ : પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવા આરંભ, પરિગ્રહ, ચૌર્ય અને અતિ કામભોગ — એ નરકઆયુષ-કર્મ બંધાવાનાં કારણ છે. છળ, પ્રપંચ, માયા, વગેરે તિર્યચ (પશુપક્ષી) આયુષના કારણ છે. આરંભપરિગ્રહ ઓછાં રાખવાં, મૃદુતા અને સરળતા એ બધા મનુષ્ય-આયુષના કારણ છે. આ ત્રણેના સામાન્ય કારણ નિર્મતપણું અને નિઃશીલપણું પણ છે. કાષ્ઠિક અંશે અધૃરા, તેમજ પરાધીનપણે કે અનુકરણશુદ્ધિથી શુદ્ધિરહિત તપ-સમમાદિનું આચરણ તે દેવઆયુષ્યનું કારણ છે.

૬. નામ : મન વચન અને કાયાની કુટિલતા (એટલે કે બોલવું કંઈકે, કરવું કંઈકે, અને ચિંતવવું કંઈકે), બીજાને આડે રગ્ને દોરવો, વગેરે અશુભ નામકર્મનાં કારણ છે; અને તેથી જીલદુ એ શુભ નામકર્મનું કારણ છે. વીતરાગ પુરુષોએ કહેલાં તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને દૃઢ રુચિ, મોક્ષમાર્ગ અને તેનાં સાધન પ્રત્યે બહુમાન રાખવું, વ્રતો અને તેમના પાલનમાં ઉપયોગી શીલોમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો, તત્ત્વ વિષે મદા બમૃતપણું, સાંમારિક બોગોની લાલચમાં કદી ન પડવું, જરા પણ શક્તિ ચોર્મી વિના દાનાદિ કરવાં, તેમજ તપાદિ મહન કરવાં, સાધુસધને સ્વસ્થતા પહોંચાડવી, ક્રોધને મુસ્કેલીમાં મદદ કરવી, અહર્ત-આચાર્ય-બુદ્ધશ્રુત-શાસ્ત્ર એ ચારમાં શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અનુરાગ, સામાયિકાદિ ૭

આવશ્યક ક્રિયાઓને * કદી ન છોડવી, મોક્ષમાર્ગનું પાલન તથા ઉપદેશ કરી તેનો પ્રભાવ વધારવો, તેમજ સમાનધર્મી ઉપર વાતસલ્ય — એ તીર્થંકર નામકર્મનાં કારણો છે.

૭. ગોત્ર : પરનિંદા અને આત્મપ્રશંસા એ નીચ ગોત્રકર્મનાં કારણ છે; અને તેથી ઊલટું કરવું તે ઉચ્ચગોત્ર-કર્મનું કારણ છે.

૮. અંતરાય : કોઈને દાન, ભોગ, ઉપભોગ આદિમાં અડચણ નાખવી કે તેથી વૃત્તિ રાખવી તે અંતરાયકર્મનું કારણ છે.

આમ દરેક કર્મ બંધાવાનાં જુદાં જુદાં કારણ બતાવ્યાં છે; પણ તેમાં યાદ રાખવું કે, તે તે પાપપ્રવૃત્તિને પ્રસંગે મુખ્યત્વે તે કર્મ બંધાય છે એટલું જ, બાકી તે જ પાપપ્રવૃત્તિથી 'બીજા' પણ કર્મ ઓછેવત્તે અંગે બંધાય છે જ.

આભ્યંતર તપની વિગતો

[પાન ૬૬ માટે]

છ પ્રકારના આભ્યંતર તપની વિશેષ વિગતો આ પ્રમાણે છે :

(૧) પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર છે :

૧. કરેલા અપરાધનું ગુરુ આગળ પ્રકટીકરણ તે આયોચન ૨. થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી, તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા માવધાન થવું તે પ્રતિક્રમણ. ૩. ઉક્ત બંને સાથે કરવાં તે મિશ્ર. ૪. ખાનપાન આદિમાં કોઈવસ્તુ અકસ્પતીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે વિવેક. ૫. એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા તે વ્યુત્સર્ગ. ૬. અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું તે તપ. ૭. દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રણ્યા ઘટાડવી તે છેદ. ૮. અર્હિસાદિ મદાવ્રતોનો ભંગ થવાને લીધે ફરી પ્રથમથી જ ને આરોપણ કરવું તે મૂલ. ૯. બહુ ભારે અપરાધ હોવાને લીધે અમુક ખાસ તપ (કે જેને જિભા થવા કે જેમવાને માટે પણ અશક્ત થઈ જાય ત્યાં સુધી કરવાનું હોય છે, તે) ન કરે ત્યાં સુધી ફરી તેને વ્રતાદિ ન આપવામાં આવે,

તે અનવસ્થાપ્ય. ૧૦., પારાંચિક : એટલે ગણ, સંઘ વગેરેમાંથી તેનો છેક જ ગદિબકાર કરવો તે.

(૨) વૈયાકૃત્ય, એ સેવારૂપ હોવાથી, સેવાયોગ્ય પાત્રોના દશ પ્રકાર પ્રમાણે તેના દશ બેદ થાય છે. ૧. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર પ્રદણ કરાવવાનું હોય તે આચાર્ય. ૨. મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય તે ઉપાધ્યાય. ૩. વય, દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરેમાં વડીલ હોય તે સ્થવિર. ૪. મોટાં અને ઉગ્ર તપ કરનાર હોય તે તપસ્વી. ૫. જે નવો જ દીક્ષિત થયો હોય અો શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય તે શૈક્ષ. ૬. રોગ વગેરેથી લીધુ ચર્મ ગયો હોય તે ગ્ધાન. ૭. સમાનધર્મી હોય તે માધર્મિક. ૮. એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે કુલ. ૯. જુના જુદા આચાર્યોના શિષ્યરૂપ માધુઓ, જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોવાથી મમાન વાચનાવાળા હોય, તે ગણ. ૧૦. સાધુ, માધ્વી, ગ્રાવક અને ગ્રાવિકા એ ચારે પ્રકાર મળીને થતો સમુદાય તે સંઘ.

(૩) સ્વાધ્યાયના પાંચ બેદ છે : ૧. શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાક લેવો તે વાચના. ૨. શંકા દૂર કરવા કે વિશેષ ખાતરી કરવા પડપૂછ કરવી તે પ્રચ્છના. ૩. શબ્દ, પાક કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા. ૪. શિષ્યેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે. આભાસ—પરાવર્તન. ૫. જાણેલ વસ્તુનું સ્વસ્થ સમજાવવું તે ધર્મોપદેશ.

(૪) વિનયના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એવા ચાર બેદ છે. ૧. જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાતુ રાખવો અને તેને જૂલવું નહીં, તે જ્ઞાનવિનય. ૨. તત્ત્વની

યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, અને તેમાં આવતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકપણુ ડેળવવું, તે દર્શનવિનય. ૩. ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું, તે ચારિત્રવિનય. ૪. પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષની સામે જવું, તે આવે ત્યારે ગીઠિને ગિભા થવું, વગેરે ઉપચારવિનય.

(૫) વ્યુત્સર્ગના બાલ્ય અને આબ્યંતર એમ બે પ્રકાર છે. ધન ધાન્યાદિ બાલ્ય વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉદાવી લેવી, તે બાલ્યોપધિવ્યુત્સર્ગ; અને શરીર ઉપરથી મમતા ઉદાવવી તેમજ કાયાયિક વિકારોમાંથી તન્મયપણાનો ત્યાગ કરવો, તે આબ્યંતરોપધિવ્યુત્સર્ગ.

(૬) ધ્યાનના આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એવા ચાર ભેદો છે. અહ્માં પંક્તીના બે જ વિવક્ષિત છે. વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પુરુષની આજ્ઞા શી છે, કેવી હોવી જોઈએ, દોષનું સ્વરૂપ શું છે, તેમાંથી કેમ છુટાય, કયું દુઃખ કયા કર્મને આભારી છે, વગેરે બાબતોના વિચાર ઉપર એકાગ્ર થવું, તે ધર્મધ્યાન કહેવાય. શુક્લધ્યાનમાં આખા જગતના બિન્ન બિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવાથી શરૂઆત કરવાની હોય છે. પંક્તી એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં ધીમે ધીમે મન તદ્દન શાંત થઈ નિઃપ્રકંપ બની જાય છે, અને જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. પંક્તી આસપ્રશ્વાસ આદિ મુદ્ધમ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે છે, ત્યારે આસ્રવો અને બંધનો નિરોધ થઈ, તેમજ ગેય સર્વ કર્મ દ્વીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ પાન ૧૨૬ છ૦.

૧૫

મધ્યલોક

[પાન ૧૦૩ માટે]

મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અમંજ્યાત છે. તેઓ દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. જંબુદ્વીપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. તેની આગુઆગુ લવણસમુદ્ર આવેયો છે. તેનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે. તેની આગુઆગુ ધાતકીખંડ છે. તેનો વિસ્તાર લવણસમુદ્રથી બમણો છે. તેની આગુઆગુ કાશોદધિ છે; તેનો વિસ્તાર ધાતકી ખંડથી બમણો છે. તેની આગુઆગુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે, તેનો વિસ્તાર કાશોદધિથી બમણો છે; એમ છેવટના દ્વીપ રવયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર રવયંભૂરમણનો વિસ્તાર બમણો છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની રચના ઘંટીના-પડ અને યાજાની સમાન છે.

જંબુદ્વીપ સૌની વચમાં છે. એની વચમાં મેરુપર્વત છે. મેરુની કિંચાઈ લાખ યોજન જેટલી છે. તેમાં દબાર

યોગન નોટસો ભાગ જમીનમા છે જળુદ્વીપમાં મુખ્ય માત્ર
 ક્ષેત્રો છે. તેમને 'વર્ષ' કે 'વર્ષ' પણ કહે છે તેમાં
 પહેલુ ભરત છે. તે દક્ષિણ તરફ છે. તેની ઉત્તરે દૈમવત,
 તેની ઉત્તરે હરિ, તેની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે ગમ્યક,
 ગમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે અંગત
 છે. માત્ર ક્ષેત્રોને એકબીજાથી જુદા પાડનાર છ વર્ષો છે,
 તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે જ્યાં પૂર્વથી પશ્ચિમ લાગ્યા છે
 ભરત અને દૈમવતની વચ્ચે દિમવાન છે જાદીનાના નામ
 મહાદિમવાન, નિપથ, નીલ, રૂકમી અને શિખરી છ

જળુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકી ખડમા મેરુ, વર્ષ અને
 વર્ષધરની મધ્યા જમણી છે, પરંતુ તેમના નામ એક સગ્યા
 જ છે ધાતકીખડનો આકાર ચૂડી જેવો છે તેના પૂર્વાર્ધ
 અને પશ્ચિમાર્ધ એમ બે ભાગ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક
 મેરુ, સાત સાત 'વર્ષ' અને છ છ વર્ષધર છે. પુષ્કરદ્વીપના
 અર્ધો ભાગમા પણ ધાતકીખડ નોટલા જ — બે મેરુ,
 ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે. આ રીતે કુલ અઢી
 દ્વીપમા કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીસ વર્ષધર અને ૩૫ ક્ષેત્રો છે
 પુષ્કરદ્વીપમા એક માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે. તે તેની
 જગજગ મધ્યમા શહેરના કિલ્લાની જેમ ફરતો ગોળાકાર
 આવેલો છે.

જળુદ્વીપ, ધાતકીખડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ, તથા લવણ
 અને કાસોદીપ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ મનુષ્યક્ષેત્ર
 કહેવાય છે એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો નથી કે
 મરતો નથી. માત્ર લવણમુદ્રમાં ૫૬ અતરદ્વીપ છે.

મનુષ્ય જાતિના મુખ્ય બે ભાગ છે : આર્ય અને અનાર્ય. નીચેના સાડાપચીસ જનપદો-દેશો-માં ઉત્પન્ન થતા શોદા આર્ય છે. તે દેશોનાં નામ રાજધાની સાથે નીચે પ્રમાણે છે. મગધ-રાજગૃહ, અગ-અંપા, વંગ-તામ્રલિપ્તિ; કલિંગ-કંચનપુર, કાશી-વારાણસી, કોશલ-સાકેત, કુરુ-હસ્તિનાપુર, કુશાત-શૌર્યપુર, પચાલ-કાંપિથ્ય, જમ્બૂ-અહિચક્રા, સુરાષ્ટ્ર-દારવતી, વિદેહ-મિથિલા, વત્સ-ઠૌશામ્પી, શાંડિલ્ય-નંદીપુર, મલ્લ-ભદ્રિલપુર, મત્સ્ય-વિરાટ, અચ્છ-વરણા, દશાર્ણ-મૃત્તિકાવતી, ચેદિ-શુક્રિમતી, મિધુસૌવીર-વીતભય, શરમેન-મથુરા, જમ-પાપા, વર્ત-માપપુરી, કુણાવ-આવસ્થિત, લાહ-કોટિવર્પ, કેકય દેશ અર્ધો-ચેતમ્બિકા. આ દેશોમાં જિનો, ચક્રવર્તીઓ, અને રામકૃષ્ણ વગેરે શલાકાપુરુષો^૧ થાય છે.

શક, યવન, શબ્ગ, બર્બર, હણ, રોમશ, પારમ, પુલિંદ્ર, કૌચ, ચીન, દ્રવિડ, કેકય, કિરાત, હયમુખ, ખગ્મુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ વગેરે મ્લેચ્છો છે. “તે બધા પાપી, ફરકમી, નિર્નૃણ, અને નિરતુતાપ એવા અનાર્યો છે. તેઓમા ‘ધર્મ’ નામનો શબ્દ આવડે પણ જાણીતો હોતો નથી”

૧ શલાકા એટલે માપવાની સજા-ગજ-એવા પુરુષો.

સાત નરકભૂમિઓ

[પાન ૧૦૩ માટે]

આ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે છે, પણ એકબીજાને અડીને આવેલી નથી. અર્થાત્ એકબીજાની વચ્ચેમાં મોડું અંતર છે. આ અંતરમાં ધનોદધિ, ધનવાત, તનુવાત અને આકાશ આવેલાં છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ધનોદધિ છે, ધનોદધિની નીચે ધનવાત છે ધનવાતની નીચે તનુવાત છે અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. એ આકાશની નીચે પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચ્ચેમાં પણ ધનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. બીજી કાંકરાની જલ્લનાને લીધે ચર્કરાપ્રભા, ત્રીજી રેતીની મુખ્યતાને લીધે વાયુકાપ્રભા, તથા પછીની ભૂમિઓ પણ તે પ્રમાણે પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને મહાતમપ્રભા કહેવાય છે. તે સાનેનાં ક્રમપૂર્વક ધર્મા, વંશા, શૈલા,

અંજના, રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી એવાં નામ છે. રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ છે. પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે. તેની જાડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી છે. એની નીચેનો ખીન્ને કાંડ કાદવથી ભરેલો છે. તેની જાડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલગુહુલ છે. તેની જાડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજન છે. આમ ત્રણે કાંડોની મળીને જાડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે. રત્નપ્રભા સિવાયની ભૂમિઓમાં એવા ત્રણ વિભાગ નથી. ખીજી ભૂમિની જાડાઈ ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજન; ત્રીજીની ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન, ચોથીની ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન; પાંચમીની ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન; છઠ્ઠીની ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન અને સાતમીની ૧ લાખ ૮ હજાર યોજન છે. એ સાતે ભૂમિની નીચે જે સાત ધનોદધિ છે, તેમની જાડાઈ દરેકની વીશ-વીશ હજાર યોજન છે. પગંતુ જે ધનવાત અને તનુવાત છે, તેમની જાડાઈ દરેકની અસંખ્ય યોજન જેટલી છે, પણ સમાન ન હોઈ, એક એકથી વધતી જતી છે. આ સાતે ભૂમિની જેટલી જાડાઈ ઉપર કહી, તેમાથી ઉપર તથા નીચેના એક એક હજાર યોજન છાંડી દર્ધને બાકીના મધ્ય ભાગમાં નરકાવાસ છે. એ બધા નરકાવાસો નીચે નીચેની ભૂમિમાં અશુભ, અશુભતર, અશુભતમ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ છે. રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની ભૂમિઓમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, ગામ, શહેર, વનસ્પતિ, જીવજંતુ, મનુષ્ય કે દેવ કાંઈ નથી. રત્નપ્રભાનો ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોકમાં સંમિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, વનસ્પતિ,

સાત નરકભૂમિઓ

[પાન ૧૦૩ માટે]

આ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે છે, પણ એકબીજાને અડીને આવેલી નથી. અર્થાત્ એકબીજાની વચ્ચેમાં મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ આવેલાં છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ઘનોદધિ છે, ઘનોદધિની નીચે ઘનવાત છે ઘનવાતની નીચે તનુવાત છે અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. એ આકાશની નીચે પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને જીજ્ઞ ભૂમિની વચ્ચેમાં પણ ઘનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે. બીજી કાંકરાની બહુલતાને લીધે શર્કરાપ્રભા, ત્રીજી રેતીની મુખ્યતાને લીધે વાતુકાપ્રભા, તથા પછીની ભૂમિઓ પણ તે પ્રમાણે પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા કહેવાય છે. તે સાતેનાં ક્રમપૂર્વક ધર્મો, વંશા, શૈલા,

અંજના, રિષ્ટા, માધવ્યા અને માધવી એવાં નામ છે. રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ છે. પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે. તેની જગડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી છે. એની નીચેનો ખીલો કાંડ કાદવથી ભરેલો છે. તેની જગડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન છે. એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જલખાહુલ છે. તેની જગડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજન છે. આમ ત્રણે કાંડોની મળીને જગડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે. રત્નપ્રભા સિવાયની ભૂમિઓમાં એવા ત્રણ વિભાગ નથી. બીજી ભૂમિની જગડાઈ ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજન; ત્રીજીની ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન, ચોથીની ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન; પાંચમીની ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન; છઠ્ઠીની ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન અને સાતમીની ૧ લાખ ૮ હજાર યોજન છે. એ સાતે ભૂમિની નીચે જે સાત ધનોદધિ છે, તેમની જગડાઈ દરેકની વીસ-વીસ હજાર યોજન છે. પરંતુ જે ધનવાત અને તનુવાત છે, તેમની જગડાઈ દરેકની અસંખ્ય યોજન જેટલી છે, પણ સમાન ન હોઈ, એક એકથી વધતી જતી છે. આ સાતે ભૂમિની જેટલી જગડાઈ ઉપર કહી, તેમાથી ઉપર તથા નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મધ્ય ભાગમાં નરકાવાસ છે. એ બધા નરકાવાસો નીચે નીચેની ભૂમિમાં અશુભ, અશુભતર, અશુભતમ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ છે. રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની છ ભૂમિઓમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, ગામ, શહેર, વનરપતિ, છાનજંતુ, મનુષ્ય કે દેવ કંઈ નથી. રત્નપ્રભાનો ઉપરનો ચોડો ભાગ મધ્યલોકમાં સંમિલિત છે, તથા એ ભાગમાં દ્વીપ, મસુદ્ર, વનરપતિ,

મનુષ્ય, દેવ આદિ મળી આવે છે. ગાફીની છમાં તો માત્ર નારક જીવો અને કેટલાક એકેદ્રિય જીવો જ છે. આ મામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે કેટલાક દેવો પોતાના પૂર્વજન્મના મિત્ર નાગકાની પાસે એમને કુખ્પમુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જાય છે. એ રીતે જનાગ દેવો પણ ક્રતા ત્રણ ભૂમિઓ મુધી જઈ શકે છે પરમ અધાર્મિક વર્ગના દેવો કે જેઓ નરકપાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમા હોય છે.

પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો

[પાન ૧૧૨ માટે]

નોંધ : મૂળમાં [પા. ૧૧૧ કુપર] પ્રાણાયામની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે બરાબર ચોમમુત્ર [૨-૪૬] જેવી છે. ત્યાં પણ પ્રાણાયામ એટલે 'શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિન્દેદઃ પ્રાણાયામઃ' એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પ્રાણાયામના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે : આસૃત્તિ (રેચક), આભ્યંતરવૃત્તિ (પૂરક), આંતરવૃત્તિ (એટલે કે રેચકપૂરક સાથેના મધ્યમાં કુંભકવાળો), અને કેવલકુંભક (એટલે કે રેચકપૂરક વિનાનો, અધિક અભ્યાસના બદલે કરાતો માત્ર કુંભક). દેમયંદ્રાચાર્યજીએ રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ જ મુખ્ય પ્રકારો જણાવ્યા છે; અને ઉપરાંતમા 'બીજા આચાર્યના મત પ્રમાણે' એમ કહીને પ્રત્યાદાર, ગાંત, ઉત્તર અને અધર એવા બીજા ચાર ભેદો ઉમેર્યા છે. ને ચારેનું વર્ણન જોતા તે કુંભકના જ અમુક પ્રકારો લાગે છે; દારણ કે, તેમાં અમુક રથાનોમાથી પવનને ખસેડીને અમુક રથાને લઈ જવાનો કે ત્યાં સ્થિર કરવાનો કલા છે. હઠયામપ્રદીપિકા [૨-૪૪],

રેરંડસહિતા [૫-૪૭] વગેરે અવોમા કુંભકનો, સૂર્યભેદન, ઉગ્ગતપી વગેરે જે પ્રકારો જણાવ્યા છે, તેમની સાથે આ ચારતુ દાઈ જ મામ્ય નથી. ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૨૬), ઈર્ગનોપનિષદ (૭-૫) તથા શાટિલ્યોપનિષદ (અં ૧, ખં ૭)મા 'પ્રત્યાહાર'ની વ્યાખ્યા બરાબર મૂળમાં વર્ણવેલા 'પ્રત્યાહાર-પ્રાણાયામ' જેવી આપી છે, તથા "પગનો અંગૂઠો, ધૂંગી, સાથજનુ મંદ્ય, જંધનું મધ્ય તેમજ મૂળ, માથું, હૃદય, નાભિ, કંઠપ્રદેશ, તાલુપ્રદેશ, નાક, આખ, બમર વગેરે મમંજાનોમા એક ધ્યાનથી બીજા ધ્યાનમાં વાયુને જે સ્થાને ધારણ કરવો તેનું નામ 'પ્રત્યાહાર' છે," એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ, એટલું ચાંદ રાખવું જોઈએ કે, ત્યાં પ્રાણાયામનો પ્રકાર નથી વર્ણવ્યો, પણ 'પ્રત્યાહાર'નો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે.

તે યજોએ તો પ્રત્યાહારની 'ઈદ્રિયોને વિષયોમાથી પાછી ખેંચવી' એવી વ્યાખ્યા ઉપરાંત, ઉપર જણાવેલી, તેમજ બ્રહ્મારાધનસુદ્ધિથી નિત્ય અને કામ્ય કર્મ કરવા વગેરે વ્યાખ્યાઓ પણ વિકલ્પ તરીકે આપી છે.

મૂળમાં પ્રાણાયામ વિષે પાંચમા પ્રકાશમાં આપેલી વિશેષ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રાણાયામથી માત્ર પ્રાણનો જય નથી થતો, પરંતુ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને ધ્યાન એ પાંચે વાયુનો જય થઈ શકે છે. પરંતુ તે માટે તે પાંચેનાં ધ્યાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજા જાણવા જોઈએ. નાસાત્ર, હૃદય, નાભિ તથા પગના અંગૂઠાના છેડા, એ 'પ્રાણ'ના સ્થાન છે. પ્રાણનો વર્ણ લીલો છે. નાસાદિ ધ્યાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારંવાર કરવાથી ('ગમાગમપ્રયોગ') કે કુભક ('ધારણ') કરવાથી તેનો જય થઈ શકે છે. 'અપાન' વાયુનો વર્ણ

કાળો છે. ગ્રીવાની પાછળની બે નાડીઓ, પીઠ, પીઠનો છેડો, અને બે પાનીઓ એ તેનાં સ્થાન છે, તથા તે સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારંવાર કરવાથી તેનો જથ્થો થઈ શકે છે. 'સમાન' વાયુનો વર્ણુ શ્વેત છે. હૃદય, નાભિ અને સર્વ સધિઓ એ તેનાં સ્થાન છે, તે સ્થાનો વિષે વારંવાર રેચક — પૂરક કરવાથી તેનો જથ્થો થાય છે. 'ઉદાન' વાયુનો વર્ણુ લાલ છે. હૃદય, કંઠ, તાનુ, ભમરોની વચ્ચેનો ભાગ અને માથું (મૂર્ધા) એ તેનાં સ્થાન છે. નાક વડે બહારથી પવન ખેંચી, હૃદયાદિ ધ્યાનમાં તેને ઝાપી, તેને ત્રિઓ આવતો બળપૂર્વક રોકવાથી ('ગત્યાગતિનિયોગ') તેનો જથ્થો થઈ શકે છે. 'વ્યાન'નો વર્ણુ મેઘધનુષ્ય જેવો છે.^૧ તેનું ધ્યાન સર્વ ત્વચા છે, તથા રેચક અને પૂરકના ક્રમથી કુભકનો અભ્યાસ કરવાની તેનો જથ્થો થઈ શકે છે.^૨ પ્રાણનું ધ્યાનખીજ પૈ^૩ છે, અપાનનું પૈ^૪ છે, મમાનનું વૈ^૫ છે; ઉદાનનું

૧. અમૃતનાદોપનિષદ (૩૫ ૭)માં પ્રાણાદિના વર્ણુ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે. પ્રાણ-વાન, અપાન-ઇદ્રગોપ જેવો; સમાન-ગાયના દૂધ જેવો; ઉદાન-પાદર; અને વ્યાન-અર્થિ(જ્વાલા) જેવો.

૨. ગિવસ હિતા (૩ ૭), ઘેરટસહિતા (૫, ૬૧-૨) વગેરેમાં પ્રાણાદિના સ્થાનો નીચે પ્રમાણે એક એક વર્ણુવ્યા છે: પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન યુદ્ધમાં, મમાન નાભિમંડળમાં, ઉદાન કંઠદેશમાં અને વ્યાન સર્વશરીરવ્યાપી પરંતુ ત્રિસિખશ્રાક્ષણોપનિષદ (૭૬-૮૦), દર્શનોપનિષદ (૨૩-૬), શાંતિસ્થોપનિષદ (અ. ૧, ખંડ ૪) વગેરેમાં પ્રાણાદિના સ્થાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા કાઈક ફેરફાર સાથે અનેક પદ્ધતિ જણાવ્યા છે.

રૌં છે, અને વ્યાનનું લૌં છે. પ્રાણનો જય કરવાથી જહરામિની પ્રયજતા, દીર્ઘ શ્વાસ, સર્વે વાયુનો જય, અને શરીરની લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ સમાન અને અપાનનો જય કરવાથી ધા જલદી રુઝાય છે, હાડકાં વગેરે ભાગ્યાં હોય તો જલદી સંધાય છે, ઉદરામિ પ્રયજ થાય છે, મળમૂત્ર ઓછાં થાય છે, અને વ્યાધિઓ દૂર થાય છે. ઉદાનનો જય કરવાથી મૃત્યુકાળે પોતાની મરજી મુજબ ઉત્ક્રાંતિ કરી શકાય છે; તથા પાણી, કાદવ, કાંટા વગેરેથી બાધા થતી નથી.^૨ વ્યાનનો જય કરવાથી ટાઢતડકાની પીડા થતી નથી, કાંતિ વધે છે અને અરોગિતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે સ્થાને રોગ પીડા કરતો હોય, તે તે સ્થાને

૧. શ્વેતાશ્વતરોપનિપદમાં લઘુત્વ, આરોગ્ય, અલોહપત્ત્વ, પ્રસન્ન વર્ણ, મધુર સ્વર, શુભ ગંધ, મળમૂત્રની અલ્પતા — એટલા જણાવ્યાં છે. શિવસંહિતા ૩-૪૩ માં અલ્પ નિદ્રા, અલ્પ મળમૂત્ર, અરોગિત્વ, અદીનત્વ તથા પરસ્પેષો, લાળ અને કૃમિનો અભાવ — એટલાં જણાવ્યાં છે. યોગસૂત્ર ૨-૫૨ વગેરેમાં જ્ઞાન અને યોગના પ્રતિબંધક પાપક્રમી મળનો નાશ, અને ધારણા કરવાની મનની યોગ્યતા — એટલાં જણાવ્યાં છે. યોગશિષ્યોપનિપદમાં (૬૦ છંદ) તો હાથની ચપાટથી વાધ, હાથી ઇત્યાદિને મારી નાખે, કામદેવ જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે, સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય થાય, અને સુગંધી શરીરવાળો થાય, એટલાં વધારે છે.

૨. જુઓ યોગસૂત્ર ૩-૩૮. ત્યાં પણ ઉદાનજયનું એ જ ફળ એ જ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. ત્યાં (૩-૩૬માં) સમાન વાયુના જયનું ફળ ‘જ્વલન’ ‘એટલે કે શરીર બળવું દેખાવું’ એવું જુદું જણાવ્યું છે.

પ્રાણાદિ વાયુ ધારણ કરવાથી, તે રોગ દૂર થાય છે.^૧
[૧૩-૩૫]

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિના વિજય માટે અભ્યાસ કર્યા બાદ, મનની ચિરતા માટે ધારણા, ધ્યાન અને મહાધિનો અભ્યાસ કરવો. પ્રથમ, કોઈ આસને ચિર જોસી, ધીમે ધીમે વાયુને બહાર કાઢી નાખવો. ત્યાર બાદ ડાબી બાજુએથી તેને જોડી પગના અંગૂઠા સુધી લઈ જવો. પછી મનને પણ પગને અંગૂઠે સ્થિર કરવું. ત્યાર બાદ પવન અને મન બંનેને પગને તળિયે ચિર કરવાં; ત્યાર બાદ પાનીએ, ત્યાર બાદ ઘૂંટીએ, ત્યાર બાદ જઘે, ત્યાર બાદ કીચએ, ત્યાર બાદ સાથળે, ત્યાર બાદ ગુદાએ, ત્યાર બાદ હિગે, ત્યાર બાદ નાભિએ, ત્યાર બાદ પેટે, ત્યાર બાદ હૃદયે, ત્યાર બાદ કંઠે, ત્યાર બાદ જીભે, ત્યાર બાદ તાલુએ, ત્યાર બાદ નાસાએ, ત્યાર બાદ નેત્રે, ત્યાર બાદ બમરે, ત્યાર બાદ કપાળે, ત્યાર બાદ માથે અને ત્યાર બાદ અક્ષપુરમાં ચિર કરવાં પછીથી એવા જ બેઠા કમળી પગના અંગૂઠા સુધી તેમને પાછાં લઈ જવાં. પછી નાભિપદ્મમાં તેમને લઈ જઈ, વાયુને બહાર કાઢી નાખવો. આમ, પગના અંગૂઠાથી માંડી વિંઘ સુધી ક્રમપૂર્વક વાયુને ધારણ કરવાથી શીઘ્ર ગતિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે, નાભિમાં ધારણ કરવાથી જ્વરાદિ દૂર થાય છે, જઠરમાં ધારણ કરવાથી કાયશુદ્ધિ થાય છે, હૃદયમાં ધારણ કરવાથી જ્ઞાન

૧. આ જ ઉદ્દેશ્ય એ જ ગળ્દોમાં ત્રિસિખબ્રાહ્મણો-પનિપદમાં (૧૧૩), તથા મગ્ગોપનિષદ ૬-૨૧ છંદમાં પણ જણાવી છે.

પ્રાપ્ત થાય છે, કૂર્મનાડીમાં^૧ ધારણ કરવાથી રોગ અને જરા દૂર થાય છે; કંઠમાં ધારણ કરવાથી જુખતરૂં દૂર થાય છે, જીભને ટેરવે ધારણ કરવાથી રમજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; નાસાગ્રે ધારણ કરવાથી ગંધજ્ઞાન, આંખમાં ધારણ કરવાથી રૂપજ્ઞાન, કપાળમાં ધારણ કરવાથી રોગનાશ અને કોષોપશમ, તથા અક્ષરબ્રમાં ધારણ કરવાથી સિદ્ધોનુ સાક્ષાત્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. [૨૬-૩૫]

નોંધ અહીં અમુક અમુક સ્થળોએ વાયુ અને મન ચિત્ત કરવાથી જે ફલપ્રાપ્તિ જણાવી છે, તે યોગસૂત્ર વગેરે પ્રયોગો અમુક અમુક સ્થળે ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ કરવાથી થતી ફલપ્રાપ્તિના જેવી જ છે જેમકે, (૩-૨૯) ‘કંઠકૂપમા ધારણાદિ કરવાથી ક્ષુધાપિપાસાની નિવૃત્તિ થાય છે, (૩-૩૦) ‘કૂર્મનાડીમાં કરવાથી રથૈર્થ’ પ્રાપ્ત થાય છે,’ (૩-૩૧) ‘મૂર્ધા (અટલે કે અક્ષરબ્ર) માં ગહેલા ન્યોતિમા કરવાથી સિદ્ધોનુ દર્શન થાય છે, (૩-૩૩) ‘હૃદયમા કરવાથી ચિત્તનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે,’ છત્યાદિ. ૧-૩૫માં પણ ‘વિગમવતી પ્રવૃત્તિ’ના ઉચ્છેષ વખતે, નાસાગ્રે ધારણા કરવાથી દિવ્યગંધની, જિહ્વાગ્રમા કરવાથી દિવ્યરસની વગેરેની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. પરંતુ, ત્યાં માત્ર વાયુ કે મનને ધારણ કરવાની વાત નથી, પરંતુ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ

• કંઠકૂપ કે જોમા જઈને નાસિકા કે મુખમાથી લીધેલો વાયુ અંદર જાય છે, તેની નીચેના ભાગમા આવેલી કુહસિત સર્પના આકારની નાડી કે નાડીચક્ર.

કરવાની વાત છે. અહીંયાં આચાર્યશ્રીએ જુદે જુદે
 સ્થળે ધારણાદિ કરવાનું જણાવ્યું છે, તે જુદા પ્રસંગમાં
 છે, અને જુદા હેતુસર — એટલે કે તેમ કરવાથી જે
 કાલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા
 પૂરતું — જણાવ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. અન્યથા,
 હૃદયાદિ યોગ્ય સ્થળે નિષ્કામજીવિથી ધારણાદિ કરવાથી
 અવિદ્યાનો હ્ય, વિપયેચ્છાનો નાશ વગેરે અભિપ્રેત
 ક્ષેત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેનો ઉલ્લેખ તે સાથે સાથે
 કરતા જાય છે; પરંતુ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, તે બધી
 ધારણાઓથી જે અવાંતર ક્ષેત્રો પ્રાપ્ત થાય છે — કે
 જે મેળવવાં તેમને મતે ઉપયોગી નથી — તેનું જ
 વર્ણન કરવાનો છે. યોગસૂત્રમાં પણ એ રીતે
 અભિપ્રેત તેમજ અવાંતર ક્ષેત્રોની પ્રાપ્તિ પ્રકરણવશાત્
 એક સાથે જ વર્ણવ્યા કરવી પડી છે; અને સાથે
 સાથે જણાવવું પડ્યું છે કે, “તે સમાધૌ ઉપસર્ગા
 વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ । ” ‘એ બંધી સિધિઓ, જેનાથી
 આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તે સમાધિની પ્રતિબંધક છે’
 (૩-૩૬), તેથી તેવી બધી ધારણાઓ આદિ ન કરતાં,
 જેનાથી ‘તારનારું વિવેકજ્ઞાન’ થાય એવાં ધારણાદિક
 જ કરવાં : “તારકં સર્વવિષય સર્વથાવિષયમ્ અક્ષમ્ જેતિ
 વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ” ॥ (૩-૫૩)

ત્રિશિષ્યબ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૦૯ છં)માં જણાવ્યા
 પ્રમાણે, નાભિકંદ, નાસાગ્ર, અને પાદાંગુલ એ ત્રણ
 સ્થાનોએ મનને પ્રાણો સાથે સર્વ સંધ્યાઓ વખતે
 ધારણ કરવાથી યોગી સર્વ રોગોથી મુક્ત થઈ,

થા ની લાગણી અનુભવ્યા પિના દીર્ઘાયુત્ર પ્રાપ્ત કરે
 ૭ ત્યા વધાગમા જણા યુ છે કે નાભિકદમા ધારણ
 કરવાથી કુક્ષિરોગનો નાશ થાય છે અને નાસાગ્રમા
 ધારણ કરવાથી દીર્ઘાયુ અને દેહનાથત્ર પ્રાપ્ત થાય છે

શાંખ્યોપનિષત્તમા (અ. ૧ ખ. ૭)મા જણાવ્યા
 પ્રમાણે નામાગ્રે વાયુ ધારણ કરવાથી વાયુવિજય પ્રાપ્ત
 થાય છે નાભિ મધ્યે ધારણ કરવાથી મર્વ રોગનો
 નિનાશ થાય છે અને પાદાગુળે ધારણ કરવાથી
 ગર્ભગ્ની લગુતા પ્રાપ્ત થાય ૮

ગિનમહિતા ૫૪૦ છંદ મા જણાવ્યા પ્રમાણે,
 કુક્ષુપમા વાયુ ધારણ કરવાથી મુત્પિપામા નિવૃત્ત થાય
 છે કૂર્મનાડીમા કરવાથી ચિત્તચ્ચૈર્થ પ્રાપ્ત થાય છે,
 પ્પાનની મધ્યમા દેખાતા જ્યોતિ ઉપર કરવાથી
 પાપક્ષય પન્મપ ની પ્રાપ્તિ અને મિદ્ધોનુ દર્શન તથા
 તેમની સાથે સભાનણ પ્રાપ્ત થાય છે અને નાસાગ્ર
 ઉપર કરવાથી મનોનાશ તથા ખેચરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે

આ પ્રમાણે સિદ્ધિના પરમ કારણરૂપ ધારણનો
 અભ્યાસ કરવાથી નિ સશયપણે પવનની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 થાય છે નાભિમાથી નીચગતા પવનની ક્રિયા 'ચાગ' કહેવાય
 છ હૃદયમા જતા પવનની ક્રિયા 'ગતિ' કહેવાય છે અને
 ક્ષત્તરધ્રમા નિયત ચતા પવનની ક્રિયા 'સ્વાન' કહેવાય
 છે અભ્યાસયોગથી એ 'ચાગ', ગતિ અને 'સ્વાન'નું
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી માણુમ મૃત્યુ, આયુષ્ય અને શુભાશુભ
 દળો Cચ એટલી બામનો જાણી શકે છે [૩૬ ૮]

પછી ધીમે ધીમે પવનની સાથે મનને બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ખમેડી, હૃદયપદ્મની અંદર સ્થિતતાથી ધારણ કરવું. તેમ કરવાથી અવિદ્યાનો લય ચર્મ જાય છે, ત્રિપચેક્ષા નાશ પામી જાય છે, વિકલ્પો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અંતરમાં જ્ઞાન વિસ્તાર પામે છે. હૃદયમાં મન સ્થિર થવાથી વાયુની ગતિ કયા મંડળમાં છે, તેનો મંકમ-પ્રવેશ કયાં છે, તેનો વિશ્રામ કયાં છે તથા કઈ નાડી ચામે છે, તે જાણી શકાય છે. નાસિકાના આકાશમાં ચાર મંડળ છે : પ્રથમ પૃથ્વીનું મંડળ છે, પછી વરુણનું મંડળ છે, પછી વાયુનું મંડળ છે, અને પછી અગ્નિનું મંડળ છે. પૃથ્વીમંડળ મધ્યમાં પૃથિવી-ખીજ 'ક્ષ'વાળું છે. તેનો આકાર ચોરસ છે, ખૂણાઓમાં તેને વજ્રનાં ચિહ્ન છે, તથા તપાવેલા મુવર્ણ જેવો તેનો વર્ણ છે. વરુણમંડળ આડમના અર્ધચંદ્ર જેવો આકારનું છે. તેમાં વકારનું ચિહ્ન છે, તેનો વર્ણ ચંદ્ર જેવો શ્વેત છે, અને તે અમૃતનાં ઝગણાથી વ્યાપ્ત થયેલું છે. વાયુમંડળ કાળી મેશ કે કાળાં વાદળ જેવું છે. તે બરાબર ગોળ આકૃતિનું છે, મધ્યમાં બિંદુવાળું છે, દુર્લક્ષ્ય છે, પવનથી વીંટાયેલું છે અને ચંચળ છે. અગ્નિમંડળ બેચે નીકળતી જ્વાળાઓવાળું, ભયંકર, ત્રિકોણ, ખૂણાઓમાં અસ્તિકોનાં ચિહ્નવાળું, તંબુખાના રંગનું, તથા રકાર ખીજવાળું છે. આ ચારે મંડળો અબ્યામથી ન્વાનુભવમાં આવે છે. [૩૯-૪૭]

નોંધ : પૃથ્વી વગેરેનાં મંડળ ધ્યાનાદિ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. અહીં તો તે જ્યાં નાસિકાના વિવરમાં જ ગણાયાં છે, પરંતુ અન્ય યોગગ્રંથોમાં પાર્થિવી વગેરે

ધાગણાઓ માટે શરીરમાં જુદે જુદે કેકાણે પૃથ્વી વગેરેનાં યાત્રી કે મંડળ જણાવ્યાં છે. તે માટે જુઓ ટિં ૦ નં. ૧૮. પરંતુ ત્યાં તે તત્ત્વના ધ્યાન માટે જે રંગ આકૃતિ વગેરે જણાવ્યાં છે, તેમાં થોડોવણો ભેદ છે. યોગતત્ત્વોપનિષદ ૮૪ ઇં મા પૃથ્વીનું મંડળ ચોગમ આકારનું, પીતલવર્ણ અને ૯ અક્ષરવાળું જણાવ્યું છે, વરુણમંડળ અર્ધચંદ્ર આકારનું શુક્ર ૨ ગનું અને ૪ બીજામંડળ જણાવ્યું છે. વહ્નિનું મંડળ ત્રિકોણ, લાલ ૨ ગનું અને ૨ બીજાવાળું જણાવ્યું છે. વાયુનું મંડળ છાંયડા આકારનું, કૃષ્ણ ૨ ગનું અને ૪ બીજાવાળું જણાવ્યું છે તથા આકાશનું મંડળ ગોળ આકારનું, ધૂમ્ર ૨ ગનું, અને હકાર બીજાવાળું જણાવ્યું છે ત્રિગિખમ્માહાણોપનિષદમાં પણ (૧૩૫ ઇં) બધું એવું જ છે.

તે ચારે મંડળોમાં ક્રમથી સંચરતો વાયુ પણ ચાર પ્રકારનો છે. નાસિકાનું રક્ત બરીને ધીમે ધીમે વહેતો, પીત રંગનો, કાંઈક ઠિનો, આઠ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો, અને સ્વચ્છ (પાર્થિવ) વાયુ ‘પુરંદર’ કહેવાય છે. ઘોળા રંગનો, શીતળ, જલદી જલદી નીચેની બાજુએ વહેતો, તથા ચાર આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ ‘વરુણ’ કહેવાય છે. કદીક ઉપર તો કદીક શીત એવો, કૃષ્ણ રંગનો, તીરછી બાજુએ મતન વહેતો, તથા ૬ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ ‘પવન’ કહેવાય છે. ગિગતા સૂર્ય જેવા વર્ણવાળો, અતિગમ ઉપર, ધૂમ્રીઓ ખાતો, ઉપરની બાજુએ વહેતો, તથા ચાર

આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'દહન' કહેવાય છે.
[૪૮-૫૧]

'પુરંદર' વાયુ વહેતો હોય, ત્યારે અતબનાદિ કાર્ય કરવાં;
'વરુણ' વાયુ વખતે પ્રસરત કાર્યો કરવાં; 'વાયુ' વખતે મલિન
અને અંચળ કાર્યો કરવાં; અને 'દહન' વખતે વધીકરણાદિ
કાર્ય કરવાં. 'પુરંદર' વાયુ રે છત્ર, ચામર, હસ્તી, અશ્વ,
શ્રી, ગાજ્ય વગેરે સંપત્તિરૂપી મનમમતાં ફળ આપે છે.
'વરુણ' વાયુ ક્ષણમાત્રમાં શ્રી, રાજ્યાદિ, પુત્ર, સ્વજન, બંધુ
તેમજ ખીજ સારવાન વસ્તુઓનો મેળાપ કરાવી આપે છે;
'પગ્ન' વાયુ ખેતી, નોકરી વગેરે મળેલાં હોય તેનો નાશ
કરે છે; તથા મૃત્યુભય, ક્ષય, વેર અને શ્રામ પ્રવર્તાવે છે.
'દહન' વાયુ ભય, શોક, રોગ, દુઃખ, અને વિદ્વ વગેરેની
પરંપગ લાવે છે, તથા વિનાશ મૂચવે છે. [૫૨-૬]

અંદ્રમાર્ગ (ડાબો) અને સૂર્યમાર્ગ (જમણો) બંને
માર્ગથી વાયુઓ મંડલમાં દાખલ થાય, ત્યારે હંમેશાં
શુભકારક હોય છે; પરંતુ બહાર નીકળતા હોય ત્યારે
અશુભકારક હોય છે. કારણકે, પ્રવેશ મમયે વાયુ જીવનરૂપ

૧. પેરંટસંહિતા ૫-૮૬ થી ૭૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય
રીતે બહાર કઢાતા વાયુની લંબાઈ ૧૨ આંગળ હોય છે. ખાલી
વખતે તેનું પ્રમાણ ૨૦ આંગળ, ચાલતી વખતે ૨૪ આંગળ,
જિંધમાં ૩૦ આંગળ અને મૈથુન વખતે ૩૬ આંગળ હોય છે.
વ્યાયામ વખતે તો તે તેથી પણ વધારે હોય છે.

૨. 'પ્રથમ વખતે કે કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે હોય તો'
ઘેટણુ બંધે અધ્યાહુત કરી લેવું.

ગણાય છે; અને બહાર નીકળે એટલે મૃત્યુરૂપ ગણાય છે, માટે જ્ઞાનીઓએ તેમના પ્રવેશ અને નિર્ગમનનું ફળ પણ તેવું કહ્યું છે. ‘ઇદ્ર’ અને ‘વરુણ’ એ બે વાયુ ચંદ્રમાર્ગે પ્રવેશ કરતા હોય^૧ ત્યારે સર્વ મિદ્ધિને આપનારા થાય છે, પરંતુ સૂર્યમાર્ગે બહાર નીકળે કે પ્રવેશ કરે, ત્યારે મધ્યમ દહેવાય છે. ‘વાયુ’ અને ‘અગ્નિ’ એ બે વાયુ જ્વમણા માર્ગે બહાર નીકળતા હોય તો વિનાશ સૂચવે છે; પરંતુ ડાબે માર્ગે નીકળે કે પેમે, તો મધ્યમ ગણાય છે. [૫૭-૬૦]

નાડી ત્રણ છે. ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા. ડાબી બાજુની ઈડા નાડી ચંદ્રનું ન્યાન છે, જમણી બાજુની પિંગલા સૂર્યનું ન્યાન છે, અને મધ્યમાં આવેલી સુષુમ્ણા નાડી શિવનું સ્થાન છે.^૨ ઈડા નાડી સર્વ ગાત્રોમાં જાણે અમૃત વરસતી હોય તેવી અમૃતમયી છે, તેમાં વાયુ સંચાર કરતો હોય ત્યારે તે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચન કરે છે, જમણી પિંગલા નાડી અનિષ્ટ સૂચન કરે છે અને સંહારકર છે; તથા સુષુમ્ણા નાડી સિદ્ધિ અને નિર્વાણરૂપી ફળ આપનારી છે. ડાબી નાડી અબ્યુદય વગેરે ઇષ્ટ તેમજ પ્રશસ્ત કાર્યોમાં

૧. અહીં પણ, ‘પ્રશ્ન વખતે કે કાર્યારંભ વખતે’ એમ સમજવું.

૨. શિવસંહિતા ૨-૧૮માં સુષુમ્ણાના મધ્યમાં આવેલી ચિત્રાને ‘શિવને પ્રિય’ કહી છે; બાકી, તે ત્રણેને ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપિણી કહી છે. હઠયોગપ્રદીપિકા ૩-૪માં સુષુમ્ણાનું બીજું નામ ‘શાભવી’ આપ્યું છે. દર્શનોપનિષદમાં (૪-૩૫) સુષુમ્ણાનો દેવ શિવ કહ્યો છે, ઈડાનો હરિ કહ્યો છે, અને પિંગલાનો બ્રહ્મા કહ્યો છે. ઉપરાંત જણાવ્યું છે કે (૩૬), ઈડામાં ચંદ્ર સંચાર દહે છે, અને પિંગલામાં રવિ

સ્વીકારાઈ છે; અને જમણી નાડી મૈત્રુન, ભોજન, યુદ્ધ વગેરે દીપ્ત કાર્યો માટે મંમત ગણાઈ છે. શુક્લપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે ડાબી નાડીનો ઉદય હોય, તો તે શુભ છે. કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે જમણી નાડીનો ઉદય શુભ છે. તે બંનેનો ઉદય ત્રણ ત્રણ દિવસ શુભ ફલદાયી હોય છે. ચંદ્રનાડીથી વાયુનો ઉદય હોય, તે દિવસે સૂર્યનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે; અને બ્યારે સૂર્યનાડી વડે ઉદય હોય, ત્યારે ચંદ્રનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે. [૬૧-૬]

શુક્લપક્ષમાં પડવાને દિવસે દિવસની શરૂઆતમાં જ પવનનો સંચાર શુભ છે કે અશુભ છે તે નક્કી કરવું. પહેલાં પવન ચંદ્રનાડીમાં ત્રણ દિવસ ઉદય પામે; પછી ત્રણ દિવસ સૂર્યનાડીમાં જાય; પછી પાછો ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં આવે, એ પ્રમાણે એ ક્રમથી જૂહતપર્વ (પૂનમ) સુધી ચાલ્યા કરે. સ્વારખાદ કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યનાડીમાં ઉદય પામે અને ત્રણ દિવસ તેમાં રહે; પછી પાછો ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં, એમ બધું ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું. જે ત્રણ પખવાડિયાં સુધી ઉપર જણાવેલા ક્રમનો ભંગ થયા કરે, તો ૭ મહિનામાં મરણ થવાનું છે એમ માનવું, જે પખવાડિયાં સુધી થાય, તો ૯૪ બધુને વિપત્તિ આવે, એક પખવાડિયા સુધી થાય તો દારુણ વ્યાધિ થાય; અને જે-ત્રણ દિવસ વિપર્ણમ થાય, તો કલહાદિ થાય. એક રાત્રિવિમ સૂર્યનાડીમાં જઈ પવન રહે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય; જે રાત્રિવિસ રહે, તો જે વર્ષે થાય; અને ત્રણ રાત્રિવિસ રહે, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. તે જ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમાં રહે, તો રોગ થાય. ત્રણે માર્ગ સાથે વાયુ ચાલતો હોય, તો મધ્યાહ્ન પછી મૃત્યુ થાય. દશ

દિવસ મંકાત યથા વિના જે માર્ગે જ વાયુ ચાલ્યા કરે, અને પછી મંકાત થાય, તો મરણુ મૃત્યવે. ચંદ્રનાડીમાં જ દશ દિવસ વાયુ વહે, તો ઉદ્વેગ અને રોગ થાય; દોઢ કલાક સુધી ડાબામાંથી જમણીમા કે જમણામાંથી ડાબામાં એમ બદલાયા કરે, તો લાભ, પૂજા આદિ મળે. જ્યારે દિવસ અને રાત મરખાં હોય તે કાળે જેની આંખો ફરે, તેનું એક દિવસ અને રાતમાં મૃત્યુ થવાનું છે એમ જાણવું. એક નાડીમાંથી બીજી નાડીમા પવન જાય તેને 'મંકાતિ' કહે છે. તેવી પાંચ મંકાતિઓ બાદ છઠી મંકાતિ વખતે મો વાટે વાયુ ચાલતો હોય, તો મિત્રહાનિ, અર્થહાનિ, નિગ્તેજતા, વગેરે મરણુ સિવાયના બધા અનર્થો થાય તેર મંકાતિઓ બાદ ચૌદમી મંકાતિએ ડાબી નાસિકામા વાયુ વહેતો હોય, તો રોગ, ઉદ્વેગાદિ પ્રાપ્ત થાય. માગશર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી માડીને પાંચ રાત્રીઓ સુધી એક જ નાડીમાં પવન વળ્યા કરે, તો ૧૮ વર્ષે મૃત્યુ થાય. આમો મહિનાના પહેલા દિવસથી માડીને પાંચ દિવસ એક નાડીમાં જ પવન રહે, તો પદ્મ વર્ષ બાદ મરણુ આવે. તે પ્રમાણે ગ્રાવણ મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ એક નાડીમાં પવન રહે, તો ૫૫ વર્ષે મરણુ થાય, જેઠ મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે તો ૧૧ વર્ષે; ચૈત્ર મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે તો ૭ વર્ષે; અને માઘ મહિનાની શરૂઆતથી પાંચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે મરણુ થાય. એ બધામાં એ સમજવાનું કે, પાંચને બદલે જે, ત્રણ કે ચાર દિવસ વાયુ રહે, તો તે પ્રમાણે વર્ષની મંજ્યા ઘટાડવી-વધારવી. [૬૭-૮૫]

હવે સૂર્યનાડીને આશરીને કાંઈક કાવનિર્ણય કરું.
 બ્યારે જન્મનક્ષત્રે ચંદ્ર હોય અને આપણી રાશિથી સાતમી
 રાશિએ સૂર્ય હોય, અને જોટલી જન્મરાશિ ચંદ્રમાએ
 બોગવી હોય, તેટલી જ સૂર્યે માતમી રાશિ બોગવી હોય,
 ત્યારે તે કાળને 'પૌષ્ણ' કહે છે. * તે કાળ દરમ્યાન અર્ધો
 દિવસ સૂર્યનાડીમાં પડન રહે તો ૧૪ વર્ષે, અને આખો
 દિવસ રહે તો બાર વર્ષે મૃત્યુ થાય. તે જ પ્રમાણે એક
 રાત્રિદિવસ, બે દિવસ અને ત્રણ દિવસ રહે, તો અનુક્રમે
 દશ, આઠ અને છ વર્ષે મૃત્યુ થાય. ચાર દિવસ રહે તો
 ચોથે વર્ષે; પાંચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે; અને છ દિવસ
 રહે તો ૧૦૫૬ દિવસે મૃત્યુ થાય. સાત દિવસ રહે તો
 ૧૦૦૮ દિવસે; આઠ દિવસ રહે તો ૯૩૬ દિવસે; નવ
 દિવસ રહે તો ૮૪૦ દિવસે; દશ દિવસ રહે તો ૭૨૦
 દિવસે; ૧૧ દિવસ રહે તો ૬૬૬ દિવસે; ૧૨ દિવસ રહે
 તો ૬૪૮ દિવસે; ૧૩ દિવસ રહે તો ૫૭૬ દિવસે; ૧૪ દિવસ
 રહે તો ૪૮૦ દિવસે; પંદર દિવસ રહે તો ૩૬૦ દિવસે; ૧૬
 દિવસ રહે તો ૩૪૮ દિવસે; ૧૭ દિવસ રહે તો ૩૨૪
 દિવસે; ૧૮ દિવસ રહે તો ૨૮૮ દિવસે, ૧૯ દિવસ રહે તો
 ૨૪૦ દિવસે; ૨૦ દિવસ રહે તો ૧૮૦ દિવસે; ૨૧ દિવસ
 રહે તો ૧૭૪ દિવસે; ૨૨ દિવસ રહે તો ૧૬૨ દિવસે; ૨૩
 દિવસ રહે તો ૧૪૪ દિવસે; ૨૪ દિવસ રહે તો ૧૨૦ દિવસે;
 ૨૫ દિવસ રહે તો ત્રણ મહિને; ૨૬ દિવસ રહે તો બે મહિને;
 ૨૭ દિવસ રહે - તો એક મહિને; ૨૮ દિવસ રહે તો અર્ધે

* આમાન્ય રીતે જ્વાળા નક્ષત્રના મમયને પૌષ્ણ કહે છે.

મહિને; ૨૯ દિવસ રહે તો દશમે દિવસે; ૩૦ દિવસ રહે તો પાંચમે દિવસે; ૩૧ દિવસ રહે તો ત્રણ દિવસે; ૩૨ દિવસ રહે તો બીજે દિવસે; અને ૩૩ દિવસ રહે તો એક દિવસમાં જ મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમાં થાય તો તે જ ક્રમે વ્યાધિ આદિ થાય. આમ શરીરગત વાયુને આશરીને ચંદ્રનાડી અને સૂર્યનાડીના અભ્યાસયોગ વડે કાલનિર્ણય કરી શકાય છે. [૮૬-૧૧૭]

પરંતુ શરીરગત વાયુનો તો વ્યાધિ વડે પણ કેન્દ્રાદિ ચર્ચ થકે છે. તેથી તેના વડે કાલગાન સ્પષ્ટ ચર્ચ થકે નથી. તેથી તેને માટે ૬ દેવતાક જાત્ય લક્ષણ જણાવુ છે. ડાબી આંખમાં ૧૬ પાંખડીનું ચંદ્રક્રમણ ચિત્રવવુ, અને જમણી આંખમાં ચાર પાંખડીનું સૂર્યક્રમણ ચિત્રવવુ પછી, ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર જન આંખ ઉપર આંગળી દબાવવાથી પ્રત્યેક ક્રમણની ચાર પાંખડીઓ આગિયાના પ્રકાશ જેવા વર્ણની દેખાશે. દશે ચંદ્રક્રમણની જે નીચેની પાંખડી ન દેખાય, તો છ મહિને મૃત્યુ જાણવું, બમર પામેની ઉપલી પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ જાણવું; આંખના મામા ખૂણા પામેની પાંખડી ન દેખાય તો બે મહિને મૃત્યુ જાણવું, અને નાક નહકની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહિને મૃત્યુ જાણવું. આ જ ક્રમે સૂર્યક્રમણની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો દશ, પાંચ, ત્રણ, બે અને એક દિવસે મૃત્યુ જાણવું. જાને ક્રમણની એ પાંખડીઓ આંખ દાખ્યા વિના જ દેખે તો ૧૦૦ દિવસે મૃત્યુ થાય. [૧૧૮-૨૪]

હૃદયમાં આડ પાંખડીનું ક્રમજ ચિંતવવું; પછી કાનને આંગળી વડે બંધ કરવા. જો પાંચ દિવસ સુધી લાગલાગટ અંદરનો અવાજ^૧ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષે; ૧૦ દિવસ ન સંભળાય, તો ચાર વર્ષે; પંદર દિવસ ન સંભળાય, તો ત્રણ વર્ષે; ૨૦ દિવસ ન સંભળાય, તો બે વર્ષે; અને ૨૫ દિવસ ન સંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. આમાં એ સમજવાનું કે, ઉપર પાંચ દિવસ ન સંભળાય તો પાંચ વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ કહ્યું છે; હવે ૭ દિવસથી લઈ સોળ દિવસ સુધી જો શબ્દ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષમાંથી દિવસોની એક, બે, ત્રણ એમ ચોવીંચોનો અનુક્રમે ઓછી કરીને કાળગણના કરવી. [૧૨૫-૭]

ગુરુના કલાથી^૨ બ્રહ્મરથ આગળ દેલાતી ધૃમરેખા પાંચ દિવસ સુધી ન દેખે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય. [૧૨૮]

પડવાને દિવસે પવિત્ર ચર્મ પોતાના જમણા હાથને શુક્લપક્ષ કલ્પવો; અને ઠનિષ્ઠ આંગળીના નીચલા વેદાને પડવો, વચલા વેદાને છદ, અને ઉપલા વેદાને અગિયારસ કલ્પવી. અનામિકામાં એ પ્રમાણે ઓળ, ત્રીજા અને ચોથ કલ્પવાં; મધ્યમાં સાતમ, આઠમ અને નોંમ કલ્પવાં, તર્જનીમાં ચારશ, તેરશ અને ચૌદશ કલ્પવાં; અને અંગૂઠામાં પાંચમ, દશમ અને પૂનમ કલ્પવાં. તે પ્રમાણે ૬૫૫ હાથને કૃણ્ણપક્ષ

૧. મૂળ ‘અમિનિર્ઘોષઃ’

૨. આ બધું દેખાય-સમજાય તે પહેલાં ગુરુનાં જ્ઞાન મુજબ એકાગ્રતા-ચિત્તનાદિ સાધવાના હોય છે; પછી અધિકાર જોઈ ગુરુ કહે તો જ એ બધું દેખાય છે, એમ સમજવાનું છે.

કપ્પેલ અને તેની તિથિએ પણ તે પ્રમાણે કપ્પની પત્રી નિર્ગ્ન દેશમાં પડ્યામન વાળીને. પ્રગત્ત થઈને, મહેદ કપડા પહેરીને અને હાથ ડમળના દોડાની પે-તેડીને એનવુ તથા તેની અદર કૃષ્ણ વર્ણનુ મીડુ ચિંતનનુ પત્રી લાધ ખુવા રૂગા જે આગળીની તિથિ ઉપર પેનુ ગિદુ દેખવામાં આવે, તે તિથિએ મૃત્યુ ૭ એમ જાણવુ [૧૦૯-૪]

છીક, મળત્યાગ, વીર્યપાત, અને મનત્યાગ એ જે દિનમ એકી માથે થઈ જાય, તે દિનન પત્રી મગમગ એક વર્ષ એ મહિને એ જ દિનમે મૃત્યુ થશે એમ જાણવુ તમજ રોહિની નક્ષત્ર ચન્દ્રન કવક લાયામાર્ગ (આકાશગંગા), અનુધનીના તારો અને નુર એ પાચ ક તેમાનુ એકાદ ન દેખાય, ત્યારે વર્ષ માદ મૃત્યુ થશે એમ જાણવુ * અવમ્ભા પોતાના કૃતગ, ગીધ, કાગડા નિશાયરો ખાઈ જાય ૭ એમ જુએ, કે મધેડા અને ૧૨૦ રડે ત્રિચક્રી જરાનો જુએ, ત્યારે વર્ષ માદ મૃત્યુ થાય સૂચને કિરણ (મડળ) પિનાનો જુએ અને અમ્મિને કિરણ (મડળ) વાળો જુએ, ત્યારે અગિયાર મહિને મૃત્યુ થાય જાડની ગાય ઉપર ગાધારી નગર દેખે, કે ગ્રેન અને પિશાયને પ્રત્યક્ષ

* અનુધની, કુવનો તારો વગેરેના જુદા જુદા પા ૨વામાં આવે છે તે માટે ગ્રીકમાં નીચેના જે પ્રગટ થયા છે

“અનુધની એટલે કે જીભ, કુવ એટલે નાખનો અમ્ભાગ, વિષયુપદ એટલે કે (ખીલની કીકીમાં દેખાતી પોતાની) કાકી, અને માતૃમડળ એટલે કે બમર — જે ચાર વસ્તુઓ આયુષ્યનો હાય ૨વા આવેલો મનુષ્ય ન દેખી પડે”

જુએ ૧ ત્યારે દશમે મહિને મૃત્યુ થાય ન્વમમા ઊનડી,
મૂન, ણિષ્ટા મેનુ કે આદી જુએ, તો નર મહિના જ ૭વે
દોઢ માણુમ અમ્મમાત જાડો થઈ જાય, અકમ્માત કૃશ થઈ
નય, અમ્મમાત અતિ કોની થઈ જાય, કે અમ્મમાત અતિ
મીણ થઈ જાય, તો તે આઠ મહિના જ ૭વે વૂળ કે
જાદનમા આખુ પગલુ મચ્છુ હોય છતાં અવૃરુ જ પડે, તો
તે માણુસ માત મામને અને પરી જાય આખની ધીધી
મેશ જેની સ્થામ દેખાય, હોઠ અને તાળુ અકમ્માત મુઝાઈ
જાય ઉપર નીચેના જે મે મે રાજદત તેમની નચ્ચે
પોતાની નણ આગળાઓ ન માય તથા ગીધ કાગડા મ્ખૂત
કે મીજુ ગાઈ તેનુ મામાજારી પક્ષી માયા ઉપર આવીને
એએ, તો છ મહિને મૃત્યુ થાય નાળા પિનાના દિવમે મોમા
પાળી ભરી સહેજ ઊંચે ફરફરે ઉગડે, તો ત્યાં હાંધનુપ
દેખાય કે ત્યારે તે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિના બાદ મૃત્યુ
જાણુ મીજની ધીધીમા પોતાનુ શરીર દેખાતુ મધ થાય,
ત્યારે પણ તેમજ મમજવુ નાદળા પિનાના દિવમેએ એ
પ્રાણીઓ એ ફીચણ પગ ટેડવીને મને લાય માયા ઉપર એમ
કમ્મા પડી તેની અદર દેખાતી કેળના ડોડા જેવા આકાગની
જામા રોજ તેની તે ડોડાની એ પાખડી જે દિવમે
ખિનેની દેખાય, ત્યારે ૮ મહિના બાદ તે નિથિએ જ મૃત્યુ થશે
એમ જાણુ છદ્દની નમણિ જેવા રંગના, નાકા સૂક્ષ્મ આમગના

૧ વરાહમિહિરની બૃહત્સહિનામા તો જાણુનુ છે કે,

‘દૃષ્ટુ ચાતુધાનયુ નિદિશેન્મરકમાણુ સપ્રાપ્તમ્’—

‘યએ વગેરેનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય, તો માત નજ આજુ છે
એમ જાણુ

તથા મોતીના આભુષણવાળા હજારો સર્પો દિવસે તડકામાં
 િના ગડીએ તો ગધાને આઝામમાં મમુખ આનતા દેખાય
 છે તે જ્યારે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિને મૃત્યુ થવાનું છે
 એમ જાણવું. અમમાં પોતાને મડાયેલા માથાનાજો, નેવ
 ચોજેયો, લાવ મુગધી માળાનાજો, લાવ વસ્ત્રવાળો તથા
 ગધેડા ઉપર એમીને જતો જીએ, તો અધુરું વગમ લાવે
 મૈત્રુનને અન અન્નમાત ઘટનો અરાજ મભળાય, ના પાચપે
 મહિને મૃત્યુ થાય કાચિડો વેગથી માથા ઉપર ચડીને
 નજી ગગ ધારણ કરના ચાચો જાય, તો પાચમે મહિને
 મગજ થાય નાક નાક થાય, આખ ગોળ થઈ જાય, અને
 કાન અગ્રાનથી ખમે, ના ચાગ મહિનાને અને મૃત્યુ થાય.
 અમમાં કૃષ્ણ રંગનો, કૃષ્ણ વસ્ત્રવાળો અને શ્વેતનો દડ
 ધાગણ કરનારો પુરુષ દેખાય, તો નજી મહિને મૃત્યુ થાય
 ચંદ્રને ગરમ જણે, સૂર્યને ઠંડો જણે, ભૂમિ અને સૂર્યમાં ગ્રહ
 જીએ, લાભને કાળી જીએ, મોને લાવ કમળ જેવું જીએ,
 તાળવું કપલું હોય એમ લાગે, હૃદય રડતું હોય એમ લાગે,
 ગરીબો ગગ એકસરમો ન ગહે, તથા નાભિ આગળ અકન્માન
 હેડા થાય, તો એ મહિને મગજ થાય જીએ વ્યાદ ન
 લાગે, જોતતા વારવાર અપલન પામે, કાન અરાજ સાભમે
 નહિ, નાક ગધ ન પારમે, હમેશા આખો ફગ્યા કરે,
 નેચેલી અમુમાં પણ ભ્રમ થાય, રાત્રે ઇન્દ્રિયજીએ,
 દિવસે (ઉલ્કા) તાગ ખરતા જીએ, દર્પણમાં રે
 પાળીમાં પેતાનો પડછાયો ન દેખે, વાદળ વિના સીંગળી
 જીએ, અકન્માન માથું મળવા લાગે, ક્યાકે હસ, કાગડા
 અને મોરનો નમદ જીએ, ઠંડો-ઝિનો-કામળ-કર્કશ એવો

કાર્મ સ્પર્શ ન અનુભવે, — આ મધ્યામાથી એ પલ્ક ચિદ્ર
 હોય, તો મહિને મૃત્યુ થાય તેમા મગય નથી ઉઠાડે
 મોઝે વાયુ સાથે હકાર મોરે ત્યારે હડી લાગે, અને થોડા
 ઉઠાડેવા હોયથી કરેનો કુતકાર ગિનો લાગે, મૃતિ અને ગતિનો
 લય થાય, તથા શરીરના પાય અગ દડા થાય, ત્યારે દશ
 દિવમે મૃત્યુ થાય શરીર અડધુ દડુ અને અડધુ ગમ્મ
 લાગે, કે શરીરે અકસ્માત ઝાગ જેવુ લાગે, તો સાત દિવસે
 મૃત્યુ થાય નાભા માદ તગત જ હૃદય અને પગ આગળનો
 ભાગ ચુગર્ધ જન, તો છઠ્ઠે દિવમે નિસશય મરણ થાય
 હાત એકખીજ સાથે ઘસાયા કરે, શરીરમાનો ગંધ મડદા
 જેવો દુમદ ધર્ધ જાય, કે શરીરનો વર્ણ રિક્ત થઈ જાય
 તો ત્રણ દિવસે મગી જાય પોતાની નાનિમ, પોતાની
 જીમ, મોઝો, નિર્મળ દિશા, નેમજ આકાશમા મમર્ષિ જનારે
 ન દેખી શકે, ત્યારે (મે દિવસે ?) મળુ પામે મવારમા કે
 માજના કે આદની રાતમા પોતાના હાથ દયાવીને પોતાની
 ડાયા જોરી ત્યાગ્યાદ ધીમે ધીમે આમે કિંચી કરી
 આનંદ તરફ નજર કરવી તો પોતાની ધોળા ડાયા લા
 દેખાગે તેનું બ્યારે માથુ ન દેખાય ત્યારે, તે દિવમે જ
 મરણ થનાનું છે એમ મમજલુ, ડામો હાથ ન દેખાય, તો
 પુત્ર અને સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય, જમણો હાથ ન દેખાય, ત્યારે
 બાઈનું મરણ થાય હૃદય ન દેખાય, તો પોતાનું મૃત્યુ થાય,
 ઉર ન દેખાય તો ધનનો ક્ષય થાય ગુલ્લ ભાગ ન દેખાય, તો
 ગાપનું મરણ થાય, એ માથળ ન દેખાય તો વ્યાધિ થાય,
 પગ ન દેખાય, તો પરદેશગમન થાય, અને આખું શરીર ન
 દેખાય તો તગત જ મરણ થાય [૧૩૫ ૧૭૭]

ત્રિધિપૂર્વક વિવાઓ વડે દર્પણ, અંગડો, ભાંત, કે તરવારમાં ઉતારેલી દેવતાને પણ પછીએ તો મૃત્યુનો મમય કહી બતાવે છે. મૂર્ચ્છાદણ કે ચંદ્રગ્રહણ વખતે ‘હૃન્નરવીરહવ’ એ મંત્રને દશ હજાર ને આઠ વાર જપ કરીને સાધવો. પછી કામ પ્રમંગે એક હજાર ને આઠ જપ થનાં તરવાર વગેરેમાં દેવતા આવીને બરાબ છે. પછી તેમાં કુંવારી કન્યા પાસે જોવરાવીને પૂછવાથી તે કન્યા બધા નિર્ણયો કહે છે; અથવા મત્નાધિકના ગુણથી આકૃષ્ટ થયેલી દેવતા પોતે જ ત્રિકાલ વિષયક નિર્ણયો નિઃસશય કહે છે. [૧૭૩-૫]

માણુત નીરોગી હોય કે માદો હોય, ધરમા હોય કે ધરની બહાર હોય. તેમજ પોતાની જાતે કે ખીજ દ્વારા શુકનથી પણ ઘણી જાણનો જાણી શકે છે. જેમકે : નાપ, વીછી, કરમિયા, ઉદર, ધિસોડી, કીડીઓ, જૂ, માંકણ, કરોળિયા, બિધર્ષના રાફડા, બિધર્ષ, ધિમેલો તથા બમરીઓ ત્યારે એકદમ વધારે નીકળે, ત્યારે ઉદ્વેગ, કલહ, વ્યાધિ કે મરણ નજીક છે એમ જાણવું^૧. જોડા, વાહન, છત્ર, શસ્ત્ર, છાયા, શરીર કે ડેશને હાગડો આવી ચાંચ મારે, ત્યારે મરણ નજીક છે એમ જાણવું.^૨ ગાયો અશ્વપૂર્ણ નેત્રે ધરણીને

૧. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (૪૫-૬૮) માં જણાવ્યું છે કે, વરમાં મધમાખો, રાફડા, કે કમળ અચાનક નીકળે, તો મૃત્યુ જવાનું છે એમ જાણવું.

૨. બૃહત્સંહિતામાં પણ (૯૪-૧૪) જણાવ્યું છે કે, વાહન, ગત્ર, જોડા, છત્ર, છાયા અને અંગને હાગડો ચાંચ વડે ફૂટી જાય, તો મરણ થાય.

તેરથી પગ વડે ખસે, ત્યારે તેમના માલિકને રોગ તેમજ મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. [૧૭૬-૮૧]

આ ગધા શુકન માજ માણસ માટે કલ્યા; હવે માંદા માણસને લગતા શુકન કહીએ. શુકન વખતે જમણી પાશુ વર્ણને કૃતરુ પોતાની ગુદા, ઉરઘજળ, કે પૂંછડી ચાટે, તો અનુક્રમે એક એ અને ત્રણ દિવસે મરણ થાય. શુકન વખતે, કૃતરુ પોતાનું આખું શરીર સંકેતીને મૂકે કે કાન ચડાવી, વાંકું વળી અગ દયાવે, તો મૃત્યુ થાય. શુકન વખતે કૃતરુ ઉપર મોંએ, લાજ કાઢતું, આંખો મીંચી તથા અંગ સંકેતીને મૂકે તો નિમંગલ મૃત્યુ થાય. માંદા માણસના ઘર ઉપર કાગડાઓનો મમુદાય ત્રણે મધ્યાએ વખતે બેગો થાય, તો મૃત્યુ નજીક આવેલું જાણવું.^૧ રમોડામાં કે મૂવાના ઓરડામાં કાગડા ચામડું, દાડકાં, દોરી, કે કેશ લાવીને નાખે, તો મરણ નજીક આવેલું જાણવું.^૨ [૧૮૦-૭]

અથવા ઉપશ્રુતિ વડે પણ કાલજ્ઞાન થઈ શકે છે. શુભ દિવસે, રાતને વખતે, શુભ દિશામાં, કાનને પચનમસ્કારમ ત્રય

૧. જુહત્સહિતામા (૪૫-૬૬) જણાવ્યા પ્રમાણે ઘર અને ચેત્યના તોરણ (કમાનો) ઉપર પક્ષીઓનો સમુદાય આવેને બેસે, તો મગફ થાય.

૨. જુહત્સહિતામા (૪૫-૫૦) જણાવ્યું છે કે, કૃતરા હાડકા કે ખીલ મૃત અવયવો લાવીને ઘરમા નાખે, તો મૃત્યુ થાય તેમજ ૬૪-૧૨ માં જણાવ્યું છે કે, જગમ, હાડકા, કેશ અને પાંદડા પથારીમાં નાખી જાય, તો તે શય્યાનો માલિક મરી જાય.

૩ પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ?

૪. તે મંત્રની વિગત માટે જુઓ પાન ૨૩૮.

કે આચાર્યમંત્ર વડે પવિત્ર કરી, ઘેરથી કાનને ઠાંપી દઈ
 કરીગર યોદ્ધાના ચકલામાં જવું. ત્યાં જમીનને ચઢતથી
 અચીને તથા તેના ઉપર ગધ અક્ષત વગેરે વેરીને માનધાન થઈ
 અવાજ માંભળવો. તે અવાજ બે પ્રકારનો હોય છે : એક
 આડકતરી ગીતે કહેવો — ત્રિચાર કરીને મમજવો પડે તેવો,
 અને બીજો અષ્ટ અર્થવાળો — મીઠા ગન્ધમાં કહેવો. પહેલાનો
 દાખલો આ પ્રમાણે છે જેમકે, ‘આ ઘરનો ચાલવો પાચ
 કે ૭ દિવસ, પક્ષ, મહિના કે ત્રણ ભાગી જશે, વા નહિ
 ભાગી જાય’, ‘તે મહુ સુદર દના પણ હવે ભાગી જશે,’
 છત્વાદિ. બીજાના દાખલો આ પ્રમાણે છે ‘આ સ્ત્રી કે આ
 પુરુષ આ ધ્યાનમાંથી નહિ જાય,’ ‘અમે એના નહિ જવા
 દઈએ,’ તમજ ‘એના જાનો ત્રિચાર નથી,’ અથવા
 ‘એના હવે જનાનું મન છે,’ ‘મારે પણ તેને મોકલી
 દેવો છે,’ માટે ‘તે હવે જલદી અહીંથી જશે’ વગેરે.
 આ પ્રમાણે ઉપશ્રુતિ માંભળીને કુગળ પુરુષો મૃત્યુ
 નજીક આવ્યું હોય કે ન આવ્યું હોય તે જાણી શકે છે.
 [૧૮૮-૧૯૬]

શનિપુરુષની આકૃતિ ચીતરી, જે નક્ષત્રમાં શનિ હોય
 તે નક્ષત્ર મુખે મકવું, પછીના ચાર નક્ષત્ર જમણે દાઢે મૂકવાં,
 પછીનાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર બે પગમાં મૂકવાં; પછીના ચાર ડાબે
 દાઢે મૂકવા, પછીનાં પાંચ અનુક્રમે છાતીમાં મૂકવા, પછીનાં
 ત્રણ માથે, પછીનાં બે બે જાને આંખોએ, અને પછીનું એક
 ગુલ્લ ભાગમાં મૂકવું. પછી નિમિત્ત બેતી વેળાએ, જન્મનક્ષત્ર કે
 નામનક્ષત્ર ગુલ્લદેશમાં આવ્યું હોય, તથા દુષ્ટ ગ્રહોની તેના

પર દષ્ટિ^૧ પડતી હોય, અથવા તેમનો સયોગ હોય, તથા સૌમ્ય ઝડોની દષ્ટિ કે મયોગ ન હોય, તો નીરોગી માણુમનુ પણ મૃત્યુ થાય, તો રોગીની તો ત્રાત જ શી ?
[૧૬૭-૨૦૦]

પ્રથમ વખતે જે તત્કાળ લગ્ન^૨ હોય, તેનાથી માતમે. જોયે કે દશમે મ્થાને ફૂર ઝડો હોય, અથવા ચંદ્ર છઠો કે આઠમો હોય, તો મૃત્યુ થાય પ્રથમ વખતે લગ્નનો અધિપતિ મદ્દ અન્ત પામ્યો હોય, તો નીરોગી પણ મૃત્યુ પામે. પ્રત્ય ક્રમી વખતે લગ્નમા ચંદ્ર હોય, જાગમે શનિ હોય, મંગળ નવમે હોય, આઠમે સૂર્ય હોય, તથા ગુરુ બળવાન

૧ 'દશમતૃતીયે નવપથમે ચતુર્થાષ્ટમે કલત્રે ચ પદ્યન્તિ પાદરુદ્ધવા ફલ તથૈવ પ્રયત્નન્તિ' એ પ્રમાણે ઝડોની 'નન્નર' ન્હેવાય છે તથા જ કદર મદ્દ આવતો હોય તો તે 'મયોગ' કહેવાય.

મંગળ પોતાના	સ્થાનથી	૪-૭-૮	બુવનોને	મપૂર્ણ	જુએ છે.
ગુરુ	"	"	૫-૭-૮	"	"
શનિ	"	"	૭-૭-૧૦	"	"
મદ્દ	"	"	૫-૭-૧૨	"	"

જે બુવનમા મદ્દ પડ્યા હોય ત્યાથી દશમે અને ત્રીજે તેની એક પાદ દષ્ટિ, નવમે અને પાત્રમે જે પાદ દષ્ટિ, જોયે અને આઠમે ત્રિપાદ દષ્ટિ અને સાતમે મપૂર્ણ દષ્ટિ મ્હેવાય

૨. લગ્ન એટલે જે રાગિમા સૂર્ય ચાલતો હોય તે રાગિ દિવસમા બાર રાશિ કે મકાનિ^૩ હોય છે ધારોક, સવાને ૯ વાગ્યે કોઈનો જન્મ થયો હોય, અને તે વખતે વૃશ્ચિક રાગિ હોય, તો લગ્ન વૃશ્ચિકનુ હોવાય. અને તે પ્રથમ મ્થાને મુખ્યે.

ન દોષ, નો મૃત્યુ થાય. રવિ છટ્ટો દોષ અથવા ત્રીન્તે દોષ તથા શર્મા દશમો દોષ, ત્યારે ત્રીન્તે દિવમે મૃત્યુ થાય. પ્રજ્ઞ વખતે ઉદયથી એથે કે જારમે ધ્યાને પાપમદો દોષ, નો ત્રીન્તે દિવમે મૃત્યુ થાય. ઉદયકાળ કે પાંચમે ધ્યાન પાપમદ દોષ, નો આઠ કે દશ દિવમે મૃત્યુ થાય. પ્રજ્ઞકાળ ધનુષ અને મિથુન રાશિથી માનમે ધ્યાને અશુભ મદો આવ્યા દોષ, નો વ્યાધિ કે મૃત્યુ થાય. [૨૦૧-૭]

એક ત્રિકોણ દોરી તેના ઉપર ને જ કક્ષના ખીન્ત ત્રિકોણ બધી જાગુ મમાન ગં ને પ્રમાણે નથો દોરવા એટલે વચમાં પદ્માળ આકૃતિ થશે અને તેની આગુજાગુ છ નાના ત્રિકોણ પડશે. પછી વચમાં કુકાડ લખી તેની નીચે તે માણુનનુ નામ લખવું પછી તેની ડાયા જમાગી ને જખમે ત્રિકોણનાં એ બેડકાં છે, તેમાં ર અક્ષર લખવો. પછી આકૃતિની બહાર ને પહોળા ખણા પડે છે, તેમાં અ, આ, ઉ, ળ, ઇ, ઈ-એ છ સ્વરો અનુસ્વાર માથે લખવા. તથા છ આંગીઓ ઉપર છ સ્વન્તિક દોરવા, અને તેમની માથે જ અક્ષર લખવા. પછી એ આખી આકૃતિની આગુજાગુ ચોરમ દોરવો અને દરેક જાગુની વચમાં ચઃ અક્ષર લખવો. ચોરમની અંદરનો ભાગ તે અગ્નિપુર સંમજવું અને બહારનો ભાગ વાયુપુર સંમજવું. પછી એ યંત્ર જંને પગ, હૃદય, માથું અને બધા સાંધા ઉપર સ્થાપિત કરવું. પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્ય તરફ પીઠ કરી પોતાની હાથ તરફ જોયા કરવું. જો પૂરી હાથ દેખાય નો એક

વર્ષ મુઢી મોત નથી આવવાનું એમ જાણવું. કાન ન દેખાય તો ચાર વર્ષે મોત આવે; હાથ, આંગળી, ખભો, કેશ, પડખાં, નાક એટલાં ન દેખાય તો અનુક્રમે દશ, આઠ, માત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મોત આવે. માથું કે ઘડી ન દેખાય તો છ મહિને મોત આવે. ગળું ન દેખાય તો એક મહિને, આંખો ન દેખાય તો ૧૧ દિવસે, હૃદયમાં ઊંઘ દેખાય તો સાત દિવસે, અને બે છાયા દેખાય તો યમ સામે જ ગિઓ છે એમ જાણવું. [૨૦૮-૧૬]

પ્રથમ ચાટલીએ સ્વ શબ્દ, મગતકે ઝંઝાર, નેત્રમાં દા, હૃદયમાં પ અને નાભિકમળમાં હ અક્ષર મૂકવો. પછી 'હ્રીં જુમ હ્રીં મૃત્યુજ્ઞાયા, હ્રીં વજ્રપાણિને શૂલપાણિને હર હર વહ વહ સ્વરૂપ દર્શય દર્શય હ્રીં ફડ્ ફડ્ આ મત્ર વડે ૧૦૮ વાર જાને આંખો અને પોતાની છાયાને મંત્રરતી. પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને પીઠ પાછળ રાખી, પોતાને માટે પોતાની અને પારઠા માટે પારકાની છાયા વિધિસર પૂજન કરીને માનદાનનાથી જોડી. જો આખી છાયા દેખાય, તો એક વર્ષ મૃત્યુ નથી એમ જાણવું, પગ, ગંધ અને હાંચણ ન દેખાય તો અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ જાણવું; માથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કટિ ન દેખાય તો આઠ મહિને કે નવ મહિને, પેટ ન દેખાય તો પાંચ માહને, ગ્રીવા ન દેખાય તો ચાગ, ત્રણ, બે કે એક મહિને, જગવ ન દેખાય તો પખવાડિયે, મુગ્ધ ન દેખાય તો દગ દિવસે, ખભો ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય તો ચાગ રાત્રીએ, માથું ન દેખાય તો બે

ગતોએ અને આખી છાયા ન દેખાય તો તત્કાલ મૃત્યુ છે, એમ જાણવું. [૨૧૭-૨૩]

આ પ્રમાણે, કાળનો નિર્ણય કરવાનાં શરીરગત સાધનાને પ્રમેણે જાણ સાધના પણ વર્ણવી જનાર્યાં. હવે પ્રમેણાનુસાર જય-પરાજય નક્કી કરવાના ઉપાય પણ જણાવીએ. કેઈ આવીને એ જણનાં નામ લઈને પહેલે કે, આ જેમથી મુદ્ધમાં કાળ હતો ? તે વખતે પ્રાર્થના કરી હોય એટલે કે શ્વાસ અંદર લેવાના હોય, તો જેનું પહેલું નામ હોય હોય તેના જય થાય, અને શ્વાસ મુદ્ધમાં હોય, તો પછીનાના જય થાય. પ્રથમ આવેલા માણસ તે જાણવા-વાળાનું નામ * પહેલું છે, અને રોગીનું નામ પછી છે, તો હજુ વસ્તુ નિદ્રા થાય, અને નનાથી ગલતુ છે, તો પશ્ચિમ પાળ ગલતુ જ આવે. પ્રથમ આવનારે ફત જો હાથે જિભો હોય, તો હડનારો જેમથી મમ (જેટ્ટીવાળા) અક્ષરના ન મવાળો હતો, અને જમણે હાથે જિભો રહે, તો વિષમ (એટ્ટીવાળા) અક્ષરના નામવાળો હતો. જૂતનો વળગાડ

કે માપ કરડ્યો હોય તોપણ માંત્રિકાએ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું; એટલે કે, પછલા આવનારો હાથે હાથે જિભો રહે તો સમ અક્ષરના નામવાળો હશે; અને જમણે હાથે જિભો રહે તો વિષમ અક્ષરના નામવાળો હશે. [૨૨૪-૯]

* એટલે કે જેને પહેલા આવ્યો છે તેનું નામ સંબોધન તરીકે પહેલું મહે.

ત્યારે ડામી નાડીમા ‘વરુણ *’ વાયુ ચાલતો હોય, ત્યારે આરબેલા કાર્યો નિમગ્ન મિદ્ધ થાય છે ત્યારે ‘પનન’ વાયુ જમણી નાડીમા હોય, ત્યારે જલ્ય, ઊનિત, લાભ આદિ સર્વે જાગતોમા નિષ્ફળતા મળે છે ‘અનિન’ વાયુ નહે છે એવો નિશ્ચય કર્યા બાદ હાથમાથી ફૂલ નાખવું, અને તે ઉપરથી મરેના કે જીવતાનો નિશ્ચય કરવો પ્રશ્ન દગ્તી રખતે (ઉત્તર આપનારને) ‘વરુણ’નો ઉદય હોય, તો લાભ તરિત થાય છે, ‘પુદ્ગ’ હોય તો લાભે કાળે થાય છે, ‘પનન’ હોય તો અપ્રમાણમા થાય છે, અને ‘અગ્નિ’ હોય તો મિદ્ધ થયેતો પણ નાશ પામે છે ‘વરુણ’ વાયુ વખતે ગયેલા માણસની જાગતમા યાદ પ્રશ્ન પૂછે, તો ગયેતો માણસ પાછો આવે છે, ‘ભૌમ’ વાયુ વખતે ત્યા જ શુખમા નહીં, ‘પનન’ રખતે ત્યાથી પણ દૂર જાય છે, અને ‘અગ્નિ’ રખતે ત્યા જ મરી જાય છે યુદ્ધ માગત પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો ‘અગ્નિ’ વાયુ વખતે દાડુલ્ય યુદ્ધભગ થાય, ‘પનન’ રખતે મૃત્યુ કે મૈન્વનો વિનાશ થાય ‘પુદ્ગ’ વાયુ વખતે યુદ્ધમા નિજ્ય હાય, અને ‘વરુણ’ વાયુ રખતે ધાર્મ કરતા પણ અધિક મિદ્ધ મળે—શત્રુના નાશથી મધિ થાય, કે જે તાલુ ધાર્યું સિદ્ધ થાય ‘ભૌમ’ વાયુ વખતે રરમાદ મગવી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો રગસાદ રગમે, ‘વરુણ’ વખતે મનમાન્યો વગમે પનન વખતે તોફાન માથે રગમે અને ‘અગ્નિ’ રખતે થોડોપણો વગમે તે પ્રમાણે ધાન જાગતના પ્રશ્નમા ‘વરુણ’ રખતે ધાન પાકે, પુરુર

વખતે પુષ્કળ પાકે, 'પવન' વખતે મધ્યમમગ્નુ પાકે, અને 'અગ્નિ' વખતે થોડું પણ ન પાકે. ગર્ભની આગતમા પ્રથમ પૃથ્વી હોય, ત્યારે 'મહેન્દ્ર' અને 'વરુણ' વખતે પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, 'વાયુ' અને 'અગ્નિ' વખતે પુત્રા પ્રાપ્ત થાય છે, અને અન્ય જ હોય, તો ગર્ભનો નાશ થાય છે. ઘેર કે રાજકુલ વગેરે ઠેકાણે પેસતા કે નીકળતા ડાળી કે જમણી જે નાડીમા પવન આવતો હોય, તે બાજુનો પગ પહેલો મુકવો, તેનાથી હચ્છિત વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે જેના કાર્યમિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતી છે. તેણે યુરુ, બધુ, વૃષ, અનાત્ય વગેરેની પાસે હચ્છિત માગતી વખત પોતાની જે નાડીમા પવન આવતા હોય, તે નાડી તરફ તમને ગમવા બીએને પણ જે બાજુ પવન આવતા હોય તે બાજુ બેસાડી કે મુલાડી હોય તો તે વશ થઈ જાય છે, તમા જેવા બીજો વરાહકળ્પમત્ર કોઈ નથી. શત્રુ, ચાર, સેણદાર, કે બીજા પણ ઉત્પાત અને વિમલના કાળેએ જય, ક્ષામ અન્ય વખતની હચ્છાવાળાએ, જે બાજુ નાડી ખાલી હોય તે બાજુ ગમવાં. જે બાજુ પવન આવતા હોય તે બાજુના અગ્નુ શત્રુના પ્રદારોની શ્વણ ક્યો કરે, તો તેની શક્તિ અગવાન શત્રુઓ વડે પણ નષ્ટ ન કરી શકાય. ડાળી કે જમણી જે નાડી આવતી હોય તે બાજુ જોબો ગ્હીને કોઈ ગર્ભ સંજોની પ્રથમ પૃથ્વી, તો પુત્ર થાય; ખાલી તરફ જોબો ગ્દે તો પુત્રી થાય, મુધુમ્બુમાં પવન આવતો હોય તો બે બાજુક હાય, નાડી ખાલી હોય તો નપુમક થાય પવન એક નાડીમાની બીજામાં મહાંન થતા હોય, ત્યારે મર્બનાશ થાય, અને સમ ન્યા હોય, તો લેમકુશળ પ્રવર્ત. કેટલાક એમ

કહે છે કે, પ્રજાકાળે ચંદ્રનાડી ચાલતી હોય, તો પુત્રી થાય; સૂર્યનાડી ચાલતી હોય, તો પુરુષ થાય; અને મધ્યભાગે નપુસક થાય. [૨૩૦-૪૭]

પવન ક્યાં ચાલે છે તે જાણી શકાતું ન હોય ત્યારે આ પ્રમાણે કરવું: એ અંગૂઠા વડે એ કાન, મધ્ય આંગળીઓ વડે એ નાસિકાઓ, અંત્ય તથા ઉપાંત્ય આંગળીઓ વડે એાં અને પહેલી આંગળીઓ વડે આંખના ખૂણા, એ પ્રમાણે બધુ બધુ કરવું. પછી શ્વાસનો રોધ કરી, એકાગ્ર ચર્ધને જોવું. જો પીણું જિંદુ દેખાય તો 'ભૌમ' વાયુ જાણવો; ધોણું જિંદુ દેખાય તો 'વરુણ' જાણવો; કાણું જિંદુ દેખાય, તો 'પવન' જાણવો; અને લાલ ખંદુ દેખાય તો 'અગ્નિ' જાણવો. ડાબી કે જમણી નાડી ચાલતી હોય અને તે બદલવી હોય, તો તે જાણુનું આખું અંગ (શયન વગેરેથી) દબાવવું; જેથી પવન ખીજી તરફ વહેવા લાગશે. ડાબી જાણુએ અગ્નિભાગમાં ચંદ્રનું ક્ષેત્ર છે, અને જમણી જાણુએ પાછલા ભાગમાં સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. તેમાં વાયુનો સંચાર જાણીને વિરલ પુરુષો લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, શ્રવિત-મરણ વગેરે કહી શકે છે. [૨૪૮-૫૪]

જે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળો પુરુષ યથાયોગ્ય નાડીશુદ્ધિ કરવાનું જાણે છે, તેને આ બધું વાયુથી થતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. નાભિકમળના બીજકોશ ઉપર કલા અને જિંદુ (૫) વાળો તેજસ્વી 'હં' ચિંતવવો. તેના ઉપર રેફ કલ્પવો. પછી તે જ્વાળાઓવાળા, વિષ્ણુદેગી, તેજસ્વી 'હં' ને સૂર્યનાડીથી બહાર કાઢવો અને આકાશમાં લઈ જવો; પછી અમૃતથી મિચન

કરતા કરતા તેને ધીરે ધીરે નીચે ઉતારી, ચંદ્રમાર્ગે નાભિપદ્મમાં ફરી દાખલ કરવો. તે પ્રમાણે સતત ૬૫ કરવાથી ઘણા અભ્યાસને અંતે નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાડીશુદ્ધિની રીત જુદા જુદા યોગગ્રંથોમાં બિન બિન જણાવી છે. પરંતુ અહીં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીત તો છેક જ જુદી છે.

શિવમંદિતા (૩-૨૨ ૬૦) માં જણાવ્યા પ્રમાણે રેચક પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ એક વખતે ૨૦ વાર એમ દિવસમાં ચાર વખત (પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહન, સૂર્યાસ્ત અને અર્ધરાત્રીએ) કરવા આમ ત્રણ માસ રોજ કરનારને નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચેતઃમંદિતા (૫-૩૬ ૬૦) માં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૃત્રવર્ણ અને તેજસ્વી વાયુબીજ ચૈતુ ધ્યાન કરતા કરતા તેનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને અંદર ખેંચવો. પછી ૬૪ જપ થાય ત્યાં સુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાં સુધી તેને સૂર્યનાડી વડે રેચન કરવો. પછી નાભિમૂળમાંથી અગ્નિ તત્ત્વને ઉઠાવી તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વનું મિશ્રણ કરી તે બંનેના તેજનું ધ્યાન કરતા કરતા, અગ્નિબીજ ૧ નો ૧૬ વાર જપ થાય તેટલા વખતમાં વાયુને જમણી બાજુથી ખેંચવો, ૬૪ જપ થાય ત્યાં સુધી કુંભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાં સુધી તેને રેચન કરવો. પછી નાસાગ્ર ઉપર ચંદ્રનું ધ્યાન કરતા કરતા તથા ૬ બીજનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યાં સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને ખેંચવો. અને

૪ બીજનો ૬૪ વાર જપ થાય ત્યાંસુધી કુંભક કરવો. દરમ્યાન નામાત્ર ઉપરના ચંદ્રબિંબમાંથી અમૃત નીકળી આપ્તા શરીરમાં વ્યાપી જઈ તેને પવિત્ર કરે છે એવું ધ્યાન કરતા કરતા, ૩૨ વાર ૪ બીજનો જપ કરતા કરતા રેચક કરવો. આ ત્રણ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી નાડીશુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ત્રિશિખાહ્મણોપનિષદમાં (૯૫ ઇ) ૧૬-૬૪-૩૨ એ માત્રામાં ૮૦ પૂરક-કુંભક-રેચક, દિવસમાં ચાર વાર ત્રણ વર્ગ સુધી કરવા એમ જણાવ્યું છે. યોગતત્ત્વોપનિષદમાં (૪૦) ત્રણ માસ જણાવ્યા છે.

દશનોપનિષદ ૫-૭માં ઈડાથી પ્રાણુ ખેંચી, દેહમધ્યે અગ્નિને જ્વાલાવધી મુક્ત જળતો ચિંતવવો અને ૬ અગ્નિબીજનું ધ્યાન કરવું, તથા પછી તેનું રેચન પિંગલાથી કરવું, એમ જણાવ્યું છે.

એ પ્રમાણે નાડીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારો મરજી મુજબ વાયુને ગમે તે બાજુ પર લઈ જઈ શકે છે. પવન સામાન્ય રીતે ૨૩ ઘડી એક નાસિકામાં રહે છે; પછી બીજી તરફ ચાલે જાય છે. માણસ સ્વચ્છ અવસ્થામાં હોય, તો એક રાત ને દિવસ ચર્ચને ૨૧ હજાર અને ૬૦૦ વખત પ્રાણુવાયુ અંદર આવે છે ને જાય છે. * જે મૂઠ શુદ્ધિનો માણસ વાયુની સંક્રાંતિ જાણતો નથી, તે તેના ઉપરથી તત્ત્વનિર્ણય કેવી રીતે કરી શકે? [૨૫૫-૬૩]

* વરાહોપનિષદ ૫-૩, તથા ઘેરંદસહિતા ૫-૮૪માં પણ એ જ પ્રમાણ જણાવ્યું છે. પરંતુ અમૃતનાદોપનિષદમાં (૩૩) તેની સંખ્યા ૧ લાખ, ૧૩ હજાર, એકઝો, ને ૮૦ જણાવી છે.

નીચે મોંએ રહેલું હૃદયકમળ પૂરક વડે પૂરવાથી ખીલે છે; અને તેને કુંભક વડે જગાડ્યું હોય તો તે ઝિધર્મુખી^૧ થઈ જાય છે. પછી રેચક વડે તેને હલાવીને હૃદયકમળમાંથી વાયુને ઉપર ખેંચવો. અને ‘ઝિધર્મોનોમાર્ગ’ની ગાંઠ બેદીને તેને બ્રહ્મપુરમાં લઈ જવો.^૩ પછી ‘બ્રહ્મરંધ્ર’માંથી નીકળીને યોગીએ સાવધાનતાપૂર્વક આકાશના તૂલ ઉપર ધીરે ધીરે વેધ કરવો. ત્યાં વારંવાર અભ્યાસ કર્યા પછી માલતીની કળી વગેરે ઉપર સદા પ્રમાદરહિતપણે ચિરતાથી વેધ કરવો. એમાં દૈ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે પછી ‘વરુણ’ વાયુ વડે કપૂર, અગરુ, કુદ આદિ ગંધદ્રવ્યોમાં વેધ કરવો. એમાં દુશળતા આવી જાય. એટલે મુક્તમ પદ્મીશરીરોમાં તત્પરતાથી વેધ કરવો. એ પ્રમાણે પતંગ, ભમરા વગેરેનાં શરીરોમાં તેમજ મૃગ વગેરે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પણ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે એકાગ્રતાપૂર્વક, છદ્મિગ્નિમલી થઈને માણસ, અશ્વ, હાથી વગેરેનાં શરીરોમાં પણ પેસવા નીકળવાનો અભ્યાસ કરવો; એ પ્રમાણે વધતાં વધતાં પછી પથરા વગેરેમાં પણ પ્રવેશાદિ કરવાં. આ પ્રમાણે ડાગા નાક વડે

૧. મૂળ: ‘ઠર્વધ્રોતમ્’ ।

૨. એ રેચક બહાર કાઢી નાખવાનો નથી; પરંતુ કુંભકમાં ઝિધર કરેલા વાયુને જ ઠંડે લેવા માંડવો, તેને ‘ઘટી’ ‘રેચક’ કહ્યા છે.

૩. અને માટે શિવસંહિતામાં (૪-૧૭ ૬૦) મદાવેધ, મક્તિચાક્રન ઇત્યાદિ દગ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ વિચિત્રથી વર્ણવ્યો છે. અન્વ યોગમંથોમાં પણ કુંડલિનીને સુષુપ્તમામાં રહીને બ્રહ્મરંધ્રમાં લઈ જવા માટે પ્રાણાયામાદિ ઉપાયો વિચિત્રવાર વર્ણવેલા હોય છે.

મૃત શરીરમાં દાખલ થવું. જીવતા શરીરમાં પેસવાનો વિધિ અહીં નથી કહેતા; કારણ કે, તેમાં પાપ રહેલું છે. [૨૬૪-૭૩] પરંતુ પછી રીકામાં તે વિધિ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે : “અહરંધ્રથી અહાર નીકળવું; અને અપાન માર્ગે બીજાના શરીરમાં દાખલ થવું. પછી નાભિકમળમાં યર્ધને સુપુમ્ણા માર્ગે હૃદયકમળમાં જવું. ત્યાં પોતાના વાયુ વડે તેના પ્રાણનો સંચાર બંધ કરી દેવો, એટલે તેનો જીવ તેના શરીરમાંથી નીકળી જશે. પછી તેના શરીરમાં પોતાના શરીરની પેડે રહેવું. એ પ્રમાણે બીજાના શરીરમાં અર્ધો દિવસ કે દિવસ કીડા કરીને, એ જ વિધિથી પોતાના શરીરમાં દાખલ યર્ધ જવું.” આચાર્ય એટલું ઉમેરે છે કે, બીજાના પ્રાણનો નાશ કર્યા વિના બીજાના શરીરમાં દાખલ યર્ધ શકાતું નથી.

યોગસૂત્ર ૩-૩૭માં પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિનું વર્ણન છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે, એમ તેમાં જણાવ્યું છે : (૧) ચિત્તને એક શરીરમાં જ રિયતિ કરી અટકાવી રાખનાર જે કારણ હોય તેની શિથિલતા, તથા (૨) એ ચિત્તને જવા-આવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર; એટલે કે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડી દ્વારા ચિત્તનું બહાર ગમન યર્ધ શકે તે નાડીચક્રનો તેમજ અન્યના શરીરમાં જે નાડી દ્વારા ચિત્તનો પ્રવેશ યર્ધ શકે, તે નાડીચક્રનું જ્ઞાન. શિવ-મંદિતામાં (૫-૮૧) નાભિ આગળના મણિપૂર ચક્રનું ધ્યાન કરવાથી પરકાયપ્રવેશસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવ્યું છે.

ધારણાનાં વિવિધ સ્થાનો

[પાન ૧૧૩ માટે]

મૂળમાં ધારણા વિશે પ્રાણાયામને પ્રમંજે પણ થોડો ઉલ્લેખ [અં.૫, ૨૬-૩૬] કર્યો છે. તેને માટે શુદ્ધો ટિપ્પણ ૧૭, પા. ૧૬૬. આ ન્થળે, ધારણા વિશે અન્ય યોગમથોમાં જે વિગતો આપી હોય છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાનું છે. સામાન્ય રીતે જ્યાં દિગ્દુ યોગમથોમાં શરીરગત પંચમૂતોના ધ્યાનમાં પચમૂતોની ધારણા માન્ય રખાઈ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય મંહિતામાં જળાધ્યા પ્રમાણે : પગથી દીચણ મુખી પૃથ્વી-તત્ત્વનું ધ્યાન મનાય છે, ત્યાં પ્રાણુવાયુને ધારણ કરી મકાર ખીજ સહિત જ્ઞાની ધારણા નિરંતર જે કલાક કરવાથી નાથક મર્વ વ્યાધિ અને તેનાં કાર્યોથી મુક્ત થાય છે, તથા પૃથ્વીતત્ત્વનો જય કરી શકે છે. દીચણથી મુદ્રા પર્યંત જલતત્ત્વનું ધ્યાન મનાય છે, ત્યાં પ્રાણુવાયુને ધારણ કરી વકાર ખીજ સહિત શ્રી વિશ્વની ધારણા નિરંતર જે કલાક

કરવાથી સર્વ પાપોથી રહિત થઈ, જલતત્ત્વનો જય થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે ગુદાથી હૃદયે પર્વત અગ્નિનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં રકાર બીજ સહિત રુદ્રની ધારણા કરવાથી અગ્નિતત્ત્વનો જય થાય છે. હૃદયથી બ્રૂકુટિ પર્વત વાયુનું સ્થાન મનાય છે; ત્યાં ચકાર બીજ સહિત મહેશ્વરની ધારણા કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જય થાય છે. બ્રૂકુટિથી બ્રહ્મરંધ્ર પર્વત આકાશતત્ત્વનું સ્થાન છે; ત્યાં હકાર બીજ સહિત ઊંકારની અર્ધ માત્રાએ સદાશિવની ધારણા કરવાથી દૈવત્વપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શનોપનિષદ ૮-૫ ૪૦ માં બરાબર આ પ્રમાણે જ વર્ણન આવે છે. ત્રિશિખ્રાક્ષણોપનિષદ (૧૩૫) વગેરેમાં પૃથ્વીસ્થાનમાં પાંચ ઘડી, અપ્સ્થાનમાં ૧૦ ઘડી, અગ્નિસ્થાનમાં ૧૫ ઘડી, વાયુસ્થાનમાં ૨૦ ઘડી અને આકાશસ્થાનમાં ૨૫ ઘડી ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. જોકે દરેક સ્થાનમાં દેવની કલ્પના પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની પરંપરા અનુસાર રખાઈ છે. જેમકે ત્રિશિખ્રાક્ષણોપનિષદમાં પૃથ્વી-અપ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશનાં સ્થાનોમાં અનુક્રમે હરિ, નારાયણ, પ્રદ્યુમ્ન, મંકર્પણ અને વાસુદેવની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરાંત દરેક સ્થાનના ધ્યાન માટે જેમ કે વગેરે બીજમંત્ર હોય છે, તેમ અનુક્રમે ચોરસ, અર્ધચંદ્ર, ત્રિકોણ, છપ્પૂણી, અને ગોળ, એવી આકૃતિઓ પણ હોય છે.

ધેરંડસંહિતા ૩-૭૦ વગેરેમાં આ બધાં તત્ત્વોનાં દેવતા, આકૃતિ વગેરે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ છે; પરંતુ પૃથ્વીનું બીજ લ જણાવ્યું છે; તથા દરેક તત્ત્વમાં ધારણા

કરવાનો સમય પાંચ ઘડીનો અને યથા હિસાબ જ જણાવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યજીએ આ બધી પાર્થિવી આદિ ધારણાઓનું વર્ણન વિવિધ ધ્યેયો વર્ણવતી વખતે (પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૬-૨૮માં) જુદી જ રીતે કર્યું છે. તેને માટે જુઓ દિપ્પણ નં. ૧૯, પાન ૨૩૩-૫.

આ બધી ધારણાઓથી જે જુદા જુદા અનુભવો થાય છે, તે આગળના માર્ગ માટે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ અર્પનારા થાય છે. યોગસૂત્ર ૧-૩૫ માં એ બધી 'વિષયવતી' પ્રતીતિઓને 'મનની ચિરતા લાવવામાં ઉપયોગી' કહી છે હેમચંદ્રાચાર્યજીએ પણ ૬-૮ માં 'ઉત્પચન્તે સ્વસવિત્તે યદ્વત્ પ્રત્યયા કિલ' એ રીતે એ વસ્તુ જણાવી છે.

વિવિધ ધ્યેયો

[પાન ૧૧૭ માટે]

મૂળમાં ૭ મા પ્રકાશથી માંડીને ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયોનું વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

ધ્યાનનું આલંબન જે ધ્યેય, તે વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું જણાવ્યું છે : શરીરમાં રહેલું (‘શરીરસ્થ’), વર્ણાક્ષરવાળું (‘વર્ણસ્થ’), રૂપવાળું (‘રૂપસ્થ’), અને રૂપ વિનાનું (‘રૂપતીત’)

૧ શરીરસ્થ ધ્યેય નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું છે :

(૧) મધ્યલોક જેટલો વિશાળ ક્ષીરસાગર કલ્પવૅ. તેમાં હજાર પાંખડીનું, સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળું તથા જ્યુહ્વીપ જેટલું મોટું કમળ કલ્પવૅ. તેના કેસરતંતુઓની વચ્ચે મેરુપર્વત જેટલો તથા કેસરવર્ણો બીજકોશ કલ્પવૅ. તેના ઉપર શ્વેત સિંહાસન ઉપર બેઠેલા તથા કમની ક્ષય કરવાને તત્પર

થયેલા આત્માને ચિતવવો. આને ‘પાર્થિવ ધારણા’ કહે છે.
[પ્ર૦ ૭, ૮-૧૨]

(૨) નાભિમા ૧૬ પાખડીનું કમળ કંપવુ. તેના બીજ-કોશ ઉપર બેઠે એવો મહામત્ર તથા તેની દરેક પાદડી ઉપર અગ્રમાળા ચિંતવવી પડી હૃદયમા આ કર્મરૂપી આઠ પાખડીઓવાળું એક બીજનું કમળ ચિતવવું પડી નાભિકમળવાળા કમળના બીજકોશમા જે મહામત્ર બેઠે છે, તેના હ અક્ષર ઉપરના રેખાથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધુમાડાની રેખા ચિતવવી પડી તેમાથી મતત તથુખા નીકળે છે તેમ ચિતવવું અને પડી નમાથી સેકડો વ્વાળાઓ નીકળે છે એમ ચિતવવું તે વ્વાળાઓ પેલા અદૃશ્ય હૃદયકમળને બાળરા માડ છે એમ ચિંતવવું ત્યારબાદ શરીરથી બહાર ત્રિકોણ આકારનું પ્રજ્વલિત વહ્નિપુર કંપવું તેની મધ્યમા અગ્નિક અને વહ્નિબીજ (રકાર) છે એમ ચિતવવું પડી અંદરનો મત્રાગ્નિ અને બહારનો વહ્નિપુરનો અગ્નિ, ફેલ તથા કર્મદળવાળા હૃદયકમળને અગ્રેષ બાળા નાખી શાંત થઈ જાય છે, એમ ચિંતવવું. આનું નામ ‘આત્મેયી’ ધારણા છે. [૧૩-૮]

(૩) પડી ત્રિભુવનના વિસ્તારને પૂરી કાઢતો, ગિરિઓને ચવાચમાન કરતો અને મમુદ્રોને ખળબળાવતો વાયુ ચિંતવવો. તે વાયુ પેલી ભગ્મને જલદી ઉરાડી દે છે એમ ચિંતવવું અને પડી તે વાયુને પછુ ગાન કરતો ચિંતવવો. એ ‘મારુતી’ ધાગ્ની કહેવાય છે. [૧૬-૨૦]

(૪) પછી અમૃતની ધારાઓ વરસતું તથા વાદળાંથી ઘેરાયેલું આકાશ ચિંતવવું. ત્યારબાદ અર્ધચંદ્રની આકૃતિવાળું તથા વરુણખીજ્જ(વૈ)ના ચિહ્નવાળું વરુણમંડલ ચિંતવવું. તે મંડળ આકાશને સુધાન્વલથી છલકાવી મૂકે છે, અને પેલી કાયમરમને ધોઈ નાખે છે, એમ ચિંતવવું^૧. [૨૧-૨]

૨. પદ્મ ધ્યેય : પવિત્ર પદ્મને અવલંબીને કરાતું ધ્યાન પદ્મ ધ્યાન કહેવાય છે. તેના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :—
૧૬ પાંખડીવાળાં નાભિકમલમાં દરેક પાંખડીએ સ્વરમાલા ભ્રમણ કરતી ચિંતવવી. પછી, હૃદયમાં ૨૪ પાંખડીનું ખીજ્જકોશવાળું કમળ કદંપી, તેમાં ક્રમાનુસાર ૨૫ વર્ણો^૨ ચિંતવવા. પછી આઠ પાંખડીવાળું મુખકમલ કદંપી, તેમાં બાકીના આઠ વર્ણો^૩ ચિંતવવા. આ પ્રમાણે વર્ણોનું ચિંતન કરનાર શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પારંગત થાય છે. આ બધા અનાદિસિદ્ધ વર્ણોને યથાવિધિ ચિંતવનારો ખોવાયેલી કે ભુલાયેલી વસ્તુનું જ્ઞાન તત્ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [પ્ર. ૮, ૧-૫]

અથવા નાભિકંદથી હેઠળ આઠ પાંખડીનું કમળ કદંપવું. તેમાં અંથી માંડીને ષઃ સુધીના ૧૬ સ્વરો^૪ પી ૧૬ દેવરતનું કદંપવા. તથા તેની દરેક પાંખડીમાં અક્ષરોના આઠ વર્ગોમાં^૪ નો એક એક વર્ગ સ્થાપિત કરવો. તે પાંખડીઓના

૧. પાંચમી 'ત્રણ ધારણા' માટે જુઓ પાન ૧૧૭.

૨. ક થી મ સુધીના ૨૫ મ ખીજ્જકોશમાં આવે.

૩. ય થી હ સુધીના.

૪. જ થી ષઃ સુધીનો એક વર્ગ; ક,ચ,ટ,ત,પ, એ પાંચ વર્ગો; તથા ચ,ર,લ,વ, અને ગ,ધ,સ,હ, એ બે મળીને આઠ.

આંતરાઓમાં સિદ્ધન્તુતિ એટલે કે હૈંકાગ્ર યથાપિત કરવો, અને પાખડીઓના અગ્રભાગમાં ૐ હૈંકાગ્ર યથાપન કરવા પછી તે કમળની વચમાં અર્ધ શબ્દ યથાપિત કરવો. એ પાવન અર્ધ શબ્દ પ્રાણવાયુની માથે પ્રથમ હસ્ત ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી દીર્ઘ ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી તેનાથી પણ વધુ ધ્રુત ઉચ્ચારવાળો થઈ, તથા પછી સૂક્ષ્મ થતો થતો અતિ મૂઝમ થઈ, નાભિકદ અને હૃદયઘટિકા વગેરે અર્થોએને બેફતો મધ્યમાર્ગે થઈ ન જાય છે, એમ ચિંતવવું. પછી તે નાભના મિંદુથી નમ થયેલી કલામાથી ઝરતા દૂધ જેવા મહેદ અમૃતમા આત્માને મિચાતો કરવો. પછી અમૃતના મરોવગ્મા ગંગેવા માળ પાખડીવાળા કમળમા પોતાના આત્માને યથાપિત કરી, તે માળ પાખડીઓમા વિદ્યાદેવીઓને ચિંતરથી પછી તેજસ્વી મુદ્રિકના કુબોમાંથી રેડાતા દૂધ જેવા શ્વેત અમૃતમા આત્માને લાળા કાળ સુધી મિચાતો ચિંતવવો. પછી આ મન્તરાજના વાચ્ય પરમેષ્ઠી અર્દતને મન્તક વિશે ચિંતવવા પછી ધ્યાનના આવેશમાં ‘સોઈ’ ‘સોઈ’ એમ વારંવાર બોલતાં બોલતા પરમાત્મા સાથે પોતાના આત્માની એકતા નિશક ચિંતવવી. પછી નીરાગી, અદ્રેષી, અમોદી, સર્વદર્શી, દેવો વડે પૂજિત તથા મમામા ધર્મનો ઉપદેશ

૧. મુળ: ‘માયાપ્રભુવ’.

૨ રોહિણી, પ્રહાસિ, વન્દ્યુબલા, કુલિશાકુમા, ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા, દાસી, મદામલી, ઝોરી, ગાધારી, મર્ષાસ્ત્રમદાનવાવા, માનવી, વૈરોટયા, અબ્ધુષ્તા, માનમી, અને મદામાનસિમ એ ઝોળ વિદ્યાદેવીના છે

આપતા પરમાત્મા સાથે આત્માને અભિન્ન ચિંતવતો યોગી પાપનો ક્ષય થતાં પરમાત્મપણાને જ પામે છે. [૬-૧૭]

અથવા એ જ મંત્રરાજને અનાહતધ્વનિ યુક્ત સુવર્ણ-કમળમાં સ્થિત, ચંદ્રકિરણો જેવો નિર્મળ, તથા દિશાએને તેજથી વ્યાપતો વ્યાપતો ગગનમાં સંચાર કરતો ચિંતવવો. પછી તે મંત્રરાજ પોતાના, મુખકમળમાં પ્રવેશ કરે છે; પછી ભ્રમરના મધ્યભાગે ભ્રમણ કરે છે; આંખોની પાંપણોમાં મુરારીમાન થાય છે; કપાલમંડલમાં વિરાજે છે; તાલુરંધથી બહાર નીકળે છે; અમૃતરસ વરમે છે; જ્યોતિર્ગણોની વચ્ચે ચંદ્રની સ્પર્ધા કરતો વિચરે છે, અને મોક્ષલક્ષ્મી સાથે પોતાને યોજે છે — એમ કુંભક વડે ચિંતવવું. [૧૮-૨૨]

એ મંત્રરાજ પોતે જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ જે જાણે છે, તે તત્ત્વવેત્તા છે. મનને સ્થિર કરીને યોગી જ્યારે એ મહાતત્ત્વનું ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તરત જ સકળ આનંદનું સ્થાન એવી મોક્ષલક્ષ્મી સમીપ આવીને બિભી રહે છે. [૨૩-૪]

પછી તે મંત્રને રેદ્ધ, શિંદુ અને કલા વિનાનો જ ચિંતવવો; તથા પછી તો તેમાં કોઈ અક્ષર નથી, તેમજ તેને ઉચ્ચારી શકાય તેમ પણ નથી તેવી રીતે તેનું ચિંતન કરવું. પછી ‘અનાહત’ નામના તે દેવને ચંદ્રની કળા જેવા આકારે તથા સૂર્ય જેવા તેજથી મુરારીમાન થતો ચિંતવવો. પછી તેને વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો મૂલ્યમય થઈ જતો ચિંતવવો; પછી તેને કાણુ વાર બિલકુલ અવ્યક્ત થઈ જતો ચિંતવવો; ત્યારબાદ તેને આખા જગતને જ્યોતિર્મય કરી મૂકતો ચિંતવવો. આ પ્રમાણે લક્ષ્ય વસ્તુમાંથી અલક્ષ્ય

વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરતા જવાથી, ક્રમેક્રમે અંતરમાં અક્ષય તેમજ અતીન્દ્રિય એવો જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. જેનું મન જગતના પદાર્થોમાંથી ખેદ પામેલું છે, તેવા મુનિને જ આ પ્રમાણે પોતાની દૃષ્ટિત સાધના રૂળે છે. અન્યને નહીં. [૨૫-૯]

આ ઉપરાંત ખીજી પણ સાધના છે. હૃદયકમળમાં રહેલા, શબ્દશ્રવણના એકમાત્ર કારણ, સ્વર અને વ્યંજન યુક્ત, પંચપરમેશીના વાયક, તથા પોતાની ઉપગતી ચંદ્ર કળામાંથી ઝરતા અમૃતરસ વડે સિચાયેલા મહામત્ર પ્રણવ એટલે કે ઐ નુ કુભક વડે ધ્યાન કરવું. આ ઐ નુ ધ્યાન સકામ તેમજ નિષ્કામ પણ હોય છે. મકામ ધ્યાન કગતી વખતે વિધિ આ પ્રમાણે છે કોઈનું મતભન કગાનું હોય ત્યારે પીળા રંગના ઐકારનું ધ્યાન કરવું, વશીકરણ કરવું હોય કે ક્ષોભ કરવો હોય ત્યારે પરવાળા જેવા રંગના ઐકારનું ધ્યાન કરવું, તથા વિદ્રેપ કરાવવો હોય ત્યારે કાળા રંગના ઐનું ધ્યાન કરવું. પરંતુ મોક્ષનો ક્ષય કરવાને અર્થે નિષ્કામ ધ્યાન કરવું હોય, ત્યારે તેની કાંતિ ચંદ્ર જેવી શ્રેષ્ઠ ચિંતવરી. [૩૦-૨]

આ પ્રણવનું ધ્યાન-ચિંતન જૂના વખતથી કદ, છાંદોગ્ય વગેરે જૂના ઉપનિષદ્ગ્રંથોમાં ઉપદેશાય છે. પરંતુ અહીં જાગ્યાના પ્રમાણે તેને ધ્યાનના વિષય તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમકે ધ્યાનગિદ્ધ ઉપનિષદમાં (૧૯) જાગ્યા છે કે, ‘હૃદયકમળના ખીજકોશમાં સ્થિર દીપકના પ્રકાશ જેવી આકૃતિવાળા, અંગૂઠા જેટલા અને અચળ ઐકારગ્રંથી ધ્રુવરનું ધ્યાન

કરવું. ઈડા નાડીથી વાયુને ખેંચીને ઉદરમાં તેને સ્થિર કરી, દેહની મધ્યમાં ત્વાણાઓની ટસરોથી યુક્ત ઝંકારનું ધ્યાન કરવું.”

વળી પંચપરમેષ્ઠીના ત્રિભુવનને પાવન કરનાર મહા પવિત્ર પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કારમંત્રનું પણ ચિંતન કરી શકાય. જેમકે, આઃ પાંખડીનું સદૈદ ક્રમણ ક્ષપવું. તેના ખીજકોશમાં ‘નમો અરિહંતાણં’ એ સાત અક્ષરવાળું ૫૬ ચિંતવવું. પછી ‘નમો સિદ્ધાણં’, ‘નમો આચરિયાણં’, ‘નમો ઉવજ્ઞાયાણં’, અને ‘નમો લોએ સર્વસાહુજં’ એ ચાર પદોને અનુક્રમે પૂર્વ વગેરે ચાર દિશાની ચાર પાંખડીઓમાં ક્ષપવાં. તથા જાડીનાં ‘શ્સો પંચ નમુક્કારો’, ‘સર્વપાવપ્પણાસણો’, ‘મગલાણં ચ સર્વેસિં’, ‘પદમં હ્રવહ મગલં’ એ ચાર ૫૬ અક્ષિ વગેરે ચાર ખૂણાઓની પાંખડીઓમાં ચિંતવવાં. * [૩૩-૫]

મન-વાણી-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક આ મંત્ર - ૧૦૮ વાર ચિંતન કરવામાં આવે, તો મુનિ ખાતો હોવા છતાં ચાર ટંકનો ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મેળવે. ચોગીઓ આ મહામંત્રની આરાધના કરીને પરમ મોક્ષશ્રીને પામ્યા છે, અને ત્રિશોકના પૂત્ય બન્યા છે. તથા હજારો પાપો કરનારા અને મેંકડો

* આ ફક્તમાં નાગરી લિપિમાં જે નવ ૫૬ આપ્યાં છે, તે મંત્ર પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કાર મંત્ર છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે : “અહં તો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને લોકના સર્વ સાધુઓ — એ પાંચેને નમસ્કાર. આ નમસ્કાર મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંત્રોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ છે.”

૧મી, ‘ૐ અરિહત સિદ્ધ સયોર્ગીકેવલી’ સ્વાહા’ એ
૫૬ અક્ષરનાગા મત્રનું ચિંતન મુક્તિમુખ આપનારું છે
“ૐ ઓ હૌં અર્હ નમ ” એ મત્ર તો મર્વણ ભગવાન
જેનો છે, તેનો પ્રભાવ કાર્મથી વર્ણનાય તેવો નથી ‘નમો
અરિહતાય’ એ સાત અક્ષરોનું ચિંતન ક્ષણવારમા સમારંભી
દાવામિમાથી મુક્તિ આપે છે ‘નમો સિદ્ધાર્ણ’ એ મત્રનું
ચિંતન કર્મનો નાશ કરનારું છે ‘ૐ નમો અર્હતે કેવલિને
પરમયોગિને વિસ્ફુરદુરુ શુક્લધ્યાનામિ-નિર્દગ્ધ-કર્મબીજાય પ્રાપ્તા-
નતચતુષ્ટયાય સામ્યાય શાન્તાય મગલવરદાય અષ્ટાદશદોષરહિતાય
સ્વાહા ।” આ મત્રનું ચિંતન સર્વશ અભય આપનારું છે.
[૪૩૬]

૧ ‘સયોર્ગીકેવલી’, એટલે કે જેને પ્રેવશજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ
ગયું છે, પરંતુ શરીર મયમ હોવાથી, જેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત
નથી થઈ, તે

૨ પ્રેવજ્ઞાની, પરમયોગી, શુક્લધ્યાનની અતિમ પાદી
વડે કર્મબીજને દગ્ધ કરી નાખનાર, અનતચતુષ્ટયે પ્રાપ્ત
પરનાર, મીઠ્ય, શાન્ત, મંગળપરી વર આપનાર, તથા અઢાર
દોષ વિનાના અર્હત ભગવાનને નમસ્કાર, — એવો તેનો અર્થ
છે. અઢાર દોષો આ પ્રમાણે જ્ઞાન, સાત્ત્વ, ભોગ, ઉપભોગ,
અને વીર્ય એ પાંચના પાંચ અતરણો, તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ,
જુગુપ્સા, ક્રોધ, દામાભિલાષ, શોદ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા,
અવિરતિ, રાગ, અને દ્વેષ

અનતચતુષ્ટય, એટલે અનતદર્શન, અનતજ્ઞાન, અનતભલ,
અને અનતમુખ — એ ચાર.

મુખની અદર આઃ પાખડીનું ક્રમગ ચિતવવું, તે આઃ પાખડીઓમા વર્ણોના આઃ વર્ણો^૧ યથાપિત કરવા, તેમજ 'ૐ નમો અરિહતાણ ૐ મત્રનો એક એક વર્ણ યથાપિત કરવો, અર્થાત્ સુધીના અરોડપી કેમરતતુઓ ઉત્પન્ન, તેમજ કર્ણિકા (ગ્રીજકોશ) ને સુધાણિદુથી વિભૂષિત ચિતવવી પછી ચદ્રબિંબમાથી આવતા, અને મુખમાંથી દાખલ થતા, પ્રભામડયયુક્ત તથા ચદ્ર જેવા માયાગીજ હોં ને તે કર્ણિકામા ચિતવવો પછી જ્યોતિર્મય, અદ્ભુત, તથા ત્રૈલોક્ય વડે જેનું માહાત્મ્ય ચિતવી શકાય તેવું નથી એવા આ પવિત્ર મત્રને પાખડીઓમા ભમનો, આકાશમા મચાર કરનો, મનના અધિકારનો નાશ કરનો સુધારસ વરસાવનો, તાતુરૂપ દ્વારા જતો તથા જે ભમગની મધ્યમાં પ્રકાશનો ચિતવવો એ પ્રમાણે એકાગ્ર મનથી આ પવિત્ર મત્રનું ધ્યાન કરનાગની મન અને વાણીની મચિનતા દૂર કર્મ જાય છે, તથા તેને સાર્વજનિક અગદ થાય છે. ૧) મલિનાં મુંદી આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી મન ચિત્ત થતા, માધ્યક મુખક્રમગમાંથી ધુમાડાની રેખા નીકળતી દેખી શકે છે. એક વર્ષ જેટલો અભ્યાસ થતાં તે જ્વાલા દેખવા લાગે છે. પછી વિશેષ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તે મર્વજ ભગવાનનું મુખક્રમગ દેખી શકે છે. પછી તે કલ્યાણકારી માહાત્મ્ય-વાળા, વિભૂતિયુક્ત, પ્રભામંડળયુક્ત મર્વજ ભગવાનને જ સાક્ષાત્ દેખી શકે છે. પછી પોતાનું અત્ત કરણ ચિત્ત થતાં તથા તત્ત્વનિદાય પ્રાપ્ત થતાં તે ભવાગ્ન્યમાથી મુક્ત થઈ, મિદ્ધિમદિરમાં વિરાગે છે. [૪૭-૫૬]

વળી, ચંદ્રમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ સદા અમૃત સ્રવતી 'ક્ષિં' એ મંત્રરૂપી વિદ્યાને કપાલમાં ચિંતવવી. તેનાથી કલ્યાણુ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫૮]

વળી, ક્ષીરસમુદ્રમાંથી નીકળતી અને સુધાપ્રવાહ વરમાવતી શરીકલાને કપાળમાં ચિંતવવી. તે પણ સિદ્ધિરૂપી મહિરની નિસરણીરૂપ છે. તેના સ્મરણુમાત્રથી ભવબંધન તૂટી જઈ, પરમાનંદનું કારણ એવું અવ્યય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫૯-૬૦]

વળી, નાસિકાના અગ્રભાગમાં 'ઊં હં' એ વિદ્યાનુચ્ચાન કરવાથી અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, મમગ્ર વિપયમાં નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રગલ્ભતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૬૧-૨]

વળી, 'હૌં ઊં ઊં છો હમ્ લૌં હં ઊં ઊં હૌં' આ વિદ્યાનું પણ ચિંતન કરવું. [૬૨]

વળી 'ઊં જોગે મમે તચ્ચે મૂળ મવિસ્સે અંતે પવ્વલે જિણપાર્થે સ્વાહા' એવી ગણધરોએ કહેલી વિદ્યાનો પણ જપ કરવો. તે વિદ્યા કામધેનુની પેઠે અચિંત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. [૬૩]

૭ ખૂણાવાળું એક ચત્ર ચિંતવવું. તેમાં અપ્રતિચક્રે કટ્* એ મંત્રનો એક-એક અક્ષર ડાગાથી જમણી તરફ એ પ્રમાણે લખવો. પછી તેની બહારની ગાળુ જમણાથી ડાબી તરફ એ રીતે 'ચિચક્રાય સ્વાહા' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર લખવો. પછી તે ચત્રની વચ્ચેમાં ઊં ન્યાપિત કરી,

* 'અપ્રતિચક્ર' એટલે જેની તુલ્ય ખીન્ને કોઈ નથી તે.

તેનું ધ્યાન કરવું. પછી નીચે પ્રમાણેના મંત્રોથી કુંડાળાં કરવાં :

ૐ નમો જિણાણં, ૐ નમો ઓદિજિણાણં,^૧ ૐ નમો પરમોદિજિણાણં, ૐ નમો સવ્વોદિજિણાણં, ૐ નમો અનંતોદિ-
જિણાણં, ૐ નમો કુદ્ધવુહીણં,^૨ ૐ નમો ધીયવુહીણં,^૩ ૐ
નમો પદાનુસારીણં,^૪ ૐ નમો સંભિન્નસંઝાણં, ૐ નમો
ઉજ્જુમદીણં, ૐ નમો વિહલમદીણં, ૐ નમો દસપુર્વાણં,^૫ ૐ
નમો ચડસપુર્વાણં, ૐ નમો અડંગમહાનિમિત્તકુસલાણં,^૬ ૐ
નમો વિહવ્વણહિંદપત્તાણં,^૭ ૐ નમો વિજ્ઞાહરાણં, ૐ નમો
ચારણાણં,^૮ ૐ નમો પળ્લસમણાણ, ૐ નમો આગાસગામિણ,
ૐ ઉર્ધ્વો જ્ઞો ધ્રી હી ધૃતિ કીર્તિ યુદ્ધિ લક્ષ્મી સ્વાહા ।

૧ ‘ઓદિજિણ’ એટલે કે, અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર.
અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના આત્માની
વિગિદ્ધ શક્તિથી પ્રાપ્ત તત્ત્વ મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન.

૨ એક વાર નાજુવાથી ફરી ફરી ન બૂલે તેની બુદ્ધિવાળા.

૩. મૂળ અર્થને નાજુવાથી શેષ તમામ અર્થને નાજુનારી
બુદ્ધિવાળા.

૪. એક પદ નાજુવાથી બાકીનાં પદો નાજુનારી બુદ્ધિવાળા.

૫. ઔદગાંથી દશ ‘પૂર્વ’ મંથે નાજુનારા. જુઓ
‘મંથમધર્મ’ પુસ્તક, પાન ૭.

૬. ભોમ, ઉત્પાન, સ્વપ્ન, અંતરિક્ષ, આંગ, સ્વર, લક્ષણ,
અને વ્યંજન — એ આઠ નિમિત્તો ઉપરથી શુભાશુભ દેશ કહી
આપનાર. વિગત માટે જુઓ આ ગાથાનું ‘ધર્મદયાઓ’ પુસ્તક,
પા. ૧૮૬.

૭. દિવ્ય શક્તિવિશેષથી વસ્તુનિર્માણ કરવાની સિદ્ધિવાળા.

૮. આકાશગમનની શક્તિવાળા.

પછી પાંચપરમેષ્ઠી-નમસ્કાર-મંત્રનો પાંચ આંગળીઓએ આ પ્રમાણે ન્યાસ કરવો : ' ૐ નમો ઋરિંતાળ હૌ સ્વાહા ' એમ બોલી અંગૂઠે; ' ૐ નમો સિદ્ધાં હૌ સ્વાહા ' એમ બોલી તર્જની આંગળીમાં; ' ૐ નમો ઋયરિયાળ હૌ સ્વાહા ' એમ બોલી મધ્યમામાં; ' ૐ નમો ઊવજ્જાયાળ હૌ સ્વાહા ' એમ બોલી અનામિકામાં; અને ' ૐ નમો લોહ સઘસાહુળ હૌ સ્વાહા ' એમ બોલી કનિકામાં.

આમ ત્રણ વાર આંગળીઓમાં વિન્યાસ કરી, મન્તક ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ, અપર અને ઉત્તર ભાગોમાં વિન્યાસ કરી જપ કરવો. [૧૪-૫]

વળી, આઠ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તેની અંદર તેજસ્વી આત્માને ચિંતવવો. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં ' ૐ નમો ઋરિંતાળ ' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર સ્થાપવો. પહેલી પાંખડી પૂર્વ દિશા તરફથી ગણવી અને તેમાં પહેલો ૐ મૂકવો. પછી ક્રમે ૭ અક્ષરો આવે તે પ્રમાણે બાકીના અક્ષરો મુકી તે અષ્ટાક્ષરી મંત્રનો અગિયારસો વાર (પૂર્વ દિશામાં મોં રાખીને) જપ કરવો. [૧૭-૮]

એ જ રીતે પૂર્વ દિશાની પાંખડીથી માંડીને એક પછી એક એમ પછીની પાંખડીઓએથી પણ રાત્ર કરીને આ મંત્રનો જપ આઠ રાત્રી મુધી કરવો. તેથી યોગીનાં સર્વ વિદ્યો શાંત થઈ જાય છે. આઠ રાત્રી વીસા પછી તે યોગી તે કમળનાં પત્રોમાં આઠ અક્ષરો અનુક્રમે જોશે. આ મંત્રના જપથી ધ્યાનમાં વિદ્ય કરનારા બીપણ સિંહ, હાથી, રાક્ષસ વગેરે, તેમજ વ્યંતર વગેરે બીજાં પણ તત્કાળ શાંત

થઈ જાય છે. જેને ઐહિક ક્ષત્રી ધર્યા છે, તેણે આ મંત્ર
 ઠી સહિત ચિંતવવો; પરંતુ જેને મોક્ષની જ કાંક્ષા છે, તેણે
 ઠી વિનાનો ચિંતવવો. [૬૮-૭૧]

ખીન્ને પણ આ મંત્ર દર્મસૂક્ષ્મની શાંતિ કરનારો છે.
 તેનું પણ ચિંતન કરવું: “ ધીમર ઋષભાદિ વર્ધમાનાન્તેભ્યો
 નમઃ ”. [૭૨]

નીચેની પાપભક્ષિણી વિદ્યાને પણ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર
 કરવાને અર્થે ઝમરવી : “ ઠી અર્હન્મુલકમલવાસિનિ પાપાન્મ-
 ક્ષયકરિ ધ્રુતજ્ઞાનગુણાસદ્વિજ્ઞલિતે સરસ્વતિ મત્વાપં હન હન દદુ
 વહ ક્ષા ક્ષી ક્ષુ ક્ષૌ ક્ષ. ક્ષીરવરધવલે અમૃતનંમવે નં વં હુ હુ
 મ્વાહા ” આ વિદ્યાના અનિશય પ્રભાવથી મન તરત પ્રમન-
 થાય છે, અને પોતાનો પાપમય તરત તજ દે છે. તથા
 જ્ઞાનદીપ પ્રકાશવા લાગે છે. [૭૨-૩]

વળી વજ્રવ્યામી^૧ વગેરે જ્ઞાનીઓએ ‘ વિદ્યાપ્રવાદ ’
 નામના ‘ પૂર્વમંથ ’માંથી તારવીને પ્રકટ કરેલું, મોક્ષલક્ષ્મીનું
 ખીજમૂળ, તથા જન્મરૂપી દાવાગિને માંત કરનાર વર્ષાપ્રતુના
 તથા મેઘ જેવું ‘ સિદ્ધચક્ર ’ ગુરુ પાસેથી જાળીને ચિંતવવું.
 [૭૪-૫]

‘ અભિજાતકા ’ એ પંચપરમેષ્ઠીના આદિ પાંચ વર્ણોને
 નીચે પ્રમાણે ચિંતવવા: અને નાભિપદ્મમાં, સિને મગ્નક-

૧. તે હેલ્લા ‘ દગપૂતી ’ કહેવાય છે. જુઓ ‘ સંયમધર્મ ’
 પુસ્તક, પા. ૧૦. તેમના પાછી વજ્રસેનના ગમચમા (ઈ. મ.
 પૂર્વે ૭૬ કે ૮૦મા), ચંદ્રેયે કે, મદાવીરરવામી પાછી આગે ૧૦૯
 ને ૧૧૦ દિગંબર-જેતાળર એ જે સુરે જુદા પડ્યા.

કમળમાં, અને વદનકમળમાં, અને હૃદયકમળમાં અને રાને કંઠકમળમાં. [૭૬-૭]

આ તેમજ બીજા પણ તેવા સર્વકલ્યાણકારી બીજા-મંત્રોને ચિંતવવા. કારણકે, શાસ્ત્રમુદ્રમાંથી તારવેલા બીજા પણ કોઈ પદ કે અક્ષરનું મંપૂર્ણ ધ્યાન કરીએ, તેા નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ વાત એટલી જ છે કે, વીનરાગ થયેલો યોગી ગમે તેનું ધ્યાન કરે, તેાપણ તે ધ્યાન જ કહેવાય. બાકી અર્થો નકામો અથવિસ્તાર છે. અહીં તેા ગણધરોએ પ્રગટ કરેલાં અને શાસ્ત્રસંમુદ્રમાંથી તારવેલાં આ જે થોડાંક રત્નો બતાવ્યાં છે, તે શુદ્ધિમાન પુરુષાના હૃદયરૂપી અરીસામાં ઉલ્લાસ પામેા, અને મેંકડો જન્મથી ઉદ્ભવેલા અને એકલા થયેલા ક્યેશનો નાશ કરો. [પ્ર.૮, ૭૬-૮]

બાકીનાં ઉપરથ અને રૂપાતીત ધ્યેયો માટે જુઓ આગળ પાન ૧૧૯-૨૨.

નોંધ : અહીં જેમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેમ તેને મળતા ઘેરંડસંહિતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સ્થૂલધ્યાન જ્યોતિર્ધ્યાન, અને સૂક્ષ્મધ્યાન એવા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પોતાના હૃદયમાં સુધાસાગર ચિંતવી, તેની અંદર રત્નદ્રીપ, તેની અંદર જગીચો, તેની અંદર મનોહર કલ્પવૃક્ષ, તેની નીચે મણિમંડપ, તેની અંદર સિંહસન, અને તેની ઉપર ગુરુએ જણાવેલો પોતાનો ઇષ્ટદેવ ચિંતવવો, અને સ્થૂલધ્યાન કહ્યું છે. [૨-૮] એ ઉપરાંત સ્થૂલધ્યાનનો એક બીજો પ્રકાર પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે : મસ્તકમાં આવેલા સહસ્રદળ કમળના બીજકોષ ઉપર બીજુ ૧૨ પાંખડીનું ધોળું

મહાતેજસ્વી ક્રમણ ચિતવવું. તેની દરેક પાંખડીમાં હ,સ,સ,મ, લ,વ,ર,યૈ,હ,સ,સ,ફે, એ ૧૨ બીજમંત્રો ચિતવવા. તે ક્રમણના બીજકોશમાં જ,ક,ય, એ ત્રણ લીટીનો હ,લ,હ, ખૂણાવાળો ત્રિકોણ ચિતવવો; અને તેની વચમાં ઐ ચિતવવો. પછી તેના ઉપર નાદ અને ત્રિંદુયુક્ત (૫) પીઠિકા ચિતવવી. અને તેના ઉપર બે હંસ અને પાદુકા છે એમ ચિતવવું. ત્યાં બે બુજ અને ત્રણ નેત્રવાળા પોતાના ગુરુ સફેદ વસ્ત્ર. સફેદ માળા, સફેદ શેપન અને રક્તવર્ણની શક્તિ સહિત બેડા છે એમ ચિતવવું.^૧ [૬-૧૪]

જ્યોતિર્ધ્યાન આ પ્રમાણે છે : મુલાધાર^૨ આગળ કુંડલિની શક્તિ માપના આકારની પડેલી છે. ત્યાં દીવાની જ્યોત જોવો જીવાત્મા છે. એ જ્યોતનું તેજોમય અક્ષરરૂપે ધ્યાન કરવું. [૧૬] અથવા બે ભમરની વચ્ચે જ્વાલાયુક્ત ઐ ડપી તેજ છે, તેનું ધ્યાન કરવું [૧૭]

મુદ્ધમધ્યાન આ પ્રમાણે છે : ત્યારે બહુ ભાગ્યવશાત્ મુનેલી કુંડલી જનન, થાય, ત્યારે તે આત્માને સાથે બર્મ નેત્રદ્વારમાંથી બહાર નીકળી, બહારના રાજમાર્ગમાં વિહરે છે. પરંતુ તે અંચળ હોવાથી દેખાતી નથી. તેને સાંભરી મુદ્ધા (બે ભમર વચ્ચે દષ્ટિ ઘિર કરી 'આત્મારામ'નું ધ્યાન કરવું તે) ડપ ધ્યાનયોગથી યોગી જોઈ શકે છે. તે મુદ્ધમ ધ્યાન કહેવાય. [૧૮-૨૦]

૧. યોગસૂત્ર ૧-૩૩ માં પણ 'વીતરાગ ધુરુષોને જ્યેષ્ઠ તરીકે લેવાનું' વિધાન છે.

૨. મુદ્ધા અને વિંચ આચરણની જગ્યા.

શિવસંહિતા ૫-૫૬ ૪૦ માં મૂલાધાર વગેરે ચક્રોનું ખીજમંત્ર સહિત ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. જેમકે ગુદાથી બે આંગળ ઉપર અને લિંગથી બે આંગળ નીચે, ચાર પાંખડીવાળું મૂલાધાર પદ્મ છે. તેને વ,શ,ષ, અને સ, એ ચાર વર્ણવાળા ચાર પાંખડીઓ છે. તે પદ્મનું ધ્યાન કરવાથી દાહુરી સિદ્ધિ, સર્વજ્ઞતા, ન જાણેલાં શાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન, ઈશ્વરદર્શન વગેરે બધો પ્રાપ્ત થાય છે. [૫૬-૭૪]

ખીજું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર લિંગના મૂળમાં છે. તે ૭ પાંખડીવાળું છે; અને તેમાં ૪ થી ૬ સુધીના ૭ વર્ણો છે, એનો વર્ણ લાલ છે. તેનું ધ્યાન કરનારને પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન, રોગમુક્તિ, તથા અણિમાદિ સિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૫-૮]

ત્રીજું મણિપુર ચક્ર નાભિમાં આવેલું છે. તેને દશ પાંખડીઓ છે, અને તેમાં ૩ થી ૬ સુધીના દશ વર્ણો છે. તેનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને પરદેહ-પ્રવેશ, સિદ્ધદર્શન, નિધિદર્શન, ઔપધિદર્શન, કુઃખ-રોગનો નાશ, અને પાતાલસિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૬-૮૨]

ચોથું અનાહત ચક્ર હૃદયમાં છે. તેને બાર પાંખડીઓ છે અને તેમાં ૩ થી ૬ સુધીના ૧૨ વર્ણો છે. તે બદ્ધ લાલ રંગનું છે. તેમાં વાયુખીજ ચે છે; અને એ બદ્ધ આનંદજનક છે. તેના ધ્યાનથી ત્રિકાલ વિષયક જ્ઞાન, સિદ્ધદર્શન, ખેચત્વ, વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૮૩-૯]

કંઠસ્થાનમાં વિશુદ્ધચક્ર છે. તે સુવર્ણના રંગનું છે. તેને ૧૬ પાંખડી છે અને તેમાં ૪ થી ૭: સુધીના ૧૬ સ્વરો

છે. તેનું ધ્યાન કરનારને ચારે વેદ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેનું શરીર વજ્ર જેવું થઈ જાય છે. [૯૦-૫]

ભમરોની મધ્યે આત્માચક્ર છે. તે સફેદ રંગનું છે. તેમાં હ અને ક્ષ એ બે અક્ષર છે. તેમાં ઠે બીજ છે. આના ધ્યાનમાત્રથી યોગી સદાશિવ જેવો થઈ જાય છે. [૯૧ ૧૦૧]

આ છ ચક્રોને જ વિવિધ દેવયુક્ત ચિત્રવવાનું ધ્યાન મિદુ ઉપનિષદ ૪૫-૯, યોગશિખોપનિષદ ૫-૫ છ૦, યોગ ચૂડામણિ ઉપનિષદ ૪૫ ૫૩૨ે યોગશિખોમા જણાવ્યું છે.

પૂર્તિ

પાન ૧૮ • સાચો ધર્મ : “કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને ‘અપૌરુષેય,’ એટલે કે, ‘કોઈ પુરુષે ન કહેતો’ કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે.” આ વાક્યમાં હેમાચાર્યજીએ ‘અપૌરુષેય’ એવા ને વેદો-શ્રુતિ, તેમાં કહેલી વસ્તુને જ ધર્મ માનનારા લોકોની ટીકા કરી છે. તેમણે માંસબક્ષણ વગેરે બીજા બાબતોની ચર્ચાને અંગે ને ટીકા કરી છે, તે પણ મનુસ્મૃતિને નજર સામે રાખીને કરી છે. ૩-૨૦ માં તેમજ ૩-૨૬ માં તો તેમણે ‘મનુ’નું નામ જ ચોખ્ખું લીધું છે. * એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી વાતોની મરખામણી કેકાણે કેકાણે કરવી બોધપ્રદ થઈ પડશે.

મનુસ્મૃતિ (૨-૧૩) માં ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે, “ધર્મ જાણવા ઇચ્છનારાઓને માટે શ્રુતિ ‘પરમ પ્રમાણ’ ૩૫ છે.” અને ૨-૧૦ માં શ્રુતિ સમ્બંધી અર્થ કરતા જણાવ્યું

• ઉપરાંત દ્વિસદ્ ગાત્રોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે ‘જૈમિનિ’નું નામ પણ ૨-૩૮ માં લીધું છે

છે કે, “ ‘શ્રુતિ’ એટલે વેદ એમ જાણવું.” પરંતુ મનુ
 એટલેથી જ અટક્યા નથી તેમણે ઉપરાંતમાં [૨-૬]
 જણાવ્યું છે કે, ‘સમગ્ર વેદ, તે વેદ જાણનારાઓએ રમેય
 ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું શીલ, સાધુપુરુષોના આચાર, અને
 અંતરાત્માનો સંતોષ — એ ધર્મના મૂળ છે.’ ૨-૧ મા
 તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘વેદ જાણનારા તથા રાગદ્વેષ
 વિનાના સત્પુરુષોએ જેને મેંચ્યો છે, તથા જેને પોતાનું હૃદય
 સ્વીકારે છે, તે ધર્મ છે, એમ જાણો.’ તથા ૨-૧૦ મા તેમણે
 ફરીથી જાહેર કર્યું છે કે, ‘વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને
 પોતાના આત્માના મતોષ — એ ચાર પ્રકારનું ધર્મનું
 માક્ષાત બક્ષણ છે.’ એક બીજી જગ્યાએ તે જણાવે છે કે,
 શિષ્ટાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ એ ત્રણ વસ્તુઓ ધર્મના
 પ્રમાણરૂપ છે. ‘કોઈ બાળકમાં શાસ્ત્રે કર્યું વિધાન ન કર્યું
 હોય, તેની બાળકમાં જે શિષ્ટ પુરુષો હોય, તે જે કહે તેને
 નિઃમંશયપણે ધર્મ માનવો.’ [૧૨, ૧૦૮] શિષ્ટ મને કહેવા
 તે જણાવતાં તે કહે છે (૧૨-૧૦૯) કે, ‘અભ્યસ્યમાશ્રમની
 વિધિપૂર્વક જેમણે અંગ, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો વગેરેની
 મદદથી વેદની બરાબર મમજણ્ય મેળવી છે, તેણે કોઈને
 શિષ્ટ કહેવા. વેદ જાણનારો એક પણ ઉત્તમ પુરુષ જે
 વ્યવસ્થા કરે, તેને પરમ ધર્મ જાણવો; પરંતુ અજાણે
 મૂખોએ બેગા થઈને દરાવે તેને ધર્મ ન માનવો. જેઓ
 વ્રતધારી નથી, જેઓ વેદાધ્યયનયુક્ત નથી, જેઓ માત્ર
 પોતાની ઉચ્ચ જાતિ ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરી ખાય છે,
 તેણે મેંકડો બેગા થાય તોપણ તેઓ ધર્મનિર્ણય કરનારી
 પરિવાદરૂપ ન બને.’ [૧૦, ૧૧૩-૪] ‘જેને શુદ્ધ ધર્મ જાણવો

છે, તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ વસ્તુઓને બરાબર જાણવી જોઈએ. વેદ અને બીજા ધર્મગ્રંથોને જે વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી એવા તર્ક વડે વિચારે છે, તે જ ધર્મ જાણે છે; બીજા નહિ.' [૧૨, ૧૦૫-૬]

પાન ૨૩ : શાસ્ત્રોપદિષ્ટ હિંસા અને માંસમક્ષણ : "હિંસા-પ્રધાન શાસ્ત્રો હિપદેશનારા શ્લોકો નિર્દય શ્લોકો મુગ્ધભુક્તિના વિશ્વાસુ શ્લોકોને નરકના બાગી કરે છે. તેઓ કહે છે, 'સ્વયંભૂએ પોતે જ પશુઓને યજ્ઞ માટે સંભળ્યાં છે,' અને યજ્ઞ જગતના કલ્યાણ અર્થે છે, માટે યજ્ઞમાં કરેલી હિંસા હિંસા નથી'. . . ." આ વાક્યમાં ટાંકેલા શ્લોકો મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લોક ૩૯-૪૨ માં આવે છે.

પાન ૨૪ : "સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે, 'તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી કે ફળમૂળ વિધિસર પિતરોને આપવામાં આવે, તો તેમને એક મહિના સુધી તૃપ્તિ થાય છે; માછલીના માંસથી બે મહિના, હરણના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર મહિના. . . . તથા ઘરડા બકરાના માંસથી બાર વર્ષ સુધી તૃપ્તિ થાય છે." આ વાક્યમાં ટાંકેલા શ્લોકો મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૬૬-૭૧ માં આવે છે.

પાન ૪૦ : "કેટલાક મહામૂદતાથી પોતે માંસ ખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દેવો, પિતૃઓ અને અતિથિઓને પણ માંસ જ આપવાનું કહે છે. જેમકે : 'ખરીદેલા, જાને મેળવેલા કે બીજાએ આપેલા માંસથી દેવ અને

પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માંમ ખાનારને દોષ લાગતો નથી.' આ વાક્યમાં ટાકેલ શ્લોક મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લોક ૩૨ માં આવે છે.

પાન ૪૧ : “ ભક્ષેને મત્રયી પવિત્ર ક્યુ” હોય, તોયે ગતિપૂર પણ માંમ ન ખાવું. ” આ વાક્યમાં જણાવેલી મત્રયી માસને પવિત્ર કરવાની વાત મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૩૬ માં નીચે પ્રમાણે આપેલી છે. “ મત્રા વડે સંસ્કારયુક્ત કર્યાં દિના બ્રાહ્મણે પશુઓ કદી ન ખાવાં. પશુયાગાદિના શાશ્વત વિધિને અનુસરેના તે બ્રાહ્મણ મત્રાથી સંસ્કારયુક્ત કરેલા પશુ ખાય. ”

હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં માંસબદ્ધાણ વગેરેના કરેલા આપેક્ષિક વિમાનનો વિરોધ હંમાચાર્યજીએ કર્યો છે. આને અંગે મનુસ્મૃતિમાં માંસબદ્ધાણની કરેલી અર્ચા દ્રુકમાં જોઈ જતી હીક થયે. મનુસ્મૃતિમાં ૫-૨૨ તથા ૫-૨૩માં આખખું વિધાન કર્યું છે કે, “ યજ્ઞોને માટે બ્રાહ્મણોએ શસ્ત્રમાં મંજૂર રાખેલાં જનવરો તેમજ પક્ષીઓ મારવાં, પોતાને જોમનું બરણપોષણ કરવાનું” છે તેવાં ૧૬ માતાપિતાદિના પોષણ અર્થે પણ મારવાં. અગત્યે પૂર્વે તેમ કર્યું હતું. પુરાતન કાળમાં ઋષિઓએ કરેલા યજ્ઞોમાં જનવરો અને પક્ષીઓના પુરોહાર કરવામાં આવતા હતા. ” આ પ્રમાણે યજ્ઞને માટે હસાની અનુજ્ઞા આપીને ૨૬ માં શ્લોકમાં તે દિવ્યતિ વર્ગના શ્લોકોએ ‘ માંમ ક્યારે ખાવું અને ક્યારે ન ખાવું તેનો વિધિ ’ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે જણાવે છે કે, “ મત્રા વડે પ્રોક્ષિત માંમ ખાવું

બ્રાહ્મણોની મરજી હોય તો ખાવું;^૧ પોતે કાઈ (શ્રાદ્ધ વગેરે) વિધિ આચરતો હોય અને તેમાં તેમ કરવાની જરૂર હોય તો ખાવું; કે પ્રાણુ જવા બેઠા હોય ત્યારે ખાવું.’

આગળ ૫-૩૧ તથા ૩૩માં તે જણાવે છે કે, યજુર્વિધિનું અંગ હોવાને કારણે માંસ ખાવું એ દેવી વિધિ છે; પરંતુ તે ત્રિવાય ખાવું એ રાક્ષસી વિધિ છે. વિધિ જાણનાર દિન્ટે આપત્તિ ન આવી પડી હોય ત્યાં સુધી કાઈ યજ્ઞાદિ વિધિની આવશ્યકતા વિના માંસ ન ખાવું. તેવી આવશ્યકતા વિના જે માંસ ખાય છે, તેને મર્્યા બાદ તે પશુપખીઓ ખાય છે; અને તે વખતે તે પોતાનું ગ્લણ કરી શકતો નથી. ધનને નિમિત્તે યજ્ઞાદિ મારનાર પાર્ધીને તેટલું પાપ નથી લાગતું, જેટલું કાઈ આવશ્યકતા વિના વૃથા માંસ ખાનારને લાગે છે. [૩૪] શ્રાદ્ધાદિ વિધિ આચરતો હોય, તે વેળા તે વિધિના નિયમ પ્રમાણે માંસ ન ખાય, તો મર્્યા બાદ ૨૧ જન્મ સુધી પશુ થાય છે. [૩૫] પરંતુ (ત્રાદને અર્થે) વૃથા પશુહિંસા કરનારો સો મર્્યા બાદ જન્મેજન્મ તે પશુના વાળ જેટલી વાર ખીજને હાથે. . મરણુ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૮] ગૃહઆશ્રમ વગેરે કાઈ પણ આશ્રમમાં રહેતો હોય, તોપણ ગમે તેવી આપત્તિ આવવા છતાં, વેદમાં કહ્યા વિનાની હિંમા દિન કદી ન કરે. [૪૩] વેદમાં કહેલી હિંમા તો અહિંસા જ છે; કારણ કે ધર્મ

૧. એટલે કે બ્રાહ્મણો એમ ઇચ્છે કે, ‘તમે માંસ ખાઓ,’ તો ના ન પાડવી. પરંતુ તે પ્રમાણે એક જ વાર કરવું, એવું દીકાદાર યમનું વચન રાંકીને જણાવે છે.

પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માંમ ખાનારને દોષ લાગતો નથી.' આ વાક્યમાં ટોકેલ શ્લોક મનુરમૃતિ અધ્યાય ૫, શ્લોક ૩૨ માં આવે છે.

પાન ૪૧ : “ ભક્ષેને મંત્રથી પવિત્ર ક્યું હોય, તોયે રતિપૂર પણ માંસ ન ખાવું. ” આ વાક્યમાં જાણાવેલી મંત્રથી માસને પવિત્ર કરવાની વાત મનુરમૃતિ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૩૬માં નીચે પ્રમાણે આપેલી છે : “ મંત્રા વડે સંસ્કારયુક્ત કર્યા દિના બ્રાહ્મણે પશુઓ કદી ન ખાવાં. પશુયાગાદિના શાસ્ત્રત વિધિને અનુસરના તે બ્રાહ્મણ મંત્રાથી સંસ્કારયુક્ત કરેલા પશુ ખાય. ”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુરમૃતિમાં માંસબક્ષણ વગેરેના કરેલા આપેક્ષિક વિધાનનો વિરોધ હંમાચાર્યજીએ કર્યો છે. આને અંગે મનુરમૃતિમાં માંસબક્ષણની કરેલી અર્ચા ટૂંકમાં જોઈ જવી હીક થશે. મનુરમૃતિમાં ૫-૨૨ તથા ૫-૨૩માં યોજ્જુ વિધાન ક્યું છે કે, “ યજોને માટે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રમાં મંજૂર રાખેલાં જનવરો તેમજ પક્ષીઓ મારવાં. પોતાને જેમનું બરણપોષણ કરવાનું છે તેવાં વૃદ્ધ માતાપિતાદિના પોષણ અર્થે પણ મારવાં. અગરત્યે પૂર્વે તેમ ક્યું હતું. પુરાતન કાળમાં ઋષિઓએ કરેલા યજોમાં જનવરો અને પક્ષીઓના પુરોઘાશ કરવામાં આવતા હતા. ” આ પ્રમાણે યજને માટે હસાની અનુગ્રા આપીને ૨૬ માં શ્લોકમાં તે દિવ્યતિ વર્ગના શ્લોકોએ ‘ માંસ ક્યારે ખાવું અને ક્યારે ન ખાવું તેનો વિધિ ’ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે જણાવે છે કે, ‘ મંત્રા વડે પ્રોક્ષિત માંસ ખાવું;

બ્રાહ્મણોની મગ્જ હોય તો ખાવું,^૧ પોતે કાઠ (શ્રાદ્ધ વગેરે) વિધિ આચરતો હોય અને તેમાં તેમ કરવાની જરૂર હોય તો ખાવું; કે પ્રાણુ જવા બેઠા હોય ત્યારે ખાવું.

આગળ ૫-૩૧ તથા ૩૩માં તે જણાવે છે કે, યજુર્વિધિનું અંગ હોનાને કારણે માંસ ખાવું એ દૈવી વિધિ છે, પરંતુ તે ભવાય ખાવું એ રાક્ષસી વિધિ છે. વિધિ જાણનાર દિગ્ધે આપત્તિ ન આવી પડી હોય ત્યાં સુધી કાઠ યજ્ઞાદિ વિધિની આવશ્યકતા વિના માંસ ન ખાવું; તેવી આવશ્યકતા વિના જે માંસ ખાય છે, તેને મર્યા બાદ તે પશુપખીઓ ખાય છે, અને તે વખતે તે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. ધનને નિમિત્તે યજ્ઞાદિ મારનાર પારધીને તેટલું પાપ નથી લાગતું, જેટલું કાંઈ આવશ્યકતા વિના વૃથા માંસ ખાનારને લાગે છે [૩૪] શ્રાદ્ધાદિ વિધિ આચરતો હોય. તે વેળા તે વિધિના નિયમ પ્રમાણે માંસ ન ખાય, તો મર્યા બાદ ૨૧ જન્મ સુધી પશુ થાય છે. [૩૫] પરંતુ (સ્વાદને અર્થે) વૃથા પશુહિમા કરનારો તો મર્યા બાદ જન્મોજન્મ તે પશુના વાળ જેટલી વાર બીજાને હાથે મરણુ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૮] ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે કાઠ પણ આશ્રમમાં રહેતો હોય, તોપણ ગમે તેવી આપત્તિ આવવા છતાં, વેદમાં કહ્યા વિનાની હિસા દિગ્ધ કદી ન કરે. [૪૩] વેદમાં કહેલી હિસા તો અહિંસા જ છે; કારણ કે ધર્મ

૧ એટલે કે બ્રાહ્મણો એમ ઇચ્છે કે, ‘તમે માંસ ખાઓ,’ તો ના ન પાડવી. પરંતુ તે પ્રમાણે એક જ વાર કરવું, એવું રીકાકાર યમનું વચન ટાકીને જણાવે છે.

વેદમાંથી જ નીપજેયો છે. [૪૪] જે માણસ પોતાના
 મુખની ધ્વજાથી અદ્વિસઃ પ્રાણીઓને મારે છે, તે ડવતો
 કે મરીને કયાય કથુ મુખ પામતો નથી [૪૫] સર્વનો
 હિતેચ્છુ એવો જે મનુષ્ય પ્રાણીઓને બધન, વધ કે દુખ
 આપવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તે અનંત મુખ પ્રાપ્ત
 કરે છે. [૪૬] જે માણસ કાઈ પ્રાણીની હિંસા કરતો
 નથી, તે જે કાઈ ધર્મચિંતન કરે છે, કે જે કાઈ સાધના
 કરે છે, અથવા જે કાઈ ધ્યાનાદિ કરે છે, તે બધું
 મહેલાઈથી સદૃશ થાય છે [૪૭] ‘પ્રાણીની હિંસા ક્યાં
 વિના માસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી, તેમજ પ્રાણીના વધ
 કરીને ન્વર્ગ પમાતું નથી, મારે માસનો ત્યાગ કરવો.’ [૪૮]
 મામની ઉત્પત્તિ લોહી વગેરેમાંથી થાય છે, તેમજ તેને
 મેળવવા પ્રાણીઓને વધબધનાદિ કર્યા પડે છે, એ જોઈને
 મર્વ પ્રકારના માસબદ્ધાણુમાંથી નિવૃત્ત થવું. [૪૯] વિધિની
 આવશ્યકતા બહાર, જે માણસ પિશાચની પેડે માસ નથી
 ખાતો, તે સ્ત્રોત્રામા પ્રિય થાય છે, અને તેને વ્યાધિઓની
 પીડા ભોગવની પડતી નથી [૫૦] ‘પ્રાણીનો વધ કરનાર,
 તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું મામ વેચનાર, તેને ખરીદનાર,
 તેને ગંધનાર, તેને પીરમનાર તથા તેને ખાનાર, એ બધા
 સગ્રામ જ હિંસક છે.’ [૫૧] પિતૃઓની અને દેવોની
 પૂજના નિમિત્ત ગિવાય જે બીજાના માંસથી પોતાનું માસ
 વધારવા ક્ષડે છે, તેના જેવો પાપી આ જગતમા કાઈ
 નથી. [૫૨] એક બાણુ મો વર્ષો સુધી લાગલાગટ વર્ષોવર્ષ
 અશ્વમેધ યજ કરે, અને બીજા બાણુ માસમહાત્મ ન કરે,
 તો તે જાનેનું પુણ્ય મરણું થાય. [૫૩] કળમળ ખાઈને

જીવવાથી મુનિને જોટલું પુષ્પ નથી થતું, તેટલું માંસબક્ષણનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. ‘જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું, તે (સઃ) મને (માં) પરજન્મમાં ખાશે, એટલા માટે માંસને છુદ્ધિમાનો માંસ કહે છે.’ માંસબક્ષણમાં, મધમાં કે મૈથુનમાં વસ્તુગત કાંઈ દોષ નથી. કારણ કે, એ તો જૂતપ્રાણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ* છે. પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાફલ આપનારું છે. [૫૬]

આ ફકરામાં અવતરણચિહ્નમાં મૂકેલા શ્લોકો હેમચંદ્રાચાર્યે પણ ટાંક્યા છે. જુઓ ૩-૨૧, ૩-૨૨, ૩-૨૬.

પાન ૨૭ : સત્ય વચન : “વળી સાચું પણ પારકાને પીડા કરનારું વચન ન બોલવું”. મનરમૃતિ અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૩૮ માં જણાવ્યું છે :

મત્ય મૂવાત્રિપ્રયં મૂયાન્ન મૂયાત્સત્યમપ્રિયમ્ ।
પ્રિયં ચ નાનૃતં મૂયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

• એને અંગે મનુરમૃતિમાં અધ્યાય ૫-૨૮ ઇંમાં આગળ જણાવ્યું છે કે, “આ સ્થાવર-જંગમ જે કાંઈ છે, તે બધું પ્રાણુ એટલે કે જીવના અન્નરૂપ જ છે. જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવર જીવો છે; દાદવાળા જીવોનું અન્ન દાદ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે; હાથવાળાઓનું અન્ન હાથ વિનાના પ્રાણીઓ છે; અને ઘરવીરોનું અન્ન બાથગરો છે. અન્ન તરીકે નિર્માણ થયેલી વસ્તુ રોજરોજ ખાવાથી ખાનારો દોષમાં પડતો નથી; કારણ કે વિધાતાએ જ ખાવાનાં પ્રાણીઓ, અને ખાનારાં પ્રાણીઓ નિર્મ્યાં છે.”

‘મત્ય બોલવું, તથા પ્રિય બોલવું. અપ્રિય મત્ય ન બોલવું. પરંતુ જૂઠું હોય તેવું પ્રિય પણ ન બોલવું; આ મનાતન ધર્મ છે.

પાન ૩૮ : અમદ્ય પદાર્થોઃ હેમાચાર્યશ્ચ મદર્મા ગદ-ધોને અમદ્ય એવા પદાર્થો ગાગાવતાં જાણાવ્યું છે કે. “બોગવવાને અયોગ્ય પદાર્થોનો નો ત્યાગ જ કરવાનો હોય છે. તવા ત્યાગવા યોગ્ય પદાર્થો આ પ્રમાણે છે : મદ્ય, માંમ, માખણ, મધ, ઉળરો વગેરે પાંચ વસ્તુનાં ફળ, જેમાં અનત ડ્રો હોય છે તેવાં કે વગેરે, જેના ગુણદોષની ખબર નથી તેવા અજ્ઞાન ફળ, રાત્રિબોજન, કાચા દહીંવાળું કઢોળ, વામી અન્ન, બે દિવસ થઈ ગયેલું દહીં, અને કાઢી ગયેલું અન્ન.”

આ ગણના મુખ્યત્વે ડ્રવજંતુયુક્ત પદાર્થો ત્યાગવા, તથા જે તૈયાર કરતા પહેલાં છવદિમા કરવી પડે તેવા પદાર્થો ત્યાગવા — એવી બાવનાથી કરેલી છે, એમ અપ્રત્યેક્ષાય છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં, તેમજ અન્ય યોગશાસ્ત્રોમાં બદ્યાબદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન હોય છે. ને અહીં મરખાવવા જેવું છે. મનુસ્મૃતિમાં (અ. ૫, શ્લોક ૫૪૦) જાણાવ્યું છે કે, “લમણ, ગાજર, કુંગળી, કવક * ; અપવિત્ર વસ્તુઓમાં પાકેલી વસ્તુઓ; ઝાડના લાલ રંગના શુંદરો ॥ વૃક્ષને છેદીને કાઢેલા રમો; ગેરુફળ; તરત વિચાયેલી ગાયનું દૂધ, યજ્ઞના પ્રયોજન વિના તલ માથે રાધેલા ચોખ્ખા, ઘી-દૂધ-ગોળ-ચર્બનો કોટ મેળવીને બનાવેલી વસ્તુ, ખીર અને અપૂપ; દેવ માટે તૈયાર

કરેલું અન્ન, હવિ, વિયાયેલા ઢોરનું દશ દિવસ સુધીનું દૂધ, ડિંટનું દૂધ, એક ખરીવાળાં ઢોરનું દૂધ, ઘેડીનું દૂધ, ઝતુમતી તથા નરનો સંબંધ ધમ્મતી પશુમાદાનું દૂધ, મરેલા વાહરડાવાળી ગાયનું દૂધ, ભેંસ મિવાયં બીજાં બધાં અરણ્યવામી પ્રાણીઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તથા ખાટા થઈ ગયેલા પદાર્થો.” (માંસભક્ષણની આમતમાં તેમણે જે વિધિનિષેધ જણાવ્યા છે, તે અહીં ઉતાર્યાં નથી).

વાનપ્રસ્થને માટે નિર્ધિષ્ટ ભોજન ગણાવતાં (અધ્યાય ૧, ૧૨-૨૧ માં) જણાવ્યું છે કે, “ખેડીને પકવેલાં બધાં ધાન્ય, મધ, માંસ, કવક, ‘ભૂરતણ’ શાક, ‘શિમુક’ શાક, અને ઝલેભાતક ફલ તળવાં.”

મદ્યનો નિષેધ પણ મનુસ્મૃતિમાં સખત છે. અધ્યાય ૧૧, ૬૩ માં તે જણાવે છે કે, ‘સુરા એ તો અનનો મલ છે. મલ એટલે પાપ. માટે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યે સુરા ન પીવી.’

ભવિષ્યપુરાણમાં,

જાતિદુષ્ટ, ક્રિયાદુષ્ટ કાલાપ્રયવિવૃપિતમ્ ।

હસર્ગે રસદુષ્ટ ચ મુહુરેહ્યં સ્વભાવતઃ ॥

—એ આઠ પ્રકારનાં અભક્ષ્ય જણાવ્યાં છે. તેમાં ‘જાતિદુષ્ટ’ તો હસણ, ગાજર, કુંગળી વગેરે છે. ‘ક્રિયાદુષ્ટ’ એટલે ખીજનું ખાધેલું, છવડાં ચડેલું, વાળ પડેલું, ફતરાં વગેરેએ ચાટેલું, સૂતકવાળું વગેરે. ‘કાલદુષ્ટ’ એટલે ગાઢકાવનું, કે લાંબો વખત રહેલું. દહીં વગેરે ગયા દિવસનું ન હોય તોપણ તેમાં વિકૃત રસ-ગંધ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો તે પણ ત્યાજ્ય ગણવું. ‘આશ્રયદુષ્ટ’ એટલે આપનાર હલકા પ્રકારનો

દેવાથી કે અનુચિત ગિયતિમાં દેવાથી દુષ્ટ થયેલું.
 ‘નનર્ગદુષ્ટ’ એટલે મદિગા લમણ વગેરેના અપરાધી દુષ્ટ
 બનેયું. ‘ગમદુષ્ટ’ એટલે બીતરી ગયેયું. ‘મુદ્દાસેખ્ય’ એટલે
 સંશયયુક્ત, જેને ખાનાં હૃદયમાં ચિકિત્સા થાય ને. ‘અભાવદુષ્ટ’
 એટલે વિદ્યામય આદિ.

દશયોગપ્રતીપિકા ૧-૫૮ ઇત્યાદિમાં યોગીને વર્ણ
 બોન્યાન્નિ વર્ણન છે. તેવું જ વેદસંહિતા ૫-૧૭
 આદિમાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે અતિ ખાટા-ખારાનીખા હડવા કે
 બના પદાર્થો, લીલોનરી શાક, કાંત્ર, તલ, તવ, મજ, મલ્ય,
 બકરી વગેરેનું માસ, દહીં, ગસ, લીંગ, લમણ, દરી ગરન
 કરેલું અન્ન, મસૂર, કુલથી, પાકા કળા, નાળિયેર, ઘી, દૂધ,
 ગોળ, ખાંડ, દાઢમ, ડાકા, વગેરે ગણ્યાં છે.

બ્રહ્મપુરાણમાં પીપળો, વડ, ઉમરેડો વગેરેના ફળ
 અમલ્ય ગણ્યાં છે.

પાન ૩૮: ‘કાયા દહીવાણુ દહોળ’ ન ખાવાનું
 આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે,
 ન નક્કં દધિ મુજીત, મયાપ્યષ્ટતશર્કરં ।

નામુદ્યૂર્પ નાક્ષોદ્ર નોળે નામલ્લર્વિના ।।

‘દહી’ રાત્રે ન ખાવું, ઘી કે સાકર વિના ન ખાવું,
 મગના સેરના વિના ન ખાવું, મધ વિના ન ખાવું, જીરું
 ન ખાવું, અને આમળાં વિના ન ખાવું.

પાન ૪૩: રાત્રિસોજન: “દેવો દિવમના પૂર્વ ભાગમાં
 ખાય છે, ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે; પિતૃઓ
 દિવસને પાછલે પહેરે ખાય છે; માયંકાળે દેવો અને

દાનવો ખાય છે; સંધ્યાકાળે યક્ષો અને રાક્ષસો ખાય છે; પરંતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું, એ તો અભોજન જ છે.” આવો શ્લોક દેવીપુરાણમાં છે. પણ તેમાં રાત્રીને બદલે ‘નક્ત’ શબ્દ છે. ‘નક્તવત’ નામનું રાત્રે જ ખાવાનું વ્રત છે. જે નક્ત દરમ્યાન ખાય છે, તે સદા ઉપવાસી ગણાય છે. હવે તે નક્તવ્રતવાળાએ ક્યારે ખાવું તેની ચર્ચા બ્રાહ્મણ આચાર્યશ્રીમાં કે વ્રતશ્રીમાં વિસ્તારથી મળી આવે છે. વ્યાસ જણાવે છે કે, “સૂર્ય આથમી ગયા પછી ત્રણ મુહૂર્ત જેટલા વખતને ‘મદોપ’ કહે છે; તે વખતે ‘નક્ત’ કરવું (એટલે કે ખાવું) એ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે.” ભવિષ્યપુરાણમાં જણાવ્યું છે કે, “દિવસ એક મુહૂર્ત બાકી રહે, તેને વિક્રાંતો ‘નક્ત’ કહે છે. પરંતુ હું તો નક્ષત્રો દેખાવા લાગે ત્યારે ‘નક્ત’ થાય એમ માનું છું.” દેવસરમૂર્તિએ આ બંને મતોનો મેળ કરીને કહ્યું છે કે, “ગૃહસ્થોનું ‘નક્ત’ નક્ષત્રો દેખાયા ત્યારે ગણવું; અને યતિઓને રાત્રિભોજનનો નિષેધ હોવાથી તેમનું ‘નક્ત’ દિવસના બાકમાં ભાગમાં ગણવું. યતિ અને વિધવાએ દિવમની છેલ્લી બે ઘડી રહે ત્યારે ‘નક્ત’ ગણવું; અને ગૃહસ્થે રાત્રીના ચાર ભાગમાંના પહેલા ભાગના અર્ધ સુધી ગણવું.”

રુદ્રપુરાણમાં તો આ બધાનો વિરોધ કરીને જણાવ્યું છે કે, “પોતાનાથી બમણી લાંબી છાયા થાય એટલો સૂર્ય નીચો દેખે, ત્યારે ‘નક્ત’ ગણવું. નક્તવ્રત એટલે ‘રાત્રે ભોજન’ એવું ન ગણવું. માટે સામાન્ય વખતે જ નક્તવ્રતીએ ભોજનકાર્ય કરી શેવું. તો જ તેને નક્તવ્રતનું ચોક્કસ ફળ મળે.”

રાત્રિભોજનનિગેધની બાજતમાં મનુસ્મૃતિનું કાંઈ ખાસ કથન નથી. તે માત્ર એટલું કહે છે કે, “સવારે ને સાંજે એમ બે વાર જ ખાવું, વચ્ચે ન ખાવું. એવું શ્રુતિએ કહ્યું છે.”

અર્ધરાત્રિએ ન ખાવું એવો યોગ્યો નિગેધ મળે છે. પરંતુ દિવસે જ ખાઈ લેવું એવું વિધાન બ્રાહ્મણ્યથામાં નથી. સંધ્યાકાળે, ‘આહારૈ મૈથુન, નિદ્રા અને પાન’ ન કરવાં એવું વિધાન મળે છે. પરંતુ તેનો અર્થ, સંધ્યાકાળ પહેલાં ખાઈ લેવું એવો નહીં, પણ મંધ્યાકાળ વીત્યા પછી ખાવું એવો કરામ છે.

પાન ૬૯ : દિનનર્ચા : “આવકે સવારમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠવું; અને શય્યામાં જ પંચપરમેષ્ઠીઓની સ્તુતિ કરવી; તથા મારો ધર્મ કયો છે, મારું કુલ કયું છે, અને મારાં પ્રતો કયાં છે — એ યાદ કરી જવું.” મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪, શ્લો. ૬૨ માં જણાવ્યું છે કે : “બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું, અને પોતાના ધર્મ તથા અર્થ સંબંધી, તેમને માટેની પોતાની શક્તિ સંબંધી, તથા પરમાત્મા સંબંધી ચિંતન કરવું.”

“સારખાદ, પથારીમાંથી ઊઠીને મલમૂત્રત્યાગ વગેરે આવસ્યક કર્મોઃ કરી, દાતણ, સ્નાન વગેરે શૌચાદિ ક્રિયાઓ

* પાન ૧૧માં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી હત્સર્ગસમિતિ [૧-૪૦]ની પેઠે મલમૂત્રત્યાગ વિષે જે નિયમો મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવ્યા છે, તે અહીં સરખાવવા જેવા છે. ‘જમીનને લીના નહિ તેવાં તૃણો વડે ઢાંકીને મળમૂત્ર કરવાં [૪-૪૯]; રસ્તા ઉપર ન કરવાં; રાખના ઢગલા ઉપર ન કરવાં; ગાયોના વાડામાં ન કરવાં;

કરવી. તથા પંચી પૂર્વસંધ્યાનો જળ વિધિપૂર્વક, સમાહિત થિતે કરવો. ” [૪-૯૩]

આચાર્યશીએ જળાવેલી દિનચર્યા સાથે ‘રમૃતિયંત્રિકા’માં ઉતારેલી દૃષ્ટે માન્ય કરેલી દિનચર્યા સરખાવવી રસદાયક થઈ પડશે.

દક્ષ દિવસના આઠ બાગ પાડે છે. ‘જ્વલમુદ્ગર્ત’માં ગ્રીને દાતણ કરી, તથા સૌચવિધિ પરવારીને પ્રાતઃસંધ્યા કરવી. સંધ્યાકર્મ પરવારીને જાને દોષ કરવો. પંચી દેવકાર્ય પરવારીને ગુરુ અને માંગલિક વસ્તુઓનું સ્થાન કરવું.

પંચી બીજા બાગમાં વેદાભ્યાસ કરવો. વેદાભ્યાસ પાંચ પ્રકારનો છે : વેદ બજાવવા, તેના ઉપર વિચાર કરવો; તેનો અભ્યાસ (વારંવાર પાઠ) કરવો; જળ કરવો; અને શિષ્યોને શીખવવું.

‘પંચી ત્રીજા બાગમાં પોતાનાં પોષ્યજનો વગેરે માટે ધનાર્જન કરવું.

‘પંચી ચોથા બાગમાં સ્નાન માટે માટી, તપ, પુષ્પ, કુમ્ભ વગેરે લાવી અકૃત્રિમ જલમાં સ્નાન કરવું.

‘પંચી પાંચમા બાગમાં દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, કીટ વગેરેને યથાયોગ્ય અન્ન અર્પણ કરવું.

ખેડેલા ખેતરમાં ન કરવાં; ખાલીમાં ન કરવાં; ઈંટોના દગણા ઉપર ન કરવા; પર્વત ઉપર ન કરવાં; ખેડેલ દેવાલયમાં ન કરવાં; રાફડા ઉપર ન કરવાં; જીવજંતુવાળાં ફેરા કે ખાડાઓ ઉપર ન કરવાં; નદીકિનારે ન કરવાં; ચાલતા ચાલતાં કે ઊભા ઊભા ન કરવાં; તથા ઝાયા કે અંધારામાં ન કરવાં.”

[૪,૩૫-૮ ૯૦]

‘પછી છટ્ટા અને નાનમા બાગમાં મહાભારતનાં ઇતિહાસ, અને અરાદ પુરાણોનું વાચન કરવું. કાગળ કે, તેમનાથી વેદાર્થનું જ્ઞાન વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

‘પછી આઠમા બાગમાં શોકમાત્રા કરવી. (એટલે ૩ ધનના ખર્ચનો વિચાર, ધનાર્જનના પ્રકારોની શોધ, સુહૃદાદિને ધેર જવું, વૈદ્યશાસ્ત્રાદિનું અવેશજ્ઞ દત્ત્યાદિ કરવાં; અને તેમ કરવાનું ન હોય, તો પુરાણશાસ્ત્રાદિનું અવસોકન તથા વિષ્ણુ વગેરે ઇષ્ટના નામનું ચિંતન કરવું.) ત્યાગ્યાઃ માયંમંધ્યા કૃત્વી.

‘ગત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં બોજન કરી શેવું, અને પછી રાત્રીના પ્રથમ બે યામ મુધી વેદાભ્યાસ કરવો, અને બાપ્ત્રીના બે યામ નિદ્રા કરવી’

પાન ૭૦ : બ્રાહ્મીવિદ્યાના માર્ગો : “ત્યાર બાદ દેવમન્દિર-માંથી પાછા આવી, પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જઈ, બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત્ત અર્થચિંતન કરે.” આ વાક્યમાં ‘ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે’ ધનપ્રાપ્તિ કરવાનું આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. પાન ૬૧ ઉપર ‘ભોગોપભોગનાં માધનમેળવવા માટે કરાતાં પ્રવૃત્તિ કે કર્મ’ને અંગે જે પંદર કર્મોનો ગૃહસ્થે ન કરવાં એમ જણાવ્યું છે, તેની પાછળ મુખ્યત્વે જીવહિંસા કરવી પડે તેવા વ્યાપારો ન કરવા, એ બાવના જ રહેલી છે. જો કે, તેમાં વર્ત્ય ગણાવેલાં ઘણાં કર્મો સમાજજીવનના નિર્વાહ માટે જ અતિ આવશ્યક છે. જેમકે, પાન ૬૨ ઉપર ‘ઝેદાજીવિકા’નો નિષેધ કર્યો છે. તેમાં ખેતીનો સમાવેશ

થઈ જાય છે. * ઉપરાંત વાસણો ઘડવાં, લાકડાં, પાન, ફળ
ખત્યાદિ વેચવાં, વાહનો બનાવવાં અથવા ફેરવવાં ઇત્યાદિ
કર્મો જતો કરવાં બધે અભિપ્રેત ન હોય, પરંતુ તેમના વડે
તેમજ તેમનાથી નીપજેલી વસ્તુઓ વડે જ સમાજજીવનનો
નિર્વાહ થાય છે, એમાં શંકા નથી.

મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં નો વર્ણવ્યંવસ્થા અભિપ્રેત
હોવાથી દરેક વર્ણનાં કર્મો જુદાં જુદાં ગણાવ્યાં છે; તથા
તે અનુસાર અમુક અમુક વર્ણને અમુક અમુક કર્મો નિર્ણય
દરાવ્યાં છે. તે તે વર્ણનો માણસ પોતાના વર્ણને અનુકૂળ
તે તે કર્મો કરે, તો તેથી તેને પાપ નથી લાગતું.

મનુસ્મૃતિમાં (૧૦-૭૫) જણાવ્યું છે કે, 'શરીરનો
નિર્વાહ થાય તેટલા પૂરનો જ ધનમંચય પોતપોતાના વર્ણને
અનુકૂળ, અનિર્દિત અને શરીરને ક્યેશ ન થાય તેવાં કર્મોથી
કરવો.' તથા પછીથી (૧૦-૭૬ પ્ર૦માં) દરેક વર્ણનાં જુદાં
જુદાં કર્મો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે. જેમ કે : 'અધ્યાપન,
અધ્યયન, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, દાન અને પ્રતિગ્રહ — એ ૭ કર્મ
બ્રાહ્મણનાં છે. તેમાંથી યાજ્ઞન, અધ્યાપન અને વિશિષ્ટ
પુરુષો પામેથી દાનનો સ્વીકાર — એ ત્રણ કર્મ તેની
આજીવિકાને અર્થે છે.' આજીવિકા માટે તે ત્રણનો સ્વીકાર
ક્ષત્રિયાદિ વર્ણો ન જ કરી શકે, એમ પણ તે તરત

* આચાર્યશ્રીએ તેની વ્યાખ્યા કરતી વખતે (૩-૧૦૫)માં
જેતીનું સીધું નામ નથી લીધું, પરંતુ તેમા જેની જ મુખ્યત્વે
અભિપ્રેત છે, એ વસ્તુ પરંપરાથી તેમજ 'ઉપાસકદશા' સૂત્રથી
નિશ્ચિત છે

(૧૦-૭૭માં) જણાવે છે. ‘ક્ષત્રિયનું કામ અને આશ્રવિકા પ્રગ્નના રક્ષણ અર્થે શસ્ત્રાન્ત્ર ધારણ કરવાં તે છે, અને વૈશ્યનું કામ આશ્રવિકા માટે વાણિજ્ય, પશુપાલન. અને ખેતી છે. * તે બંને વર્ણોને દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ ત્રણ ધર્મો તો મમાન જ છે.’ [૧૦-૭૮]

આ પ્રમાણે પોતપોતાનાં નિયત કર્મોથી આશ્રવિકા કરી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે શુ કશું, તે જણાવતાં મનુ કહે છે ‘બ્રાહ્મણ પોતાના અધ્યાપનાદિ કાર્યથી આશ્રવિકા ન કરી શકે, તો તે ક્ષત્રિયધર્મ વડે આશ્રવિકા કરે અને તંનાથી પણ ન જીવી શકાય તેમ હોય તો ખેતી, અને પશુપાલન રૂપી વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારે’ [૧૦, ૮૧-૨]

પરંતુ, ખેતીનો અણગમો મનુને પણ જાનો જોડસો જ છે. તે જણાવે છે. ‘બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય આપદધર્મ તરીકે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હોય તોપણ, હિંસાપ્રધાન. અને પગધીન એવી ખેતીને તો યત્નપૂર્વક તજે. કેટલાક ખેતીને મારી માને છે, પરંતુ તે કર્મ સત્પુરુષોએ નિદિષ્ટું છે. કારણ કે, હજારો શોભાની અણી વડે ભૂમિ, તેમજ ભૂમિરથ જીવોને સ્ત્રીયાં વિના ખેતી થઈ શકતી નથી. માટે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય પોતાનાં ખામ કર્મોથી નિર્વાહ થતો ન હોય ત્યારે, વૈશ્યો જે જે પદાર્થોનો વેપાર કરે છે તેમાંથી નીચેના પદાર્થો ત્યાગીને વેપાર વડે ધનપ્રાપ્તિ માધે. પ્રથમ તો, સર્વ રમોનો ત્યાગ કરે; તે જ પ્રમાણે ગધેણુ અન્ન, અને તવ;

* યાજ્ઞવલ્ક્યે (આચાર-૧૧૭માં) એ ઉપરાંત ‘કુસીદ’ એટલે કે વ્યાજવલ્ક્યે ઉમેર્યું છે.

ખાણિયું મીઠું, પશુઓ, મનુષ્યો, તમામ જાતનું રંગીન કાપડ, રંગ્યા વિનાનાં પણ શણ, રેશમ અને જિનનાં કાપડ, ફલ, મૂળ, ઔષધિઓ, પાણી, શરૂ, વિપ, માંમ, સોમ, બધા પ્રકારના ગધો, દૂધ, મધ, દહીં, ઘી, તેલ, મીણુ, ગોળ, દર્ભ, હાથી વગેરે અરણ્યવાસી સર્વ જાનવરો, મિંહુ વગેરે દંડ્રા યુક્ત પશુઓ, પક્ષીઓ, મગ, મળી, લાખ, તથા એક ખરીવાળાં બધાં પ્રાણીઓ.' [૧૦, ૮૬-૯]

મનુષ્યમૃતિમાં તકનો નિર્લેખ બહુ બારે છે. તેમાં જળાશય છે, " જેડતે જાતે ખેતી કરીને તલ પકવ્યા હોય. તો તે તેમને બહુ દિવસ રાખ્યા વિના કે કશા સાથે ભેળવ્યા વિના, કાઢીને ધર્મોદિ પ્રયોજનો સારુ ભેળવતા હોય તો બધે વેચે. ભોજન, અભ્યાંગ અને દાન એ ત્રણ પ્રયોજનો મિલાય ત્યનો બીજો કાઢી ઉપયોગ કરે, તો તે પોતાના પિતૃઓ સહિત દૂતરાની વિષ્ટામાં કાડે ચઢીને જન્મે છે." [૧૦-૯૧]

" માંમ, લાખ અને મીઠાનો વેપાર કરનારો બ્રાહ્મણ તત્કાલ પતિત થાય છે; અને દૂધ વેચનારો બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસમાં જ શદ્ર બની જાય છે. તે સિવાયની બીજી નિષિદ્ધ બીજોનો વેપાર જાણીબૂજીને કરવાથી બ્રાહ્મણ માત્ર દિવસમાં વૈશ્ય બની જાય છે. રમોનો રસો વડે ફેરબદ્ધો કરવો; પરંતુ મીઠાનો તો બીજા રમો વડે પણ ફેરબદ્ધો ન કરવો. પકવાનનો અન્ય અપકવ અન્ન માથે ફેરબદ્ધો કરવો; અને ત્યનો તેટલા બીજા ધાન્ય સાથે બદ્ધો કરવો. [૧૦, ૯૨-૪] ક્ષત્રિય વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તો વૈશ્યની જીવિકા વડે જીવે, પરંતુ બ્રાહ્મણની જીવિકા કદી ન સ્વીકારે. તે જ

નિયમ સર્વ વળો માટે છે કે, હીન વર્ણનાએ ઉત્તમ વર્ણની આગ્રિકા કદી ન સ્વીકારની. વૈશ્ય પોતાના કર્મથી ન જીવી શકતો હોય, તો શૂદ્રનો ધધો પણ સ્વીકારે, પરંતુ એક ખાતુ વગેરે (શૂદ્રના) અકાર્યો ન કરે; તથા જ્યારે આપત્તિ દળી જાય, ત્યારે પોતાના ધધામા પાડો કરે શૂદ્ર પણ દિગ્ગતિની શુશ્રૂષા કરી શકે તેની સ્થિતિમા ન હોય, તથા તેના ઘેરી હોકરા જૂએ ખરી જાય, તો કારીગરનું કામ કરીને જીવે પરંતુ તેમા ખ્યાન રાખે કે, જે કર્મો કે શિષ્યોથી દિગ્ગતિઓની શુશ્રૂષા થતી હોય, તેમનો જ સ્વીકાર કરે" [૧૦,૬૫-૧૦૦]

મધાના ઉપસહાર કરતા પાણુ મનુ જણાવે છે કે, "ધનપ્રાપ્તિના નીચેના માત્ર માર્ગો ધર્મ છે: વારસો મળવો, મુક્ત ભગવાન પ્રાપ્ત થવો કે મિત્રાદિ પાસેથી કાર્ષ પ્રાપ્ત થવું, ખરીદી કરવી [એ ત્રણ બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ છે], જીતી લેવું [એ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ છે], વ્યાજ ધીરજ, ખેતી, વેપારરૂપી કર્મયોગ [એ વૈશ્ય માટે ધર્મ છે], અને સારા માણસ પાસેથી જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારવું [એ બ્રાહ્મણ માટે ધર્મ છે] આપત્તિને વખતે જીવનનિર્વાહ માટે નીચેના દસ પ્રકારો સ્વીકારી શકાય (વૈદ્ય વગેરે) વિદ્યા, શિષ્ય, નોકરી, સેવા, ગોપાલન, વેપાર, ખેતી, ધીરજ (સંતોષ), બિક્ષા અને વ્યાજખોરી [૧૦,૧૧૫-૬] પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે વિપત્તિમા પણ વ્યાજખોરી ન કરવી" [૧૦ ૧૧૭]

ઉપરાંત અધ્યાય ૪, શ્લોક ૪-૬મા એક સામાન્ય નિયમ એ પણ આપ્યો છે કે, "દુષ્ખમા પણ ઉછરીય

(ખેતરમાં પડેલા દાણા વીણવા)થી જીવવું; અથવા અપાત્રતરીતે મળેલી વસ્તુથી જીવવું; અથવા માથના કરીને જીવવું; અથવા બિદ્લાવૃત્તિથી જીવવું; અથવા કોઈનું મૂંઢવી લઈને જીવવું; અથવા વેપાર પડે જીવવું; પરંતુ ગુલામી વડે કદી ન જીવવું. "

પાન ૬૧-૩ માં જે પ્રકારની આજીવિકાઓ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ગર્ભ ગણાવી છે, તે ધાર્મિક ગૃહસ્થ માત્રને માટે ગણાવી છે, એમ આપણે ઉપર જોઈ આપ્યા. મનુસ્મૃતિમાં પણ તેવી કેટલીક આજીવિકાઓ બ્રાહ્મણ માટે ગર્ભ માની છે. શ્રાદ્ધાદિ તેમજ યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં કેવા કેવા બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ ન આપવું તે ગણાવતાં મનુસ્મૃતિમ (અ. ૩, શ્લોક ૧૫૨ છં) જણાવ્યું છે કે, ' માંસવિક્રયી, પશુપાલક, ધાણી ચલાવનાર, રસવિક્રેતા, ધનુષ્ય-ગાણુ બનાવવાનો ધંધો કરનાર, હાથી-બળદ-ઘેડા-ઊંટ વગેરેને પશોટનાર, પક્ષીપોષક, યુદ્ધાચાર્ય, પાણીના અવાહ વાળનાર, કડિયાકામ કરનાર, કૃતરા વગેરેની સાકમારી કરનાર, ખેતી કરનાર, ઘેટાં-જોંભો પાળીને ગુજરાન ચલાવનાર, ' ઇત્યાદિ.

પરાશરસંહિતામાં (૧-૨-૧, ૨, ૬, ૧૩, ૧૫) જણાવ્યું છે કે, કૃત્તિયુગમાં બ્રાહ્મણ પોતાનાં પરકર્મ ઉપરાંત કૃષીકર્મ પણ કરે; તથા પોતે ખેડેલા ખેતરમાં પોતે ચકવેલા ધાન્યથી પંચયજ્ઞો કરે. ક્ષત્રિય પણ ખેતી કરે, અને દિગ્મે તથા દેવોની પૂજા કરે; અને વૈશ્ય તેમજ શૂદ્ર પણ ખેતી અને વાણિજ્ય કરે.

પાન ૫૪-૫ : અહિંસાવ્રતના અતિચારો જણાવતાં હેમચંદ્રાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે, પ્રાણીઓ ઉપર વધારે માર ન લાદવો, તેમજ તેમને માર મારીને તેમની પામે ગળ ઉપરાંત કામ ન ક્ષેવું એ બાબતમાં પરાશર-મૃતિમાં (૧-૨-૩૪) જણાવ્યું છે કે, ક્ષુધિત, તૃપ્તિ, શ્રાંત, હીનાંગ, વ્યાધિત અને ક્ષીબ, એવા બળદને વાહનાદિમાં નોડવો નહીં. બળદને અર્ધો દિવસ જ કામે નોડવો, અને પછી તેને મ્નાન કરાવવું.

પાન ૬૩ : અનર્થદડવિરતિવ્રતના અતિચારો જણાવતાં આચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે, ખાંડણિયો-આળેલુ, ગાડું-ઘોસરુ, ધનુષ-બાણ એ પ્રભાણે હિમાના મધુકત માધનો રાખવા નહીં. અને તેનું કારણ એ આપ્યું છે કે, એવી નોડિયા વસ્તુ રાખીએ, તો કોઈ માગવા આવે તેને ના ન પાડી શકીય પરંતુ તે નોડકાંમાંથી એક એક વસ્તુ રાખી હોય, તો બીજાને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિંસામાંથી બચી શકાય.

પરંતુ, એક વાત ધ્યષ્ટ છે કે, પોતે નોડકાં ન રાખે, તો પણ પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી બીજી વસ્તુ બીજા પાસેથી જ લાવવી પડે. તેના કરતાં મનુરમૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આવી વસ્તુઓ રાખવાથી જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરવા તેણે પચયજ્ઞો કરવા એમ જણાવ્યું છે, તે લાવના વધુ સામાજિક છે અને ધાર્મિક પણ છે, એમ લાગે છે. મનુરમૃતિમાં (૩-૬૮ ૬૦માં) જણાવ્યું છે :

“ગૃહસ્થને ઘેર પાંચ વસ્તુઓ કસાર્ધખાના જેવી છે, ચૂસો, વાટણિયો, સાવરણી, ખાંડણિયો-સાંળેલું અને પાણીનો

ઘડો. તે પાંચેથી થતા પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાંચ મહાયજ્ઞો રોજ કરવા, એમ મહર્ષિઓએ ઠરાવ્યું છે. તે પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે: અધ્યયન-અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ; અભાદિથી તર્પણ એ પિતૃયજ્ઞ; હોમ એ દેવયજ્ઞ; બલિ એ ભૂતયજ્ઞ; અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ. આ પાંચ મહાયજ્ઞો જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થ હોવા છતાં પેલાં પાંચ હિંસાસ્થાનોના દોષોથી ક્ષેપાતો નથી. દેવતા, અતિથિ, પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એટલાંનું જે સંવર્ધન કરતો નથી, તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં જીવતો નથી. સ્વાધ્યાય વડે ઋષિઓનું પૂજન કરવું; હોમ વડે દેવોનું; શ્રાદ્ધ વડે પિતૃઓનું; અન્ન વડે મનુષ્યોનું; અને બલિકર્મ વડે ભૂતોનું.” આ પછી તેમાં (અ૦૩, શ્લોક ૭૩-૮૦) તે પાંચ યજ્ઞોની ભાવના તેમજ વિધિનું જે વર્ણન છે, તે રંજક તેમજ બોધક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જંતુઓને આવશ્યક વૃદ્ધિ માટે કાંઈ કરી છૂટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાવી છે, તે સમાજધર્મની ઊંડી સમજ વ્યક્ત કરે છે. કૂતરાં, પતિત, ચાંડાલ, પાપી, રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્નમાંથી થોડું પણ કાઢવાનું જે વિધાન છે (૩-૮૨), તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ‘આ બધું કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને જમાડવો, અને બ્રહ્મચારી ભિક્ષુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણુ વિના ગમે તેવા બ્રાહ્મણોને આપેલું દાનાદિ રાખમાં નાખેલાની પેઠે નકામું જાય છે. પરંતુ વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિપ્રોને આપેલું દાન મંકટો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ

પાન ૫૪-૫ અર્હિમાનતના અતિયારો જણાવતા હેમચદ્રાચાર્યએ જણાવ્યું છે કે, પ્રાણીઓ ઉપર વધારે ભાર ન લાદવો, તેમજ તેમને માર મારીને તેમની પામે મળ ઉપરાત કામ ન લેવું એ બામતમા પરાશરમૃતિમા (૧૨૩૪) જણાવ્યું છે કે, મુષિત, તૃષિત, શ્રાત, હીનાગ, વ્યાધિત અને કૃષીમ, એવા બળદને વાહનાદિમા નેડવો નહીં બળદને અર્ધો દિનમ જ કામે નેડવો, અને પડી તેને મ્નાન કગવવું

પાન ૬૩ અનર્થદડવિગતિનતના અતિયારો ગણાવતા આચાર્યએ જણાવ્યું છે કે, ખાડલિયો-માખેલુ, ગાક-ધોસરુ, ધનુપ-માણુ એ પ્રમાણે હિસાના સયુક્ત સાધનો ગખત્રા નહીં અને તેનું કારણ એ આપ્યું છે કે, એવી નેડિયા વગ્તુ રાખીએ, તો કોઈ માગવા આવે તેને ના ન પાડી શકીય પરંતુ તે નેડકામાથી એક એક વગ્તુ રાખી હોય, તો બીજાને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિસામાથી મચી શકાય

પરંતુ, એક વાત અપટ છે કે, પોતે નેડકા ન રાખે, તો પણ પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી બીજી વગ્તુ બીજા પાસેથી જ લાવવી પડે તેના કરતા મનુરમૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આની વગ્તુઓ રાખનાથી જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરના તેણે પચયજો કરવા એમ જણાવ્યું છે, તે ભાવના વધુ સામાજિક છે અને ધાર્મિક પણ છે, એમ લાગે છે મનુરમૃતિમા (૩૬૮ ઇમા) જણાવ્યું છે :

“ગૃહસ્થને ઘેર પાચ વગ્તુઓ કસાર્ષિખાના જેવી છે, ચૂલો, વાટલિયો, સાનરણી, ખાડલિયો-સાખેલું અને પાણીનો

ઘડો. તે પાંચેથી થતા પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાંચ મહાયજ્ઞો રોજ કરવા, એમ મહર્ષિઓએ ઠરાવ્યું છે. તે પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે : અધ્યયન-અધ્યાપન એ અહ્યયજ્ઞ; અન્નાદિથી તર્પણ એ પિતૃયજ્ઞ; હોમ એ દેવયજ્ઞ; બલિ એ ભૂતયજ્ઞ; અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ. આ પાંચ મહાયજ્ઞો જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થ હોવા છતાં પેલાં પાંચ હિંસાસ્થાનોના દોષોથી લેપાતો નથી. દેવતા, અતિથિ, પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એટલાંનું જે સંવર્ધન કરતો નથી, તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં જીવતો નથી. સ્વાધ્યાય વડે ઋષિઓનું પૂજન કરવું; હોમ વડે દેવોનું; શ્રાદ્ધ વડે પિતૃઓનું; અન્ન વડે મનુષ્યોનું; અને બલિકર્મ વડે ભૂતોનું.” આ પછી તેમાં (અં ૩, શ્લોક ૭૩-૮૦) તે પાંચ યજ્ઞોની ભાવના તેમજ વિધિનું જે વર્ણન છે, તે રંજક તેમજ બોધક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જતુઓને આવશ્યક વૃદ્ધિ માટે કાંઈ કરી છૂટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાવી છે, તે સમાજધર્મની જાડી સમજ વ્યક્ત કરે છે. કૃતરાં, પતિત, ચાંડાલ, પાપી, રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્નમાંથી રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્નમાંથી થોડું પણ કાઢવાનું જે વિધાન છે (૩-૮૨), તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ‘આ બધું કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને જમાડવો, અને અહ્યયારી શિશુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણ વિના ગમે તેવા આહારોને આપેલું દાનાદિ રાખમાં નાખેલાની પેઠે નકામું જાય છે. પરંતુ વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિદ્વાને આપેલું દાન મંદટો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ

પાન ૫૪૫ અહિંસાનતના અતિચારા જાણાવતા હેમચંદ્રાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે, પ્રાણીઓ ઉપર વધારે ભાર ન લાદવો, તેમજ તેમને માર મારીને તેમની પામે ગળા ઉપરાત કામ ન લેવું એ બાળતમા પરાશરમૃતિમા (૧૨૩૪) જણાવ્યું છે કે, હુષિત, તૃપ્તિ, શ્રાત, હીનાગ, આધિત અને શ્લીળ, એવા બળદને વાહનાદિમા જોડવા નહીં બળદને અર્ધો દિવસ જ કામે જોડવો, અને પડી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તુ

પાન ૬૩ અનર્થદંડવિરતિનતના અતિચારો જાણાવતા આચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે, ખાડણિયો-સાબેલુ, ગા-ધોસરુ ધનુ-ગાણ એ પ્રમાણે હિસાના મયુક્ત સાધનો રાખવા નહીં અને તેનું મારણ એ આપ્યું છે કે, એવી જોડિયા વસ્તુ રાખીએ તો કોઈ માગના આવે તેને ના ન પાડી શકીય પરંતુ તે જોડકામાથી એ-એ-વસ્તુ રાખી હોય, તો બીજાને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિસામાથી બચી શકાય

પરંતુ, એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, પોતે જોડકા ન ગમે, તો પણ પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી બીજી વસ્તુ બીજા પાસેથી જ લાવવી પડે તેના કરતા મનુષ્યમૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આની વસ્તુઓ રાખવાથી જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરના તેણે પચયજ્ઞો કરવા એમ જણાવ્યું છે, તે ભાવના વધુ સામાજિક છે અને ધાર્મિક પણ છે, એમ લાગે છે મનુષ્યમૃતિમા (૩૬૮ ઇન્દ્રિયા) જણાવ્યું છે

“ગૃહસ્થને ઘેર પાત્ર વસ્તુઓ કસાઈખાના જેવી છે, ચૂતો, વાટણિયો, સાનરણી, ખાડણિયો-સાબેલુ અને પાણીનો

ધડો. તે પાંચેથી ચતા પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાંચ મહાયજ્ઞો રોજ કરવા, એમ મહર્ષિઓએ ઠરાવ્યું છે. તે પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે : અધ્યયન-અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ; અન્નાદિથી તર્પણ એ પિતૃયજ્ઞ; હોમ એ દેવયજ્ઞ; બલિ એ ભૂતયજ્ઞ; અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ. આ પાંચ મહાયજ્ઞો જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થ હોવા છતાં પેલાં પાંચ હિંસારથાનોના દોષોથી લેપાતો નથી. દેવતા, અતિથિ, પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એટલાંનું જે સંવર્ધન કરતો નથી, તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં જીવતો નથી. સ્વાધ્યાય વડે ઋષિઓનું પૂજન કરવું; હોમ વડે દેવોનું; શ્રાદ્ધ વડે પિતૃઓનું; અન્ન વડે મનુષ્યોનું; અને બલિકર્મ વડે ભૂતોનું.” આ પછી તેમાં (અ૦૩, શ્લોક ૭૩-૮૦) તે પાંચ યજ્ઞોની ભાવના તેમજ વિધિનું જે વર્ણન છે, તે રંજક તેમજ બોધક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જંતુઓને આવશ્યક વૃષ્ટિ માટે કાંઈ કરી છૂટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાવી છે, તે સમાજધર્મની જાડી સમજ વ્યક્ત કરે છે. કૃતરાં, પતિત, આંડાલ, પાપી, રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્નમાંથી થોડું પણ કાઢવાનું જે વિધાન છે (૩-૮૨), તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ‘આ બધું કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને જમાડવો, અને બ્રહ્મચારી ભિક્ષુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણ વિના ગમે તેવા બ્રાહ્મણોને આપેલું દાનાદિ રાખમાં નાખેલાની પેઠે નકામું જાય છે. પરંતુ વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિપ્રોને આપેલું દાન મંદટો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ

સત્કારપૂર્વક અન્નપાનાદિ આપવું. અન્નાદિ આપવાની શક્તિ ન હોય, તોપણ સત્પુરુષોના ઘરમાં તૃણ, શ્રમિ, પાણી અને પ્રિય વાણી, એટલાની તો કદી કોઈને ના પાડવામાં આવતી નથી. પોતાને જે ખાવાનું હોય, તે જ અતિથિને ખવરાવવું; પોતાને માટે સારું સારું રાખીને ન ખવરાવવું. સૌભાગ્યવતી નવોદા સ્ત્રીઓને, કુંવારી કન્યાઓને, રોગીઓને, ગર્ભિણીઓને અને અતિથિઓને તો વગર વિચાર્યે પોતાની પહેલાં જ જમાડી લેવાં. તે બધાંને ખવરાવ્યા વિના જે પહેલું પોતે ખાય છે, તેની દુર્ગતિ થાય છે. અતિથિઓ, સગાંવહાલાં, અને નોકરચાકર જમી રહે, ત્યારબાદ દંપતી જમે. દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ વગેરેને પૂજતાં બાકી વધેલું ગૃહસ્થે જમવું. જે ગૃહસ્થ પોતાને માટે જ રાંધે છે, તે પાપ જ ખાય છે; પરંતુ આ બધા મજો પરવારીને વધેલું ખાનારો જ સત્પુરુષ છે.’

પાન ૧૩૧ : ‘પક્ષીઓ તીર્થ’કરની પ્રદક્ષિણા કરે છે’ : એટલે કે, શુકનનાં પક્ષીઓ તેમને જમણે હાથે હિતરે છે, એમ સમજવું.

પાન ૧૭૭ : ‘પુરિમતાલ’ એ આજના અસ્થાગ્રાદનો જ એક ભાગ હતો.

પાન ૧૭૮ : ‘રત્નપુર’, એટલે આઉધ એન્ડ રોહિલખંડ રેલવેના સોહાવલ સ્ટેશનથી દોઢ-એ માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું ‘રૂનાઈ’.

પાન ૧૮૧ : જલ્લેદ્રીપ, વર્ષધર પર્વતો વગેરેનું આવું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ (૨-૧), ભાગવત પુરાણ (૫-૨૦) વગેરે

અથોમાં તેમજ મહાભારત ભીષ્મપર્વ ૩૧૭-૩૭૮માં વિષ્ણુરથી
જોવા મળે છે. તેમાં નામો જુદાં જુદાં છે; પરંતુ, વચ્ચે
વચ્ચે અહીં જણાવેલાં નામો પણ દેખાઈ જાય છે.

પાન ૨૧૫ : પ્રતીકોપાસના : આચાર્યશ્રીએ છાયાપુરુષના
દર્શનનો જે વિધિ જણાવ્યો છે, તે અન્ય અથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.
શિવસંહિતામાં (૫,૧૫-૨૧) તો તેને એક પ્રકારની ઉપામના
હાવી છે. તે અહીં મરખાવવા જેવી છે. "દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ
દ્વય આપનારી 'પ્રતીકોપાસના' એટલે છાયાદર્શન હંમેશાં
કરવું. તેના દર્શનમાત્રથી પવિત્ર થવાય છે એ આજ્ઞાતમાં
સહેજ પણ સંશય કરવો નહીં. ગાઢ તડકાવાળા પ્રદેશમાં
પોતાની છાયાને ખુદી આંખો વડે જોવા કરવી; અને પછી
એકદમ આકાશમાં નજર કરવી. ત્યાં તત્ક્ષણ પોતાનો
પડછાયો દેખાશે. જે આ પ્રમાણે આકાશમાં પોતાની છાયા
રોજ જુએ છે, તેના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનું
મૃત્યુ કદી થતું નથી. જ્યારે પોતાનું પ્રતીક આકાશમાં
પૂરેપૂરું (અવયવોના ભેદ સહિત) જોઈ શકાય, ત્યારે
જાણવું કે વિજય મળ્યો. પછી વાયુને જીતીને તે સાધક
મર્વત્ર સંચરે છે. જે માણસ આનો અભ્યાસ સદા કરે છે, તે
પરમઆત્માને — પૂર્ણાનંદરૂપી એકમાત્ર પુરુષને — પ્રાપ્ત કરે
છે. પ્રવાસે નીકળવાનું હોય, કે વિવાહાદિ શુભકર્મનો પ્રસંગ
હોય, કે મંકટ આવી પડ્યું હોય, ત્યારે પાપના ક્ષયને અર્થે
અને પુણ્યની વૃદ્ધિ અર્થે આ પ્રતીકોપાસના જરૂર આવરવી.
આનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી જ્યારે તેને પોતાની
અદર જ જોઈ શકાય, ત્યારે નિશ્ચય મળવાનો યોગી મુક્તિ
પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જાણવું."

મુભાપિતો

અહિંસા

આમવત્ત મવંમૃતંતુ મુમ્બદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।

ચિતયન્નામનોઽનિષ્ઠાં હિમામગ્યમ્ય નાચંગ્ત્ ॥

જેમ આપખુને પોતાને મુખ્ય પ્રિય છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ ખીન્ન હોવાને પણ છે. એમ વિચારી, પોતાને અનિષ્ટ સાગતી દિંસા ખીન્ન પ્રત્યે ન આચરવી, [૨-૨૦]

નિરર્થકાં ન કુર્વાતિ જીવેષુ સ્થાવરંસ્વપિ ।

હિસામહિસાધર્મજઃ કાંક્ષન્ મોક્ષમુપાસકઃ ॥

અહિંસાનું રહસ્ય સમજનાર મુમુક્ષુએ સ્થાવર હોવાની પણ નિર્વર્થક દિંસા ન કરવી. [૨-૨૧]

પ્રાણી પ્રાણિતલ્યેમેન યો રાગ્યમપિ મુચ્ચતિ ।

તદ્વધોયમઘં સર્વોર્વોદ્ધાનેઽપિ જ શામ્યતિ ॥

પ્રાણી જીવિતની આશાએ રાખ્ય પણ આપી દેવા
તૈયાર થાય છે. તો પછી તેવા જીવિતનો વધ કરવાથી
ચતુ પાપ આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે તોપણ કેવી રીતે
શોવાય ? [૨-૨૨]

વને નિરપરાધાનાં વાયુતોયતૃણાશિનામ્ ।
નિઘ્નન્ મૃગાણાં માંસાર્થી વિશેષ્યતે કથ શુનઃ ॥

વનમાં જ રહેતાં, તથા વાયુ, જલ અને તૃણ ખાઈને
જીવતાં નિરપરાધી હરણાં વગેરે પ્રાણીઓને તેમના માંસ માટે
મારી નાખનારા મનુષ્યમાં અને ફૂતરામાં શા ફેર
છે ? [૨-૨૩]

દીર્યમાણઃ કુશેનાપિ યઃ દ્યાગે હંત વૃયતે ।
નિર્મન્તૂન્ સ કથં જન્તૂન્તયેન્નિશિતાયુઘૈઃ ॥

પોતાને દાબ વાગી જાય તો પણ જે ખૂસો પાડી બેઠો
છે, તેવો મનુષ્ય તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી નિરપરાધી પ્રાણીઓને શા
રીતે મારી શકે છે ? [૨-૨૪]

નિર્માતુ ક્રૂરકર્માણઃ ક્ષણિકામાત્મનો ધૃતિઃ ।
સમાપયંતિ સઠ્ઠં જન્માન્યસ્ય શરોરિણઃ ॥

પોતાની ક્ષણિક તૃપ્તિ માટે ક્રૂર શોધો ખીજ પ્રાણીનું
આખું જીવિત ખતમ કરી નાખે છે. [૨-૨૫]

ત્રિયસ્વેત્યુચ્યમાનોઽપિ દેહી ભવતિ દુ સ્વિતઃ ।
માર્યમાણઃ પ્રહરણૈર્દારુણૈઃ સ કથં ભવેત્ ॥

‘કાર્ત્તવિર્ય’ ‘તુ મરી જા’ એટલું કહીએ છીએ તો પણ તેને દુઃખ લાગે છે; તો પછી તીક્ષ્ણ શ્રોત્રી મારી જ નાખવામાં આવે, ત્યારે તેને શું થતું હશે? [૨-૨૬]

દમો દેવગુરુપાસ્તિર્દાનમધ્યયનં તપઃ ।

મર્વમપ્યેતદફલં હિસાં ચેન્ન પરિત્યજેત્ ॥

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દેવ-ગુરુની ઉપામના, દાન, અધ્યયન અને તપ — એ બધા હિંમ્મા ત્યાગવામાં ન આવે તો અફલ જાય છે. [૨ ૩૧]

યો મૃતેન્નમય દદાદ્મૃતેમ્યસ્તસ્ય નો મયમ્ ।

યાદગ્ વિતીર્યતે દાન તાદગાસાઘતે ફલમ્ ॥

જે અન્ય પ્રાણીઓને અમય આપે છે, તેને અન્ય પ્રાણીઓ તરફથી ભય રહેતો નથી. કહેવત છે કે, ‘જેવું દાન તેવું ફલ.’ [૨-૪૮]

સત્ય

સર્વલોકવિરદ્ધં યદ્વિશ્વસિતઘાતકમ્ ।

યદ્વિપક્ષઃ પુણ્યસ્ય ન વદેત્તદસૂતૃતમ્ ॥

સર્વ લોકોને અમાન્ય, વિશ્વામનો ઘાત કરવા રૂપ, તથા પુણ્યનું વેરી એવું અસત્ય કહી ન બોલવું. [૨-૫૫]

જ્ઞાનચાત્રિયોર્મૂલં સત્યમેવ વદન્તિ યે ।

ઘાત્રી પવિત્રીક્રિયતે તેષાં ચરણેણુભિઃ ॥

જેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રના મૂલરૂપ સત્ય જ ખોલે છે,
તેઓની ચરણરજ્યા પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. [૨-૬૩]

અસ્તેય

अयं लोकः परलोको धर्मो धैर्यं धृतिर्मतिः ।

मुष्णता परकीयं स्वं मुषितं सर्वमप्यदः ॥

ખીજનું ધન ચોરનારે તેનું ધન જ ચોખું નથી,
પરંતુ તેના આ લોક, પરચોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ
પણ ચોખી. [૨-૬૭]

एकस्यैकक्षणं दुःखं मार्यमाणस्य जायते ।

सपुत्रपौत्रस्य पुनर्यावज्जीवं हृते धने ॥

કાઈને મારી નાખીએ ત્યારે તો તેને એકક્ષાને એક
ક્ષણ દુઃખ થાય છે; પરંતુ તેનું ધન ચોરી લઈએ, ત્યારે તો
તેને તેમજ તેના પુત્ર-પૌત્રોને યાવજીવન દુઃખ થાય
છે [૨-૬૮]

બ્રહ્મચર્ય

स्त्रीसमोगेन यः कामज्वरं प्रतिचिकीर्षति ।

स हुताशं घृताहुत्या विव्यापयितुमिच्छति ॥

જે માણસ કામબોગથી કામજ્વરનો ઉપાય કરવા ઇચ્છે
છે, તે અગ્નિને ઘી હોમીને ઓપવવા ઇચ્છે છે. [૨-૮૧].

प्राणभूत चरित्रस्य पत्रहैरुकारणम् ।

समाचरन् ब्रह्मचर्यं पूजितैरपि पूयते ॥

ચાગિના પ્રાજ્ઞન અને મોક્ષના એકમાત્ર કારણ
જ્ઞાનરૂપને જે આચરે છે, તે પુણ્યોના પણ પુણ્ય
છે. [૩-૧૦૪]

ત્રિગુણઃ સુસંધાના દૃઢસંકલ્પના નગાઃ ।

તેજશ્વિનો મહાવીર્યો મંવંયુર્મદનચર્યન ॥

જ્ઞાનરૂપથી પ્રાજ્ઞો દીર્ઘાયુષી, નંદો આકૃતિવાળો,
દૃઢ બાધાવાળો, તેજસ્વી અને મહાવીર્યવાળો થાય
છે. [૩-૧૦૫]

અપરિવ્રત

અમંતોષમપિધામમાર્ગમં દુઃસ્વકારગમ ।

મગા મૃદાંકલં કુર્યાન્ પરિમદનિચંચનમ ॥

દુઃખના કારણરૂપ અમંતોષ, અવિશ્વાસ અને નપાપ
પ્રગતિ — એ બધાં આસક્તિનાં ફળ છે, એમ જાણી,
પરિવ્રતનું નિયંત્રણ કરવું. [૨-૧૦૬]

પરિમદમન ગાદિ મન્નયેત મગામ્બુધાં ।

મહાપોત ક્વ પ્રાગી સ્યજેત્તરમાપરિમદ્ધમ્ ॥

પરિવ્રત ઉપર મનનાને લીધે પ્રાણી બધામાગરમાં અતિ
બાર લાલસા વદાણની પેઠે રૂબી જાય છે. મારે પરિવ્રતનો
ત્યાગ કરવો. [૨-૧૦૭]

ત્રસંશુભમોઽધ્યત્ર ન ગુણઃ કોઽપિ ત્રિચતે ।

દોષાન્તુ પવંતસ્થૂલાઃ પ્રાદુષ્યન્તિ પરિમદે ॥

પરિગ્રહમાં આણુ નેટલો પણ કોઈ શુણુ નથી; પરંતુ દોષો તો પર્વત નેટલા છે. [૨-૧૦૮]

સંગાદ્ભવન્યસન્તોઽપિ રાગદ્વેષાદયો દ્વિષઃ ।

મુનેરપિ ચલેચ્ચેતો યત્તેનાન્દોલિતાત્મનઃ ॥

પરિગ્રહને લીધે ન હોય તેવા રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓ ઊભા થાય છે; તથા તેનાથી આદોક્ષિત થયેલા અંતઃકરણવાળા મુનિનું ચિત્ત પણ ચલિત થઈ જાય છે. [૨-૧૦૯]

સંસારમૂલમારમ્મા સ્તેષાં હેતુઃ પરિગ્રહઃ ।

તત્સાદુપાસકઃ કુર્યાદ્લપ્તમન્યં પરિગ્રહમ્ ॥

સંસારનું મૂળ સપાપ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તેમનું મૂળ પરિગ્રહ છે. માટે મુમુક્ષુ શૂદ્રસ્થે પરિગ્રહને ઘટાડતા જવું. [૨-૧૧૦]

મુષ્ણન્તિ વિપયસ્તેના દહતિ સ્મરપાવકઃ ।

મ્મ્યન્તિ વનિતાન્યાધાઃ સંગૈરંગીકૃતં નરમ્ ॥

પરિગ્રહમાં આસક્ત થયેલા પુરુષને વિપયોરૂપી ચોરા લૂંટવા આવે છે; કામરૂપી અગ્નિ જાળવા આવે છે; અને સ્ત્રીરૂપી પારધીઓ કંદામાં નાખવા આવે છે. [૨-૧૧૧]

સંનિધૌ નિધયસ્તસ્ય કામગવ્યનુગામિની ।

અમરાઃ ક્રિકરાયન્તે સંતોષો યસ્ય મૂષ્ણમ્ ॥

જેને મતિય ત્રાસ થયો છે, તેને જઘા બંડારો હાજરાહજૂર છે; કામધેનુ પણ તેનું અનુગમન કરે છે; અને દેવો પણ તેના દાસ થાય છે. [૨-૧૧૭]

આત્મજ્ઞાન

આત્માજ્ઞાનમવં દુઃસ્વમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

તપસાપ્યાત્મવિજ્ઞાનહીનૈસ્થેત્તું ન શક્યતે ॥

આત્માના અજ્ઞાનથી નીપજેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે. આત્માના જ્ઞાન વિના ગમે તેટલા તપ કરે, તોપણ તે દૂર થતું નથી. [૪-૩]

અયમાત્મૈવ ચિદ્રૂપ. જરોરો કર્મયોગતઃ ।

ધ્યાનાગ્નિદગ્ધકર્મા તુ સિદ્ધાત્મા સ્યાન્નિરંજનઃ ॥

મૂળે ચિત્સ્વરૂપી આ આત્મા જ કર્મના મ'બંધથી શરીરી બન્યો છે. ધ્યાનાગ્નિથી તે કર્મ બાળી નાખે, તો તે પોતે જ નિરંજન અને મુક્ત છે. [૪-૪]

અયમાત્મૈવ સંસારઃ કપાયૈન્દ્રિયનિર્જિતઃ ।

તમેવ તદ્વિજેતાર મોક્ષમાહુર્મનીષિણઃ ॥

દોષ-માન-માયા-સોબરૂપી કપાયો અને સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોથી નિર્તાયેયો આ આત્મા જ સંસાર છે; અને તે બધાને છતનાર આત્મા જ મોક્ષ છે. [૪-૫]

ઇન્દ્રિયજય

વિન્નૈન્દ્રિયજયં નૈવ કપાયાન્ જેતુમીશ્વરઃ ।

હન્યતે હૈમનં જાઙ્ઘ્યં ન વિના જ્વલિતાનલમ્ ॥

પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યા વિના કપાયો છતી શકાતા નથી. પ્રજ્વલિત અગ્નિ વિના મેનાની ધનતા દૂર કરી શકાતી નથી. [૪-૨૪]

इन्द्रियैर्विजितो जंतुः कपायैरभिभूयते ।

वीरैः कृष्टेष्टकः पूर्वं वप्र कै कैर्न खंड्यते ॥

ઇન્દ્રિયોથી જિતાયેલો પ્રાણી જ કપાયો વડે અભિભૂત થઈ શકે છે. પહેલાં શક્તિશાળી માણસે એક ઇંટ ખેંચી કાઢી હોય, તો પછી બાકીની દીવાલ ગમે તે માણસ તોડી શકે છે. [૪-૨૬]

कुलघाताय पाताय बंधाय च वधाय च ।

अनिर्जितानि जायंते करणानि शरीरिणाम् ॥

નહિ જિતાયેલી ઇન્દ્રિયો મનુષ્યના કુલનો ધાત કરાવે છે, તેનું અધઃપતન કરાવે છે, તેમજ તેને વધ-અધન કરાવે છે. [૪-૨૭]

मनःशुद्धि

तदिन्द्रियजयं कुर्यान्मन शुद्ध्या महामतिः ।

न्यो विना यमनियमैः कायकेशो वृथा नृणाम् ॥

શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મન શુદ્ધિ વડે ઇન્દ્રિયજય સાધવો. મન શુદ્ધિ વિનાના ચમનિયમાદિ વૃથા કાયકેશ જ કરાવનારા નીવડે છે. [૪-૩૪]

अनिरुद्धमनस्कः सन् योगश्रद्धां दधाति य ।

पद्भ्यां जिगमिषुर्ग्रामं स पंगुरिव हस्यते ।

મનનો રોધ કર્યા વિના જે યોગ માધવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પગ વડે ચાલીને પરગામ જવા ઇચ્છનારા પાંગળા જેવો હામ્યારપદ બને છે [૪-૩૭]

સત્યાં હિ મનસઃ શુદ્ધૌ સંયસન્તોઽપિ યદ્ગુણાઃ ।

સતોઽપ્યસત્યાં નો સન્તિ સૈવ કાર્યા બુધૈસ્તતઃ ॥

મનઃશુદ્ધિ હોય તો ન હોય તેવા ગુણો પણ આવી રહે છે; બ્યારે મન-શુદ્ધિ ન હોય તો જે ગુણો હોય તે પણ ચાલ્યા જાય છે. માટે શુદ્ધિમાન પુરુષોએ મનઃશુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરવી. [૪-૨૧]

મનઃશુદ્ધિમવિભ્રાણા યે તપસ્યન્તિ મુક્તયે ।

ત્યક્ત્વા નાવ મુજામ્યાં તે તિતીર્થંતિ મહાર્ણવમ્ ॥

મન-શુદ્ધિ વિના જેઓ મુક્તિ માટે તપ આચરે છે, તેઓ નાવ વિના હાથ વડે જ મહામાગર તરવાની ધસી કરે છે. [૪-૪૨]

મન-શુદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યો રાગદ્વેષવિનિર્જયઃ ।

કાલુષ્ય યેન હિત્વાત્મા સ્વસ્વરૂપેઽવતિષ્ઠતે ॥

પરંતુ મન-શુદ્ધિ કરવા માટે તો રાગદ્વેષનો જય કરવો જોઈએ. જેથી આત્મા પોતાની કલુષિતતા તજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે અવસ્થિત થાય. [૪-૪૫]

અસ્તતંદ્રૈરતઃ પુંભિર્નિર્વાણપદકાંક્ષિભિઃ ।

વિધાતવ્યઃ સમત્વેન રાગદ્વેષદ્વિપજયઃ ॥

માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ તંદ્રાનો ત્યાગ કરી, મમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુનો જય કરવો. [૪-૪૯]

સામ્ય સ્યાન્નિર્મમત્વેન તત્કૃતે ભાવનાઃ શ્રયેત્ ।

ભાવનાભિરવિશ્રાંતમિતિ ભાવિતમાનસઃ ।

નિર્મમઃ સર્વભાવેષુ સમત્વમવલપ્તે ॥

એ સમત્વ નિર્મત્વ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; અને નિર્મત્વ અનિત્યત્વ, અશરણત્વ, વગેરે ભાવનાઓનું અવલંબન લેવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓ * વડે જે સતત પોતાના મનને ભાવિત કરે છે, તે નિર્મલ બનીને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૪-૧૧૦]

વિપયેભ્યો વિરક્તાનાં સામ્યગાસિતચેતસામ્ ।

ઉપશામ્યે કૃપાયામ્નિર્ગોચિદીપઃ સમુન્મિષેત્ ॥

વિપયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સમત્વ યુક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યોનો જ કૃપાયામ્નિ શાંત થઈ જાય છે, અને તેમનામાં જ્ઞાનદીપ પ્રગ્લ્ભિત થાય છે. [૪-૧૧૧]

સમત્વમવલંબ્યાથ ધ્યાનં યોગી સમાશ્રયેત્ ।

વિના સમત્વમારબ્ધે ધ્યાનં સ્વાત્મા વિડંબ્યતે ॥

સમત્વનું અવલંબન મેળવ્યા પછી યોગીએ ધ્યાનનો આશરો લેવો. સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનારો પોતાની જાતની જ વિડંબના કરે છે. [૪-૧૧૨]

ઉપસંહાર

મોક્ષઃ કર્મક્ષયાદેવ સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ।

ધ્યાનસાધ્યં મતં તદ્ધ તદ્વચનં હિતમાત્મનઃ ॥

* તે બાર ભાવનાઓના વર્ણન માટે જુઓ પાન ૬૨૨ ઇત્યાદિ.

મોક્ષ કર્મના કાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; અને કર્મલગ્ન આત્મજ્ઞાનથી જ થઈ શકે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ મિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે ધ્યાન આત્માને દિનકર છે. [૪-૧૧૩]

ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં ન ધ્યાનંન વિના ચ તત્ ।

નિષ્કલ્પં જાયતે તસ્માદ્ દ્વયમન્યોઽન્યકાળમ્ ॥

સમત્વ વિના ધ્યાન સંભવી શકતું નથી, અને ધ્યાન વિના સમત્વ હદ થઈ શકતું નથી. માટે જન અન્યોન્યનાં કારણ છે [૪-૧૧૪]

વાહ્યાત્માનમપાત્ય પ્રસક્તિભાજાંતર્ગમના યોગી ।

સતતં પરમાત્માનં વિધિતયેત્તન્મયત્વાય ॥

બાહ્ય પદાર્થોનું ચિંતન છોડીને, લવલીન ચિત્તે યોગીએ સતત પરમાત્માનું ચિતન કરવું. એમ કરવાથી પરમાત્મા સાથે તન્મયત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. [૧૨-૬]

નષ્ટે મનસિ સમંતાત્ સઙ્ગલં વિલયં સર્વતો યાતે ।

નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વં નિર્વાતિસ્થાયિદીપવત્ ॥

મનનો મરવાથી લય થઈ જતાં જ, પવન વિનાના રથાનમાં દીપકની જ્યોત જેવું નિઃકલ્પ તત્ત્વ ઉદય પામે છે. [૧૨-૩૬]

સૂચિ

અગ્નિ —મંડળ ૨૦૩, —વાયુ
૨૦૫, ૨૨૩
અણુપ્રત ૧૬, ૨૦
અતિચારો ૫૪-૬૬
અતિશય વિભાગપ્રત ૫૧; —ના
અતિચારો ૬૬
અતિશયો, તીર્થ કરના ૧૧૭, ૧૩૦
'અધર્મ' તત્ત્વ ૧૩૫
અનર્થ દૃષ્ટ્યાગપ્રત ૪૫; —ના
અતિચારો ૬૩
અનંતાનુબધી કથાય ૮૫
અનાર્થ ૧૬૧
અપરિશદ્ ૭, ૩૪; —ની ભાવના
૧૦, —ના અતિચારો ૫૮
અપાયવિચય ૧૨૩
અમયકુમાર ૩૫, ૧૫૮
અલોનાગ ૧૦૩
અવધિગિન ૨૪૪
અશ્વાગનિમિત્ત ૨૪૪
અન્તેય ૭, ૨૦; —ની ભાવનાઓ
૬, —ના અતિચારો ૫૬
અહિ સં ૭, ૨૧; —ની ભાવનાઓ
૮; —ના અતિચારો ૫૪-૫
(જુઓ 'માસત્યાગ')

આત્મજ્ઞાન —બને મોક્ષ ૮૪, ૧૪૨
આયુર્વેદ ૪૪
આર્થ ૧૬૧
આયોચના ૭૨, ૭૮
આવરચક, છ ૭૦-૩
આસન ૧૧૦, ૧૧૪ ૫
આસવ ૬; —ભાવના ૬૫૬
કર્મોના ૧૮૨
દ્વિચિન્તય ૮૦
ઈડાનાડી ૨૦૬
ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા ૧૦૩
ઉપાસીનતા ૧૩૮
કૃપશ્રુતિ ૨૧૭
જીર્ણલોક ૧૦૩
ઋષભદેવ ૪
એર્થપિયિકી પ્રતિક્રમણ ૭૮
કમ —આઠ પ્રકારના ૧૮૨, —ના
આસવ ૧૮૨
કર્માન, ૫૬૨ ૬૧-૩
વધાયો —ચાર ૮૫, —ની ચાર
શ્રેણીઓ ૮૫
કાયોત્સર્ગ ૭૧, ૭૩, ૭૫, ૭૮, ૧૧૦
કાલનિષ્ક્રિયની રીતો ૨૦૬
કાલસૌકરિક ૨૨
કાલિકાચાર્ય ૨૭

કુચિકર્ણ ૩૫
 કુમારપાલ ૧૪૪
 કેવલી સમુદ્ધાત ૧૩૩
 કોશિક ૨૮
 કોષ ૮૬
 કુલુપત ૧૬, ૩૭
 કુષ્ઠિ ૧૦; -ત્રણ ૧૧-૨
 કુરુ ૧૭, ૧૩૯
 ગૃહસ્થ -એને યોગ ૧૨-૪
 ગ્રેવેયક ૧૨૫
 ઘાતિકર્મો ૧૨૯
 ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૭૧
 ચ દ્રનાડી ૨૦૫
 ચ દ્રાવત સહ ૪૯
 ચારિત્ર ૫, ૬; -ના પાત્ર
 પ્રકાર ૬, -ના બે પ્રકાર ૧૦
 ચાર્વાક ૨૩
 ચિત્ત -ના ચાર પ્રકાર ૧૩૭
 ચિંતાનાપુત્ર ૫
 ચુલનીપિતા ૫૧
 ચૈત્યવંદન ૭૯
 છવાલિગમ સૂત્ર ૪૭
 નૈમિનિ ૨૩
 જ્ઞાન ૫, ૬
 તત્ત્વ, સાત ૬
 તપ ૬૮, ૧૮૬
 તિલક શેઠ ૩૫
 દત્ત ૨૭

દર્શન ૫, ૬
 દિગ્વિરતિ વ્રત ૩૭; -ના અતિ-
 યાગે ૫૯
 દિનચર્યા ૫૭
 દંડપ્રદારી ૪
 દેવ, સાચા ૧૭; -ના ચાર વર્ગ ૧૩૩
 દેગાવનગિક વ્રત ૫૦; -ના
 અતિચારો ૬૫
 ધર્મ ૧૮, ૧૦૧; -ના દશ
 પ્રકાર ૯૬; -નાત્વ ૧૩૫
 ધર્મધ્યાન ૯૭, ૧૦૭, ૧૨૩, ૧૮૮
 ધારણા ૧૧૩, ૧૯૬; -ના ધ્યાનો
 ૨૩૧
 ધ્યાન ૯૭; -ના પ્રકાર ૧૦૭,
 ૧૨૩, ૧૮૮; -નો અલિપ્તારી
 ૧૧૬; -નો કાલ ૧૦૮; -ને
 ઉપયોગી ભાવનાઓ ૧૦૬;
 -માટે હિતકર રથાન ૧૧૦,
 ૧૭૭, -માટે યોગ્ય આસન
 ૧૧૦; -માટે ધ્યેય ૧૧૭, ૧૨૨
 'નક્ર' ૪૩
 નરકભૂમિ ૧૦૩, ૧૬૨
 નંદ ૩૫
 નાડી-ત્રણ ૨૦૬; -શુદ્ધિ ૨૨૫
 નામકર્મ ૧૮૪
 નિર્ગોષ ૨૭
 નિર્જરા ૬; -ભાવના ૯૭
 નિર્મમત્ત ૯૨

અદસ્થ ધ્યેય ૧૧૭, ૧૧૮, ૨૩૫
 પરકાયપ્રવેશ ૧૧૨, ૨૨૬
 પરશુરામ ૨૨, ૧૫૧
 'પવન' વાયુ ૨૦૪, ૨૨૩; -ની
 ક્રિયાઓ ૨૦૨
 પંચપદમેષ્ટી ૧૧૬, ૨૩૬, ૨૪૫
 પંચમહામત ૬
 પિંગલા નાડી ૨૦૬
 'પુરંદર' વાયુ ૨૦૪, ૨૨૩
 પુરુષ પ્રાણાયામ ૧૧૨
 'પૂર્વ' શ્લોકો ૧૦૮, ૨૪૬
 પૃથ્વીમંડળ ૨૦૩
 પોષધ ૫૦; -ના અતિઆરો ૬૫-
 ૬; -શાળા ૪૬
 પ્રતિક્રમણ ૭૧, ૭૨, ૭૮;
 -અર્થાપચિત્રી ૭૮
 પ્રતિમાઓ ૭૬, ૧૭૫
 પ્રત્યાખ્યાન ૭૦, ૭૧, ૭૩
 પ્રત્યાહાર ૧૧૨, ૧૧૩
 પ્રમાદ ૭, ૪૭
 પ્રાણ -નાં સ્થાન ૪૦ ૧૬૬;
 -નયનું કૃત્રી ૨૦૦
 પ્રાણાયામ ૧૧૧; -ના પ્રકાર
 ૧૧૧; -ની અપારમાર્થિકતા
 ૧૧૩; -ની વિશેષ વિગતો
 ૧૬૫
 પ્રાયશ્ચિત્ત ૬૬, ૧૮૬
 પ્રુદ્ધિગુણો, આઠ ૧૪

બોધિ ૧૦૪
 બ્રહ્મચર્ય ૭, ૩૦, ૧૦૦; -ની
 પાત્ર ભાવનાઓ ૬; -મતના
 અતિઆરો ૫૭
 બ્રહ્મસ્ત ૨૨, ૧૫૩
 બ્રહ્મરંધ્ર ૨૧૧
 ભરત ૪
 ભાવનાઓ -ત્રતોની ૮-૧૦; -માર
 ૬૨; -ધ્યાનોપયોગી ૧૦૬
 ભિક્ષાદોષો ૧૧, ૧૪૭
 ભોગોપભોગમાન મત ૩૮; -ના
 અતિઆરો ૬૦
 મદ્યત્યાગ ૩૮
 મધ ૪૧
 મધ્યલોક ૧૦૩, ૧૮૬
 -ન:શુદ્ધિ ૬૦
 મનુ ૨૩, ૪૦
 મનુષ્યલોક ૧૦૩, ૧૬૦
 મરુદેવા ૪, ૧૨૭
 મહાઆવક ૬૭
 મહીધર ૪૪
 મંડળો ૨૦૩
 મંડિક ૩૦, ૧૫૭
 માખણ ૪૧
 માન ૮૭
 માયા ૮૮
 માંસત્યાગ ૩૬
 મૃત્યુ ભણવાની રીતો ૨૦૬

યોગ -એટલે ૫; -મહિમા ૪;
-નો અધિકારી ગૃહ્ય ૧૨

રાગદ્વેષ ૯૧

રાત્રીભોજનત્યાગ ૪૨

૧ રામાયણ ૩૩, ૧૬૦

રાવણ ૩૩, ૧૬૨

રૂપસ્થ ધ્યેય ૧૧૭, ૧૧૯

રૂપાનીત ધ્યેય ૧૧૭, ૧૨૨

રેચક પ્રાણાયામ ૧૧૧

રૌદ્રિણેય ૩૦, ૧૫૭

લક્ષ્મણ ૪૪, ૧૬૧

લેખ્યાઓ ૧૨૪

લોક ૧૦૨

લોભ ૮૮

વજ્રવામી ૨૪૬

વનમાલા ૪૫

વરુણ -મ ૬૭ ૨૦૩; -વાયુ

૨૦૪, ૨૨૩

વસ્તુ ૨૭, ૬૫૬

વાયુમ ૬૭ ૨૦૩

'વિદ્યાપ્રવાહ' ૨૪૦, ૨૩૬

વિપાકવિચય ૧૨૩

મહન્તવ ૮૦

શનિપુરુષ ૨૧૮

શરીર, ત્રણ ૧૩૫

શરીર્ય ધ્યેય ૧૧૭, ૨૩૩

શિક્ષાવ્રત ૧૬, ૪૭

શુક્રો ૨૧૬

શુ-સ ધ્યાન ૬૭, ૧૦૭, ૧૨૭,
૧૮૮; -નો અધિકારી ૧૨૭;

-ના ચાર ભેદ ૧૨૭

શૈલેશી દશા, ૧૨૯

આવકની દિનચર્યા ૬૭

સગર ૩૪, ૧૬૬

સત્ય ૭, ૨૬; -વ્રતની પાંચ

ભાવનાઓ ૮; -વ્રતના અતિ-

ચારો ૫૫૬

મમત્વ ૬૨

મમિતિ ૮, ૧૦; -પાંચ ૧૧

સમુદ્ધાત ૧૩૩

સમ્યક્ત્વ ૧૬, ૧૬-૨૦

સમયક ૫૩, ૧૬૭

સલેષતા ૭૬-૮

સવર ૬, -ભાવના ૮૬

સમ્યાનવિચય ૧૨૪ [ચારો ૬૪

સામયિક ૪૭, ૭૧; -ના અતિ-

સિદ્ધશિલા ૧૦૩

સુદર્શન ૩૩, ૧૬૪

સુભૂમ ૨૨, ૧૫૨

સુલસ ૨૨

સુપ્રમણા નાટી ૨૦૬

સૂર્યનાટી ૨૦૫

સીતા ૩૩, ૧૬૨

સૌધર્મ ૭૭

મ્યુલભદ્ર ૭૪, ૧૭૦

સ્વાધ્યાય ૭૩, ૧૮૭